

HOLMI

V. évfolyam 10. szám

1993. október

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő), Domokos Mátyás (széppróza),
Radnóti Sándor (bírálat), Várady Szabolcs (vers)

Szerkesztőbizottság: Fodor Géza, Göncz Árpád, Kocsis Zoltán, Ludassy Mária,
Mándy Iván, Megyesi Gusztáv, Petri György,
Szalai Júlia, Tar Sándor, Vásárhelyi Júlia, Závada Pál.

Borítóterv és tipográfia: Környei Anikó. Tördelőszerkesztő: Keller Klára.
A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

TARTALOM

- Bertók László*: Mennyire szégyellte, ha félt • 1351
Mennyi csont és bőr egy helyen • 1351
Én tudom, hogy a számon át • 1352
Ha csak azt, hogy egy év alatt • 1352
- Takács Zsuzsa*: Két vers
A nagy halott • 1353
Arcod, amelyre írva • 1353
- Szentkuthy Miklós*: Nagy regénytöredék (II) • 1354
- Térey János*: Mädchenlied • 1362
Szintiszta marhahús • 1362
- Gömöri György*: Sylvia Plathról, több megközelítésben • 1363
- Sylvia Plath*: Metaforák • 1367
Határvonal • 1367
Szilfa (*Gömöri György fordításai*) • 1368
Sylvia Plath leveleiből (*Gömöri György fordításai*) • 1369
- Rainer M. János*: Nagy Imre önéletrása elé • 1374
Nagy Imre: Viharos emberöltő (*Részletek*) • 1376
- Két dokumentum, 1956–1957 (*Közzéteszi Standeisky Éva*) • 1389
- Spira György*: A forradalom két felvonása között • 1395
Békés Csaba: Demokratikus eszmék és nagyhatalmi
érdekek • 1402
- Tischler János*: „...A szörnyű magyar dráma még
nem ért véget...” • 1409
- Oravecz Imre*: Szajla
Törek • 1416
- Szuly Gyula*: 1992. október • 1417

- Czigány Lóránt*: Három együgyű történet • 1418
Somlyó György: Hommage à Kavafisz 1–2 • 1420
Eörsi István: Időm Gombrowiczsal (XI) (*Részlet*) • 1422
Csengery Kristóf: Elhagyott kert • 1433
Borbély Szilárd: Az énvers • 1435
 Én félem azt • 1435
 A kézírásomban • 1436
Halasi Zoltán: A világosság harmata • 1436
Johann Peter Hebel: A rajnai házibarát kincsesládikója
 (*Részletek*) (*Halasi Zoltán fordítása*) • 1439
Kovács András Ferenc: Füst-fantázia • 1454
 Én, Scardanelli • 1455

FIGYELŐ

- Danyi Magdolna*: Sziveri János költészetéről • 1456
Ambrus Judit: Lehetett volna úgy, (Térey János:
 A természetes arrogancia) • 1461
Csepregi Márta: „Válogatok vers javából,
 gyönyörű dalokat gyűjtök”
 (A „Kalevala” magyar fordításairól) • 1463
Mohai V. Lajos: A megalázottak iskolája
 (Mirko Kovač: Égbéli jegyespár) • 1469
Tamás Ferenc: Horror gyermekeknek
 (Roald Dahl: Szofi és a HABÓ) • 1473
Dévény István: Nyolcvan évvel a „Teremtő fejlődés” után
 (Henri Bergson: Teremtő fejlődés) • 1476
Radnóti Sándor: Levágta-e a saját farkát
 Rudolf Schwarzkogler? (Vitairat) • 1482
- Levelek egy ifjú költőhöz
 (Szabó Magda, Orbán Ottó, Ágh István,
 Horváth Elemér, Nagy Gáspár levelei) • 1489

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál
Levélcím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
Előfizetési díj fél évre 360, egy évre 720 forint, külföldön \$25.00, illetve \$50.00
Terjeszti a Magyar Posta és a Sziget Rehabilitációs Kiszövetkezet
A fényszedést az ARGOS Kft. végezte
Nyomtatta a Zenemű Nyomda Kft.
Vezető: Tóth Béláné

A kéziratokat megőrizzük és visszaküldjük

Bertók László

MENNYIRE SZÉGYELLTE, HA FÉLT

Mennyi mindenről nem beszélt,
s mindig csak utólag, holott
akkor is hallgatott, ha szólt,
a végső percekig remélt.

Mennyivel több, amit elért,
mint amit lassan fölfogott,
mire kioldta a bogot,
elfelejtette, hogy miért.

Mennyit jajgatott semmiért,
amikor minden veszve volt,
lógtak rajta a madzagok,
állt a lyuknál, mint a herélt.

Mennyire szégyellte, ha félt,
s hogy akkor inkább hazudott.

MENNYI CSONT ÉS BŐR EGY HELYEN

Ki fekszik bennem, istenem?
Hordják a törött székeket.
Minden zajra fölébredek.
Minden sóhaját ismerem.

Mennyi csont és bőr egy helyen.
Derekában is mennyi szeg.
Hol itt, hol ott karcolja meg.
Sose fordul együtt velem.

De élvezi, hogy figyelem.
És milyen könnyen feledek.
Mintha kívül is lenne egy,
s én volnék benne, aki nem.

Ki ez a lábam és fejem?
Melyik állat verekedett?

ÉN TUDOM, HOGY A SZÁMON ÁT

Mint mellemben a nyírfaág,
megfeszül a csillagos ég,
ha most egyet sóhajtának,
belém szakadna a világ.

Én nem akartam ekkorát,
csak érzem minden levelét,
s közben is annyi a beszéd,
le-föl hajladoznak a fák.

Én tudom, hogy a számon át,
és nincs olyan, hogy messzeség,
attól függ, hogy mi az ebéd,
melyik hólyag bírja tovább.

Én nem csodálkozom, de hát
ki vesztette el az esztét?

HA CSAK AZT, HOGY EGY ÉV ALATT

Ha csak azt, hogy egy év alatt,
s tulajdonképpen semmi se,
csak unalmasabb a mese,
lassabban telik el a nap.

Ha csak azt, ami ott marad,
mert már a víz se viszi le,
s hogy nincsen meg a teteje,
csak ki van írva, hogy szabad.

Ha csak azt, mennyire szalad,
s hogy folyton nő a tömege,
s mert együtt gyorsulunk vele,
állandó a cseppen a hab.

Ha csak azt, hogy egy pillanat,
az egésznek csak a helye.

Takács Zsuzsa

KÉT VERS

A nagy halott

Nos hát a régi nap – a tegnap:
ha megérintjük egymást, meghittén bár,
de már csakis futólag. A nagy halott

előttünk: szerelmünk kiterítve.
A hangverseny, mint annyiszor – keret.
Opálos ablakok alatt, az ünnepi teremben

nos hát, az édes, szép halál-zenék!
Fényleni látom arcod, majd komoran.
Nemde véget ér és újra felcsap:

a taps, a taps, a taps.
A túlhajszolt gyönyört, a vakmerő zenét
követő vad érzelmkitörés.

Arcod, amelyre írva

Arcod, amelyre írva: elszántság,
leplezi, hogy mennyi önfeledtség
kellett nemrég neki. A gyöngéd fénnyel

rajzolt szájvonal, mely összezárva tilt,
nemrég még más akart. A túlérlett
cirádák között most búcsúzom,

egy kendő leng fehérén a futamok
között. Nem maradt titokban egyetlen
gondolat. Nos hát a régi nap.

Nemde véget ér és újra felcsap:
a taps, a taps, a taps.
Nos hát, az édes, szép halál-zenék.

Szentkuthy Miklós

NAGY REGÉNYTÖREDÉK (II)

A részletek hűtlensége az egészhez

Gúnyolódó témámat csak akkor tudnám következetesen egységes hangnemben tartani, ha megírása (vagy megépítése) közben *nem* figyelnék rá: mihelyt figyelek rá, vagyis részleteit nagyító alatt nézem, a részletek hűtlenek lesznek az egészhez, s így nem is részek – ahogy egy gyönyörű női arcnak nem része egyetlen hajszálygyökerének ezerszeres nagyítása.

És a részletek *témaellenes* lázadása végtelen – mikor Narcisszus fehér testét a rétre helyezem, akkor ez a szép test rég megtagadta a témát. Viszont most a szép test lesz újabb témám, és azt kell leírom. Például a fejét. Ennek a fejnek most már nem lesz semmi köze a testhez: az erős figyelem által megint *más* asszociációkat ébreszt – Szent János fejét vérezen a tálban, Salomé, Hamletet a koponyával, Lavater-viceket és Hegel Schädel–Lehre-fejezetét, az álarc természetrajzát, útleíróbeli arcleírás és metaforikus leírás, orvosi lelet és Jane Austen korabeli átlaglélektani arcleírás különbségét stb. Mihelyt nézek valamire: rögtön *elszakítom* a tervtől.

Elvont program

Nézek? De talán épp azért történnek a részletek örök eretnkségei a téma *ellen*, mert a részleteket éppenséggel nem nézem, és nem látom, hanem mindig mint elvont programot tűzöm magam elé: „kezdődjék Narcisszus meztelen testével”. A testet nem láttam eddig semmiféle ihletett költői vízióban – lelkem egyetlen tartalma eddig egy szimpla ötlet volt csupán: az onanizáló vőlegény az esküvő hajnalán. A meztelen testet tehát valahonnan az emlékek zavaros raktárából elő kell kerítenem: természetes, hogy a témaötlet nem befolyásolta mély és izolált emlékképeimet „egy meztelen test”-ről, úgyhogy mikor azok parancsszavamra (hiszen ihletről szó sincs) felmerülnek tudatomban, azt az alakjukat mutatják, melyben eredetileg voltak, vagy amelyre lelkem mélyén változtak, de semmi esetre a swifti *témához* alkalmazkodva. A swifti téma azonban semmi egyéb, mint swifti *téma*: swifti meztelen testet nem ismer fantáziám, úgyhogy tehetetlenségében kezdi leírni a poétikus keatsi egészen igaz vagy wilde-i talán igaz szép fehér testet. Testleírásához egyetlen forrása az emlékképtöredék, melyet homályosan lát – épp azért analizál az író, épp azért halmoz részletet részletre, mert *nem* látja azt, amit leír, mert így akarja látóterébe *erőszakolni* a homályos és távoli „meztelen férfitest” képét.

A semmi kikényszeríti az analitikus stílust

Egy stílus vad vizualitásának ez az egyetlen forrása: az írója nem lát, nagyon rosszul lát, és a rövidlátók szokása szerint összeráncolja szemét. Ezek a ráncok (oh, pauvre rhétoriqueur!) a metaforák vagy analízisek. Analizálni tehát csak a semmit lehet (a Valóság érdekében pattan a paradoxon és a blöff...), *valamit* soha. Viszont a swifti *alapötleten* kívül eredetileg valóban csak „semmi” volt és van lelkemben, ez a semmi ki-

kényszeríti az analitikus stílust (pl. a hajnaléírás fentebb), és ez a stílus pedig megölése a gúnyolódó swifti–goyai hangulatnak.

Az analízis egyik oka tehát a semmit sem látás *helyettesítése*, az űr kitöltése. Másik oka: az igazság, a valóság. Mihelyt felvetődik előttem egy kép vagy helyzet, rögtön abszurdul kikerülhetetlen gépiességgel azon gondolkodom, mi ebben a képben a *legigazabb*, legvalóságosabb dolog, mennyiben fejez ki természeti, életi igazságot, mi benne a legdöntőbben lényeges. „Meztelen test”¹ mit jelent ez végeredményben? Kéi legyen? Orvosé, papé, költőé, nőé? Vagy ha egyformán mindegyiké, akkor jöjjön az egész molière-i fakultás és minden reális szerelmi novella; lepje el, vegye körül ezt a testet: ha csak valami is hiányzik, ami szerves alkotórésze egy ilyen test „igazságának”, valóságának, akkor az a test aszimmetrikusan lóg a lelkemben, és le fog esni, össze fog törni saját értelmetlenségétől.

A tárgy teljesen önálló, független „igazsága”

Különös, hogy ez a két domináló forrása van az elemző stílusnak (a Goya-romboló-²nak): eredeti, ötletszerű tárgyának abszolút homályos, *nem látható* volta, és a tárgynak mint abszolút „igazság”-komplexumnak felfogása. Az utóbbiban végtelen alázat van a tárgy, a valóság fensége előtt. „Meztelen test” – ezt nem lehet önkényesen egy swifti *komédia* szereplőjévé tenni, minden további nélkül, hanem meg kell vizsgálni, mi is lényegében – valójában! – egy ilyen meztelen test. Mihelyt megjelenik előttem tárgyként a meztelen test, rögtön elfelejtem a *művészi* témát, és szent elvakultsággal csakis a tárgy teljes, önálló, független „igazsága” – valósága! – érdek. Úgy járok, mint az első nap kirúgott versailles-i kertész, aki a király levée-jénél a világ legfantasztikusabb virágpiramisait mutatta be *rajzokban*, de mikor hozzáfog, hogy *valódi* virágokat tépjen, és azokból építse fel önkényes „várait”, képtelen egyetlen nefelejcsszirmocskát is letépni a tervhez idomítás érdekében: annyira imponál neki a valóságos nefelejcs.

A két leselkedő szolga

Mégis: a két szolga összenézett, mikor látták, amit láttak. Az egyik szolga magas volt és sovány, fehér bőrén nem volt semmi kiálló: fül, szem, orr és kar oly simán benne volt a testében, mint a mozaikkövek a mozaikképben – csak két horribilis négerajka, melyek büntetésként látszottak ráragasztva lenni...

(vagy végzetesen odaakarva vagy bármely pillanatban egy kézlegyintéssel ledobhatóan, mint egy színpadi műdaganat).

Ez a szolga nagyon vallásos volt, és mikor szeme előtt látta más bűnét, annyira a szubjektív megbánás jutott eszébe, hogy rögtön saját maga tett erős fogadást, hogy többé nem vétkezik, és így eszébe se jutott, hogy az imént gazdája fia követett el bűnt. Ezért volt, hogy ez a vékony fiú sohasem árulkodott. Nem mintha más bűnét magára vette volna, hanem mert minden bűn kizárólag csak ennyit jelentett számára: „Ó, jaj, én ezt nem akarom, nem akarom!” – az idegen bűnösök *jövőjét*, érényes *jövőjét* vette magára, nem a múltját.

A másik szolga kicsi volt és kövér, semmiféle néven nevezhető erkölcsi érzékkel nem rendelkezett, persze azonnal elhatározta, hogy megmondja a dolgot az apának. „Ó, a rózsák s mirtuszok” – énekelte hamis pátozzsal, miközben ezeket az extra nászvirágokat kötözte a kertkapuhoz. Közben megeredt az eső, Narcisszusz csuromvizes lett. Ekkor vette észre a távolban a két szolgát. Látták, nem látták? Magára tekerte ruháit...

(ahogy egy mozdulni nem akaró csavarra tekeri a szalvétát az ember, hogy könnyebben meginduljon)

...és holsápadtan, tüntetőleg elindult az inasok felé. Azon a kapun akart kimenni, ahol ők dolgoztak. „Ó, a rózsák s mirtuszok” – mire jó ez a tengernyi hazugság a szerelem körül? Narcisszusz szörnyen fázott, és egész teste nem volt egyéb, mint egy óriási reumamodell itt-ott metaforizálva.

Elázott Narcisszusz

A sovány szolga már most úgy tűzte fel a mirtuszokat a kertkapura, mintha a püspöknek ministrálna – a házasság szentség, szentség! A kövér szolga meg csak énekelt: „Ó, a rózsák s mirtuszok, mirtuszok...” Narcisszusz tovább ázott a zuhogó esőben, és nézte a kertet: ó, egy kertben csak boldog lehet az ember – a virágok mind sorban, a lombok meg összevissza, az öntözőkutak vízsugarai mind szelidek és megbocsátók, mint egy-egy nővér vagy (baloldali fantáziával kitalált) gyóntatóatyja, a gyeper sima végtelensége oly sátánian egyértelmű, mint a tenger.

A kert mindig labdázik velünk, mindig kétfelé csábít: az utak csinosak és igazak, a szagok forradalmiak és hazugok. Narcisszusz szívta az illatot, és váltogatva suttogetta: „Ó, tölts meg, megváltó igazság, ó, tölts meg, megváltó hazugság!” Örök szükségessége annak, hogy dolgokat igaznak árulkodjunk és hamisnak hizelegjünk; ugyanakkor: kinek kell igazság, kinek kell hazugság? Ma esküvő lesz, igaz-e, hazug-e? Megcsal-e valakit, vagy hű-e valakihez? Nem úgy imádta-e most menyasszonyát, mint az élet, a szerelem ismeretlenségét? Az önnász mélyen zengő refrén volt, az egyetlen lehetséges, és most ez az eljövendő feleség minden volt, ami ismeretlen, igaz és hazug, szükséges és haszontalan. Ő, csak süllyedjünk bele ezekbe az ellentmondásokba, mélyen és kegyetlenül, mert ők az igazi rózsák és mirtuszok, ezek lemosnak mindent, múltat, jövőt, nyelvet, gondolatot. Ki mondja, hogy nem vagyok szűz? Ember még nem ment ártatlanabban oltár elé, mint én! A blazirtság végtelenségét nevezem szüzességnek? Blazirtság? A szavakat ott hagytam a tó partján a cselédeknek, a madaraknak. Most valami történni fog, és akkor nem lehet szavakat kiejteni, nem lehet akarni, elfogadni és elutasítani: akkor csak végtelenül meztelen lehet az ember az esőben, és hagyja, hogy az epikum átjárja testét, mint a röntgensugarak láthatatlan hajtásai vagy egy kard a mellét.

Eksztatikus hűség

A kert és egy történet: jól összetalálkoztatok. Kétségtelenül imádta menyasszonyát, imádta elhagyatottságát, hazug voltát, sőt valami eksztatikus hűséget is érzett iránta. Az ember saját szenvedése mindig hűség valakihez: szenvedni annyi, mint szolgálni. Most biztosan jövődöbéli feleségéhez hű. Csak már szólának a nászmenet trombitái, és a szökőkutak is nekisutoroghatnának éjjel a holdnak: ma lesz a nászéjszaka! Mikor elindulnak a szökőkutak, az a szép: mintha tojás- vagy gesztenyehéjakat ropogtatna a víz, mikor kitör élvedező csövéből, fecseg és vezényszavakat mond, és aztán az egyenletes, hideg kigyónyelvjárásban elmondott örök suhogás. Ez kell a füveknek? Ez a jég-eső és titokkerepelés? Vetve lesz az ágy, és körülötte megindulnak lent a kertben a szökőkutak – egyik a másik után, mint a röppenő pezsgődugók vagy bimbótépő virágok, puff, puff! Ha valaki elrabolná most tőle a feleségét, azt megölné, hiszen az életét venné el! Az élet: amely nem akar tőlünk semmit, és folyton szólít, az egész nagy Tan-

talusz-atrakció. Mindezt érezte eddig Narcisszus, de ma este *tapintani* fogja. A feleség a férj örök elveszettségének istennője: ő, az ilyen ízes, cifra dogmákhoz ragaszkodni kell. Nem lehet semmi: ez eddig betegség volt vagy metafora, történelem vagy epigramma, de ma élő ember lesz, alázatos test, önmagát adó isten. Ő, végre, végre itt az inkarnáció – a templomok pluszjeleire ragasztott igazsága után az élő, konkrét nihil. Simogatta képzeletében a menyasszonyát, mint megrémített nyulat, és imádta, mint egy őrjöngő dervis. Ő, csak már szólnának azok a trombiták: soha ilyen türelmetlen vőlegényt! Mert a trombita az egyetlen bölcsesség a világban, rézsútos, csillogó sárga csövek, félig dacos ágyúk az ég ellen, félig rezgő lándzsák a katonák torkába találva, és ömlenek belőlük a rekedt hangok: paródia és apoteózis láthatatlan, részegítő madarai.

Mitológiák formulája

Mennyit rágódott az akaraton: mindig akarni és nem akarni – nem volt-e örültség az egész? Frázisok frázisa: akarat, Akarja-e a menyasszonyát? Akarja, igen: mint a nem akarhatóság drága démonát, akit neki, neki kell megvédenie. Oly mérhetetlenül nem törődött a menyasszonyával, hogy ha rajta kívül az egész világ törődött volna vele, az mind nem tudta volna ellensúlyozni az ő léhaságát. Ezért volt egyedül a menyasszony, és ezért akarta megvédeni, beburkolni, melengetni. És ettől lett istennő egyszer s mindenkorra: annyira idegen volt tőle, hogy ez égivé fehéřítette, mint a hold egy rétet. „Nem törődöm vele, tehát isten” – igen, ez a mitológiák formulája.

A beszéd: ől nélküli hetéra

– Virágok? Hol vannak, kinek kellene? Lelkem mélyén fűtyülök a virágokra, és épp ezért, szörnyű tőlem – izolációkban istenekké karcsúsodnak –, közönyöm nyomában oltárok rügveznek. Ez a bosszúm a világgal szemben: istenné alázom. De mindez csak beszéd dolga, s a beszéd ől nélküli hetéra. Feleségem valószínűleg a Szó istene is, hiszen az is valami gyökerében haszontalan dolog. Milyen rossz lehet mondatnak lenni – szinte látta az állitmányokat és ragokat a levegőben, mint az ágra fagyott verebeket télen – *Consecutio temporum*: miért ne öleljem azt is magamhoz? Ő, rózsák, ő, mirtuszok! A csalódás beszél belőlem? Szeretni, szeretni: hát hiszen ez az, most szeretek. Mi a szeretet? Átérezni velőig az élet érthetlenségét, s aztán ezt a morajló, barlangba tévedt tengerként káromkodó nagy non-entitást hirtelen megosztani valakivel, együtt mondani, hogy *ignoramus, ignoramus*, vagy ha nem megosztani, akkor valakivel, egy nővel, jelezni ezt a mámoros, istenítő, vakító tudatlanságot, s az ő melléből szívni vissza az *ignoramus* miáltalunk beleöntött véres savóját. Vagy ez költészet? Ez a maximális kacérkodás a világ értelmetlenségével?

Esküvő előtt győnni kell

Ő, hol van, hol van most a menyasszonya? Kihez menjen előbb? A nőhöz vagy a gyónatójához? Esküvő előtt győnni kell, lelkiismeret-vizsgálatot tartani. Megkérdezte a kövér szolgát, hogy a püspök a vendégszobában van-e még vagy elment. A sovány inas válaszolt:

– Itt van, de még alszik.

A püspök nyitott ablaka: mint lárma és szemérmertlenség

Narcisszusz arrafelé ment, hogy benézzen a püspök földszinti ablakán. Az ablak tárva-nyitva volt, mint egy felvágott beteg has – a pap mélyen aludt az úrben, mint a betegség leleplezett oka. Ennyire nyitva! Az álom csöndes, olvadékony és szemérmes valami, s ez a kifordításig nyitott ablak szinte lárma volt és szemérmertlenség. Vagy gőg, a püspök gőgje: a kertbe szabadított szobaterérel némán harsonáztatta elvadult pompakedvelését.

Úgy képzelte, hogy ha nála fog gyónni, akkor kiáltozni fogja bűneit. A két ablakszárny olyan volt, mint két irányjelző, élesen és tántoríthatatlanul mutattak valamerre. Narcisszusz egy kicsit elszégyellte magát az ablakok szörnyű egyszerűsége előtt. A püspök alszik: de az álom az ablakszárnyak irányában s a szobából ömlő sötétség erejével kivágtat a kertek és városok fölé, mint egy hegyes orrú, rohanó, fekete hajó.

– Rossz hírrel? paranccsal? Vad egy imperatívusz ez az osztentatív ekkleziasztá álom – gondolta Narcisszusz –, mintha a püspök hangosan kürtölné, hogy ilyenkor hajnalban még aludni kell, nem pedig meztelenül a fűben hemperegni és... Most mélyen alszik, de mindent látott, ezekkel a sebig nyitott ablakokkal a horizontig látott, ez az ő szeme.

Ósi szükséglet: dolgainkat bűnnek látni

Narcisszusz rettentő kicsinek érezte magát az ablak kegyetlen puritanizmusa mellett. Gyónni, gyónni: miért? Ósi szükséglet dolgainkat bűnnek látni: voltak nők, rímek, voltak tudományok és orvosságok, nem lenne teljes a kép, ha nem szerepelnének ugyanezek a dolgok mint bűnök is. A gyónás olyan, mint egy utolsó nap a hotelban: a szennyes bedobálása egy nagy zsákba. Bűn: ez valahogy befejezi az ügyeket, lepecsételi. Nőkre gondolt, szeretőkre, akik nem kellettek soha. Csupa torzó, vergődő emlék, befejezetlen idomok az időben. De ha bűnökként meggyónja őket, akkor egyszerre teljesebbek lesznek és készek, mint a szobrok a kutakon.

– Nem az én kozmetikám, hanem az övék, a nőké, ez a gyónás.

Valami úszó béke töltötte el a lelkét, amint az emlékezetében fel-feltűnő nőkhöz egyenként hozzáadta a „bűn”, „ez is bűn” utolsó esetvonását. Ó, most, most először érezte igazán, hogy talán mégis szükség van nőkre, mikor a bűn szelíd, bársonyos távába hullottak. Az élet csupa hülye viaskodás, szellemesség, pszichológia és izzadt fiaskó volt, de a „bűn” szeliddé tette visszamenőleg ezeket a mondvacsinált nőket, és... kissé jelentősekké is.

Két nagy atout: egy nő jelenléte, majd eltűnése

– Mit tudnak, mit tudnak ezek a nők? – kérdezte magától, miközben a reggeli magán-szerelemtől tönkrezsibbadt derekát ütögette. Megjelenni és eltűnni. Ezek bizonyára nagy dolgok. Este megy az ember a parkban: a sötétség ott kigyózik a lába körül, a hold táncol a feje fölött, egyszerre csak megjelenik egy nő. Sose látta, fehér, talán kissé lila is, mert rózsaszín (színek logikája!), biztosan szép, egyetlen és utolérhetetlen, de ez mind nem olyan fontos, mint hogy *itt van*. Jelen. Ez a nagy atout, az egyik, és csak kettő létezik. Megjeleni hirtelen és váratlanul, patetikusan, mint egy kommentálatlan isten, mint a föld méhében örökké morajló emberellenesség, életellenesség hirtelen kibuggyant forrása: minden fában, csillagban, énben felhőző idegenség kegyetlen istene. Ami ezután jön a nővel, betegség, egészség, beszéd, csábítás, cicázás – mind butaság, kifejezhetetlen butaság és haszontalanság, mindaddig, míg el nem tűnik a nő. Mert ez a második atout, és ez megint valóban nagy dolog. Deus ex machina: a

tengerparton egy vörös hajú fej hirtelen felbukik a vízből, egy óriási fekete kalap végigsiklik egy hotelhallban, egy minden filmszínésznőnél szebb manikűrös-kisasszony meglepetésszerűen kezébe veszi kezünket, egy nagy fekete szem (az éjszaka jeligéje a nappal ellenséges táborában) belenéz a mi könyvünkbe – ezek a nők nagy chance-ai, a többi gyalázat.

Narcisszusz végtelen undort érzett minden szava és tette iránt, melyet nőnek mondott, nőért dramatizált. És az eltűnések: egy szőke nevető fej az ellenkező irányban menő vonatablakban; egy fej, melyet hónapokon át láttunk, és többé nem; színes selymekkel letakart váll, amint púposan behajol egy túl alacsony autóba, magával vive két hét minden percét. Úgyhogy idő-tüdőnk ezentúl csak felével szivhatja tovább az idő immár hiábavaló illatát az eljövendő napok kelyheiből...

– Eltűnni, ó, azt is nagyszerűen tudjátok, ti, nők – gondolta Narcisszusz. – Jelenlét, távollét: finom patikamérleg két kiegyensúlyozott serpenyője, ez az egész.

Szelíd és masszív bűnök

Hirtelen vad vágyat érzett, hogy ezért a titokegyensúlyért megjutalmazzon egy nőt, aki nagyon *megjelent* egyszer az életében, és nagyon *eltűnt*. Hova fusson? Kihez? És mit adjon neki? Éppen rohanni akart, mikor egy inas kijött, és megkérdezte, akar-e valamit. Igen, igen, akar, gyónni akar a püspöknél, majd ha fölkel. A következő pillanatban behajtott zsalugáterek mögül kiszólt egy vékony hang:

– A püspök úr nem gyóntat. Úgy beszéltek meg, hogy én fogom meggyóntatni.

– Igen? – kérdezte megalázva és összetöpörödvé Narcisszusz, és belátva, hogy bűnei túlságosan elpszichologizált és rohadtul költői dolgok a püspök kitért ablakszárnyaihoz viszonyítva. Jelenlét és eltűnés: mi köze ennek a moralista ablakokhoz? A püspöknek bűnök kellenek: szolid és masszív bűnök, paráznaságok gondolatban; de mint a fametszet fehéré-feketéje, oly élesen; paráznaságok cselekedetekben; pozitivista drámák, számozott éjszakákkal, vasférjekkel és márványbiztos asszonyokkal, félreérthetetlenül, mint az eredeti bűn; hazugságok, melyeknek nyomán még most is szikráznak a könnyek, hogy a penitenciázónak legyen mit letörölnie – ez kell neki! És valaki beárulta, hogy az én bűneim nem ilyenek, hanem intellektualista aforizmák, a tizparancsolat hipochonder parafrázisa, csupa dekadens bizonytalanság!

A gyóntató: vékony, sárga fejecske

Narcisszusz végtelen dühvel és sértődöttséggel nézett a nyitott ablak felé: egy halott lezáratlan szeme. Ekkor a zsalugáterek szétnyíltak, és egy vékony, sárga fejecske jelent meg: a gyóntató. Ennyire taksálták tehát az ő bűneit, hogy ilyen papot küldtek hozzá: tudatlan, ó, kihívóan együgyű száj, összegöndörödvé a tehetetlenségtől és semmitmondástól, óriási, éles orr, az erénytelen rutinaszkézis olcsó címerjele, apró, beesett szem, a színtelen rosszakarat kis luka, és valami piszkos, se nyírt, se fésült szőrzet a fején: az egyszerűség hazug parókája. Narcisszusz elvesztette türelmét, és odakiáltott:

– Később visszajövök. A püspök úrnál gyónok!

A kis papnak egy ráncsa se rezdült, nem válaszolt, csak a szemében látszott valami szürke öröm afölött, hogy valaki meg akarta sérteni.

Joan: a női távollét

A kastélyban kezdett megindulni az élet, úgyhogy Narcisszusz ösztönszerűleg kezdett elfutni a falaktól. Joan! Csak hozzá mehet, hogy lássa a második csodát, a női távollétet. Joan: sohasem beszélt vele, csak látta, mint a vizionáriusok a szentjüket. Azt fogja hinni

Joan, ha most elmegy hozzá, hogy megőrült, de a nők minden férfiról azt hiszik, hogy őrült, mikor valami kimondhatatlanul egyszerű, közönséges és természetes dolgot akar tőlük. Ó, jó ez az esküvő! az ember legalább egyszer szemébe mer nézni a settenkedő Erósznak és talán a nőknek is – az ember nekikeseredik.

Miközben a vizes gyepkockákon vágatott, jutott eszébe: talán onnan származik ez a határozott őrültségvállalása, hogy az esküvőből nem látott mást képzeletében, mint a püspököt és a gyertyákat. Az pedig ravatal, temetés félreérthetetlenül. Igen: egy istennő születése és az ő halála, mert az istennőt, a feleségét csak egy halott szolgálhatja, minden asszonyt csak halott szolgálhat. A hűség őrjüngő fogadalma, melyet a templomban csuromra izzadt fehérműkben a halottak végszavához hasonló rekedtséggel elmondanak egymásnak, megköveteli az egyik fél halálát. Joan: most feléje rohanva, megint elképzelte valahogy, ahogy persze nem lesz. De ma a végsőkig ki akarja élni a szerelem minden bugyborékoló nemjét és igenjét, például ezt is, ezt a legrégebbileggyógyíthatatlanabbat: elképzelni valahogy a nőt, és aztán a gyakorlatban másképp látni. Ó, igen, ostorokkal szeretete volna hajszozni fantáziáját, hogy minél mesebelibb szépségben és kedvességben képzelje el, tudván, hogy annál nagyobb lesz az ellentét a valósággal szemben.

– Tombolj, tombolj, erotikus képzelet, hazugság legszemtelenebb pávája, hogy végleg összetörj bennem!

Minden nőben a csalódás provokáló kesztyűjét látni

Emlékezett rá, hogy Joan szobájának piros a garnitúrája, de most tudatos tévedéssel egy tőzöld garnitúra álmképébe lovalta magát, hogy a csalódás befejező ritusa annál ordítóbb, annál teljesebb legyen. Ó, miért nem így kezdte gyerekkorától a szerelmet: minden nőben a csalódás provokáló kesztyűjét látni; arcul ütő kesztyűk: a meztelen lábak, a vállak, a karok, a szemek, és a párbajt vállalni kell. Egészségesen, Szent György mirákulumfitnessével vállalni a csalódást – nem sirva, nem fátumfehéren, nem a halál slendrián asszociációkoszorúival, hanem ujjongva, várva, ölelve.

– Hála, hála, hála minden nőnek, hogy csak csalódás lehetett számomra: ettől lettem ma szép, erős és bátor.

– Joan a fő megjelenés és a fő-fő eltűnés! Zöld szalonban: míg az erdőben már éles a reggel kékje, nála még homály van, csábítás, cigarettafüst, lámpátlanság és becézgetés homálya, és... Joan öltözködik. (De hiszen Joan mindig korán kelt, egész biztos, hogy mire odaér, már rég felöltözött.) Milyen jó lesz a közeledő nappal otromba fegyverei előtt Joan szalonjába menekülni, az éjszaka őszies, foszló kékje úgy fogja körülvenni a nő testét, mint egy laza csokor, és ő ki fogja fejteni púderes tagjait ebből az éjcsokorból, mint egy névjegyet: megnézni, ki küldte. Talán éppen fésüli valami duenna, és ő ott fog ülni mellette, és nézi a fésülködést, vagy közben az ölébe önti mindazt, amit hozott neki, hálából.

Az összes távoli nőt megidézni?

De Joan csak *egy* nő! Nem kellene-e az *összeset* megidézni fent a kastély fűtetlen nagy tanácstermében, mint a kísérteteket? Mindegyik megjelenne és eltűnne... többet úgyse tudnak. Hivni és küldeni: folyton ezt kellett volna csinálnia, és sohase tette. Mikor megjelent egy ismeretlen szép arc, színes vitorlákat húzni, zászlókat lobogtatni, énekelni és táncolni, és aztán elküldeni a nőt, rögtön, rögtön, vagy nekünk elfutni, hogy

ne butítson, hogy ne velünk babrálja végig értelmetlen akcióit. De most, most, ha segíteni nem is lehet már, talán valami hasonlót...

Mi hajtja az embereket örökké a beszéd és cselekvés hülye pályáira? Ez a bornírt szükséglet: száját mozgatni és tenni-venni, jönni-menni – nem lehet ettől sohasem szabadulni? Délben lesz az esküvő: addig meg akarja találni a szerelem „legjellemzőbb” formuláját – nem sznobizmus, nem butaság ez? Viszont *egy* formulája nem is lehet, mert mindenestre két részből áll a dolog: a nővel való viszony kiállhatatlan hazugságából és a nővel való nem-viszony (nem: non) kiállhatatlan poétikusságából – lehet-e ezt az abszolút *költészetet* és abszolút *csalást* egy formulába szorítani? A hazugság fenekéig epikai valami, és a költészet fenekéig metaforikus, mit csináljon a kettővel? Joan: ez mondjuk a költészet. Aztán azok a kedves függések, mit általában embereknél: a költészet nem is volna lehetséges a nő körül, ha nem virágzaná kőkemény virágait a hazugság a nővel?

A menyasszony: kiéheztetett oroszlán

Valami ajándékot okvetlenül kell vinnie Joannak – mit, honnan? Menyasszonya valahol a kastély hátsó szárnyában volt elraktározva két nap óta, mint a kiéheztetett oroszlán a római cirkuszban – ma délben fogják kiereszteni, hogy a hűség, a holtomiglan-holtodiglan fehér insániáját annál mohóbban szavalja. Narcisszusz tudta, hogy a nő egy csomó ékszerrel hozott magával. Visszafordult, hogy megkeresse szobáit, hátha odajut valahogy. Ha meglátják, azt hiszik, hogy a szerelem hajtja. Az is, igazuk van! Meg akarja csálni Joannal? Örültség volna ezt mondani. A szerelem a világ legszintetikusabb állapota: mindig azáltal van, hogy másvalami nincs, vagy azáltal van, hogy másvalami is nagyon van. A feleség Joan által van, Joan a feleség által, a feleség azért van *így*, mert a fenyők az erdőben *úgy* vannak: a szerelem sohasem lehet szigetelt dolog, mindig egy csomó nő, egy csomó idő, egy csomó elhallgatás, holdtíarás lehetetlenség és másfelé villámló aktualitás összege. Megcsalni egy nőt: ez rossz epika. Mikor megcsalunk egy nőt, akkor lelkünkben a legszorosabb egységet alkotja a megcsalt és akivel csalunk, egymást táplálja a mi álmunkban a két nő, mint bolond pelikáanduó. Nem az új nőnek örülünk a régi helyén, hanem az új és a régi ismeretlen vegyületének, melyben nem tehet egyik sem szemrehányást a másiknak, mert nem személyekről van szó, hanem égi erkölcskémiáról, melyben hazugság talajából nő az őszinteség meztelen virága, és éppúgy a legmérgezőbb becsületességéből egyszerre a hamisság törvénye. Ha a nők egyszer megértének, hogy a férfiak mennyire semmibe sem veszik őket, és mennyire csak miattuk adják utolsó csepp vérüket! A nők még arra is képesek – gondolta sajtó derékfájásban Narcisszusz –, hogy ezt olcsó paradoxonnak nevezik. Pedig ezen a kettősségen múlik az egész.

(Folytatása következik.)

Térey János

MÄDCHENLIED

Óhajtom azt, hogy folyton essen.
 Az utcák tágak és izgalmasak,
 a sarkon pajtásnőim intenek le.
 Hányan vannak, akik belőlem élnek.
 A legtöbbre közülünk te viszed,
 azt súgják és hiszik mind, ők a véznák,
 később majd viczorognak, ebből rájuk ismerek.
 Ők inkább szókék, semmint vörösek.
 Olcsón szeretnek és kitérnek,
 fülelnek csatakosra ázva,
 feladnak akaratlanul.
 Imádság és mosakodás nélkül
 fognak früstökhöz. Ők azok –
 Én óhajtom, hogy folyton essen
 és hogy Termann az emlőimnek essen.
 Rögszerető, kitűnő gazdaasszony,
 mellette az leszek. Múlt éjjel voltam is.
 Egy távoli célponthoz igyekeztünk,
 Termann azt mondta, *keine Angst*,
 a kézihajtány az erdőhatárhoz
 ért, és én azt mondtam, elég.
 Nem kell több, annyira boldog vagyok –
 Óhajtom azt, hogy folyton essen.
 Termann halk sétája a nyákos estben,
 a tópart, ahol majd én hánytatom meg,
 az Elzász utca, ahol egyedül vagyok.
 Egy herélt fölemeli fejét,
 patája csattog a kövezeten.

SZÍNTISZTA MARHAHÚS

Csak nálunk találod meg azt a
 szintiszta marhahúst, amelyet
 nem egyszerűen sütnek, hanem tű-
 zön, rostosra sütve készül. S

mindez lédús paradicsommal, ropogós salátával, hagymával, ami mind-mind naponta frissen érkezik. Nyilvánvaló, hogy a saját ízlésedet Te ismered a legjobban. Ezért az a legjobb, ha Te mondd meg, hogyan kéred. Több uborkával vagy kevesebb hagymával? Nem probléma, csak szólj!

SYLVIA PLATHRÓL, TÖBB MEGKÖZELÍTÉSSEN

1

Nem elég kortársnak lenni, hogy empátiát érezzünk valaki iránt. Bár személyesen sohasem találkoztunk, Sylvia Plath életének színhelyeit és számos ismerősét magam is ismertem, életünk szálai több ízben keresztezhették volna egymást, s korai, tragikus halála után nemegyszer vissza-visszatértem költészetéhez. Volt hozzá egy nagyon személyes indítékom is: hét éven át az enyém volt az a ház, abban a házban laktam Cambridge-ben (az Eltisley Avenue 55. szám alatt), ahol tiz-egynéhány évvel korábban, pontosan 1956 novemberétől 1957 júliusáig Sylvia Plath élt férjével, Ted Hughesszal. Ebben a házban Sylviáék boldogok voltak, akkor még inkább boldogok, bár lehet, hogy a későbbi széthúzás és összekülönbözés szelleme valamiképp ott maradt a falak közt, mert 1978-ban én is elváltam első feleségemtől, aki aztán újra férjhez ment, s ma is ott lakik a hajdani Plath–Hughes-házban...

De nemcsak a cambridge-i egyetem és a kertés-nyájas lakónegyed, Newnham

hangulatában osztozhattam volna és osztozom Sylviával. Ő már második évét töltötte Cambridge-ben (a Newnham College tagjaként), amikor én magyar menekült diákként Oxfordba érkeztem; 1957 tavaszán, amikor először látogattam át a Másik Egyetem városába, még megtalálhattam volna Ted Hughest is az „Anchor” nevű folyóparti *pubban*, ahol más ifjú írókkal és diákokkal ivott és beszélgetett, és később Londonban megismerhettem volna (ahogyan Siklós Istvánékon keresztül Olwyn Hughest, Ted nővérét is megismertem) Sylvia Plath-t is. 1960-ban jártam először az Egyesült Államokban, ahol a költőnő született, hogy aztán pár évre rá, 1964–65-ben annak a Bostonnak a tőzsomszédságában töltsék egy izgalmas évet, ahol ő is élt és járt pszichiátriai kezelésre. Emlékszem arra a Plath halála utáni epizódra, amikor egy londoni összejövetelen Ted Hughes összeverekedett David Wevill kanadai költővel (erről Siklós István számolt be egyszer elborult arccal; ő próbálta szétválasztani a verekedőket) – ehhez csak annyit kell hozzátenni, hogy Hughes és Sylvia Plath válásának

közvetlen oka az angol költő és Assia Wevill viszonya volt. Al Alvarezt, Plath egyik felfedezőjét és korai kritikusat 1962-ben ismertem meg, és jártam nála a Fellows Roadon, s később az ő drámai hangú cikke az *Observer*-ben hívta föl először figyelmemet az éppen elhunyt Sylvia Plath költészetére. Másrészről viszont – már évekel Sylvia halála után – lehet, hogy egy nem túl jó fordítással, én serkentettem Ted Hughest, hogy Pilinszky Jánossal kezdjen foglalkozni,* később, mint tudjuk, Csokits János közreműködésével Hughes egész kötetnyi Pilinszkyt fordított angolra, beemelte Pilinszkyt az angol irodalmi tudatba.

2

Mindezek az összefonódások, kapcsolatok, megvalósult vagy lehetséges találkozások csak annyiban érdekesek, hogy a kívülállónál talán valamivel jobban értem nemcsak Sylvia Plath ellentmondásait, hanem azt a környezetet is, amiben mozgott, s az embereket, akiket meg akart magának nyerni vagy akikkel konfliktusba került. Sylvia Plath életét két elemi erejű, de ellentétes ambíció formálta s tette drámaian feszültté: egyrészt az amerikai úrilány szívós igyekezete, hogy sikere legyen, hogy az a társadalom, amelynek értékeit színleg elfogadta, őt teljesen, maradéktalanul befogadja (ez tudatalattijában az „Anyá” elvárásaival azonosult), másrészről pedig az apját vesztett árva sebeinek felkaparása, nyilvános mutogatása és lírai ráolvasással gyógyítása (vagyis az „Apa” visszaszerzése, illetve a hozzá való szimbolikus visszatérés a költészetten keresztül). Ha úgy tetszik, két *Sylvia* harcol egymással harmincegy éven át, a HAZÁIRT LEVELEK (LETTERS HOME) életvi-

dám, energikus, optimista szerzője és az ARIEL-versek mélyen neurotikus, félelmeiktől gyötört, szüntelen titkos összefüggéseket fürkésző, halált szimatoló költője. A valódi Sylvia a két véglet között ingadozott, egyre sűrűbben s mind félelmeiben gyakorolva az önmegsemmisítő monómánia teátrális gesztusait.

De az „önmegvalósítás” tragédiájának volt egy olyan felvonása, amikor a hősnő még úgy érezhette, hogy képes visszaszerelni az elvesztett apát, és ugyanakkor írói sikerei is legyenek, a társadalom „befogadja”. Ilyen volt a Ted Hughesszal való házasság első pár éve, amikor Sylvia Plath testi-lelki egyetértésben próbált élni nagy formátumú és rendkívüli tehetségű férjével, miközben néhány igen jó verset is írt. Az „is” itt fontos, mert kifejezi Plath akkori helyzetét – noha a költőházaspár 1956 és 1961 között a legfontosabbnak az írást tartotta, Sylvia akkori életének központi értelme mégiscsak a házastársi és anyai szerep kellett hogy legyen. Más kérdés, hogy mivel teljesen ki akarta sajátítani a yorkshire-i óriást (akinek fizikuma kissé a Majakovszkijéra emlékeztet), bizonyos értelemben magának állított csapdát beteges féltékenységgel. Anne Stevenson kitűnő Plath-életrajzából, a BITTER FAME-ból* (KESERŰ HÍRNÉV) tudjuk, mennyire próbált Ted Hughes eleinte alkalmazkodni nemcsak Sylvia igényeihez és szeszélyeihez, hanem még Hughes barátait elidegenítő viselkedéséhez is, de: akinek elviseléséhez *ennyi* figyelem, türelem és megértés szükséges, azt az egészséges szervezet előbb-utóbb megpróbálja kijátszani.

Elkerülhetetlen volt tehát a Hughes-Plath-házasság felbomlása? Két ilyen erős alkotó egyéniség esetében, ahol az egyik fél szinte nem hajlandó kompromisszumra, azt kell mondanunk: igen. De ami

* A SZERELEM SIVATAGA fordítása, megjelent a *Tri-Quarterly* című amerikai folyóirat kelet-európai különszámában (1967).

* Megjelent 1989-ben New Yorkban és Londonban.

Sylvia-át illeti, még abban a látszólag önrömbölő (mert kapcsolatpusztító) magatartásban is van vagy volt bizonyos „ráció”, amivel férjét elidegenítette – démona akkor érvényesült igazán, legdrámább, legkeményebb verseit akkor írta, amikor már elszakította a fonalat, ami a pótapa-pótanya-szellemi társ, egyszóval „tökéletes férj” Ted Hugheshoz fűzte. Vagyis annak, hogy leginkább „önmaga” lehessen verseiben, az volt a feltétele, hogy maximálisan magányos legyen.* Ezt a rettentő dilemmát pedig csak az öngyilkosság oldhatta föl – legalábbis az adott monomániás sikeréhség kontextusában. Sylvia Plath két kicsi gyereket hagyott maga után és néhány félelmetesen tömör, végsőkéig lecsupaszított verset. Meg egy legendát, ami azóta is izgatja az angol-amerikai irodalmat.

Érdekes módon Sylvia tudta, milyen lehetőségeket tartogat magában. Naplójának egy 1957-es bejegyzése szerint: „*Démonom azt akarja, hogy ha nem leszek tökéletes, csak gyarló, sikoltozva elrohanjak. Azt akarja, hogy elhiggyem: olyan tehetséges vagyok, hogy tökéletesnek kellennem. Vagy semminek.*”** Tudta vagy legalábbis sejtette a démon erejét, de nem volt képes rá, hogy ellenálljon halálba csalogató szirénhangjainak. Harmincegy éves volt, amikor egy depresszió mélypontján öngyilkos lett.

3

Amikor több mint húsz éve először mélyedtem el Sylvia Plath verseiben, szinte mellbevágott az a hasonlóság, amit József Attilával véltem felfedezni. Attila anya-

komplexusának Sylvia Plath apaképzete felel meg. Mindkét esetben az „árvaság” mitizálódik és válik már-már elviselhetetlenné; József Attila (aki apját még eszmélőkora előtt elvesztette) az anya elvesztésének traumáját hordja magában és panaszolja teljes életében. Gondoljunk a KÉSEI SIRATÓ rejtett szerelmi vallomására, szemrehányásaira és átkozódására... Ez a hasadás talán még orvosolható lenne, ha akadna olyan asszony, aki vállalja a társ mellett az „anya” szerepét is. Ezt pontosan így fogalmazza meg Flórával egy szanatóriumi beszélgetésben: „*Végül sikerült... megállapodnunk egymással: legyek (leszek) egy személyben meghalt édesanyja és hű feleség.*”* De ha talál is ilyen társat József Attila, nem képes már megfogni a kinyújtott kezét; ezt fogalmazza meg jelképesen az ÍME, HÁT MEGLELTÉM HAZÁMAT... befejező soraiban: „*legszebb a tél / annak, ki tűzhelyet, családot / már végképp másoknak remél*”.

Sylvia Plath esetében az apakomplexushoz érzésem szerint jelentősen hozzájárul a család német eredete – a második világháború idején ez olt életre szóló bűntudatot az akkor még gyerek Sylviába, aki egyébként lelkes amerikai patrióta – s ezt mélyíti el a tény, hogy Sylvia nyolcéves korában elveszti az apját. A huszonegy éves korban, 1953-ban megkísérelt öngyilkossághoz (noha később Sylvia ebbe is „az apához való visszatérést” olvassa bele) még tudatosan nincs köze az apakomplexusnak; ez inkább abból a csalódásból következik, hogy Sylvia úgy érzi, képtelen megfelelni a magáról alkotott ideális képnek. Viszont, mint már korábban jeleztük, a Ted Hughesszal való házasság egyik bevallott eleme az, hogy Ted nemcsak „*kedves, becsületes és... zseniális*”, hanem „*valahogy még azt a roppant, szomorú úrt is be tudja tölteni, amit amiatt érzek, hogy*

* Így tehát bizonyos értelemben igazat mond, amikor 1962 novemberi levelében, aminek részletét közöljük, magát „boldognak” mondja – de ez csak a művész, nem az ember boldogsága

** Idézi Anne Stevenson: BITTER FAME. London, Penguin Books, 1990. 115. o.

* Illyés Gyuláné JÓZSEF ATTILA UTOLSÓ HÓNAPJAI. RÓL. Budapest, 1987. 94. o.

nincs apám”.* De a Plath apa már a házasság boldogabb periódusában megjelenik – először mint a „kolosszus”, egy roppant szobor, később mint a Tenger Nagy Öregje vagy a „Méhész” (ti. Otto Plath rovarvartannal foglalkozott, s írt egy könyvet a méhekről); de az apamotívum akkor jelentkezik teljes intenzitással, amikor a Ted Hughesszal való szakítás után életbevágóan fontos bűnbakot találni a történetért. A bűntudat transzferenciája az Apa teljes mitologizálását eredményezi – így lesz a „Papából” végül rettegett, szadista náci. Ahogy Helen McNeil írja, éppen a PAPA (DADDY) című híres vers kapcsán: „...az elhagyott gyermek közvetlen irracionális dühét olyan tulajdonságokká formálja, amelyeket az tárgyának tulajdonít; ha a PAPA meghalt, és ezzel engem ennyire megbántott, akkor gazember kell, hogy legyen – mindenki más is gyűlöli.” A vers az apa német származását, illetve az általa beszélt németet használja kiindulópontnak az első általánosításhoz: „Az hittem, minden német te vagy”, majd a gyerek alárendelt helyzetét arra használja, hogy magát a zsidókkal azonosítsa: „a Tarot kártyáimmal... lehet, hogy kicsit zsidó vagyok”. Innen a vers logikája tovább mitizálja a halott apát, amíg el nem jut a „Meinkampf-tekintetű fekete ruhás férfi” alakjához.** Persze ez az exor-

cizmus nemcsak a rég eltemetett apának szól, hanem a nemrég kiűzött („megölt”) férjnek, Ted Hughesnak is, ezért mondhatja a PAPA utolsó előtti versszakában Plath: „Ha megöltem egy férfit, megöltem kétőt...” Hiába próbálják a feministák kisajtítani Sylvia Plath-t egy olyan nem egyszerűen veszélyes, de alapjában hamis mitologizálás jegyében, amit a PAPA következő sora fejez ki: „Minden nő egy faszisztát imád” – az életút és a plathi költészet tanulmányozójának számára világos, hogy bármilyen szuggesztív legyen is Plath költői nyelve, itt már tudathasadásos képzetekkel állunk szemben. S hogy visszatérjünk a József Attilával való összevetéshez: míg a magyar költőnél az utolsó versekben a tudatalatti tartalmak csodálatos művészi megfogalmazása racionalizáló irányú, ésszel igyekszik megfogalmazni valami nehezen megfogható, addig Sylvia Plathnál azt látjuk, hogy átadja magát irracionális kényszerképzeteinek, mítoszokat épít csalódásai és emberi kapcsolatainak kudarcából. Művészi teljesítményként ez is jelentős, de modellnek alkalmatlan. Nem a gyógyulást szolgálja, hanem a démont. S a démon végcélja az örület.

Gömöri György

* Sylvia Plath: LETTERS HOME. London, 1975. 289. o.

** Sylvia Plath: ARIEL. London, 1965. 54–56. o.

Sylvia Plath

METAFORÁK

Kilencbetűs rejtvény vagyok.
Egy elefánt, egy masszív épület.
Egy dinnye, mely két indáján kacsázik.
Ó, vörös gyümölcs, elefántcsont, erős ácsolat!
Nagy ez a cipő, de még egyre kel.
E dagadt bukszában fényesen új a pénz.
Eszköz vagyok és színpad, borját váró tehén.
Megettem egy egész zacskó zöld almát.
Felszálltam a vonatra, és most már nincs megállás.

HATÁRVONAL

Ez a nő befejezett.
Halott

Arcán a beteljesülés mosolyával,
A görög végzet illúziója

Hullámszik tógája ráncaiban,
Meztelen

Lába mintha azt mondaná:
Eddig tartott, túl vagyunk rajta.

A holt gyerekek összekuporodva, fehér kigyók,
Mindegyik a maga

Kis tejesköcsögével, amely most üres.
Visszavette őket

Testébe, ahogy egy rózsa becsukja
Szirmait, mikor a kert

Merevre hűl, s illatok vérzenek
Éjjel nyíló virágok édes, mély torkából.

A holdnak nincs miért szomorkodnia,
Ahogy csontkámzsájából letekin.

Megszokta már az ilyesmit.
Ropognak s rángatnak vakfoltjai.

SZILFA

Ruth Fainlightnak

Ismerem a tenger mélyét, mondja. Kitapogattam nagy gyökeremmel:
Te ettől rettegsz.
Én nem félek tőle: már jártam ott.

Vajon a tengert hallod bennem,
Az elégedetlen tengermorajt?
Vagy a semmi hangját, régi tébolyodét?

A szerelem csak árnyék.
Ő, hogy hazudsz és kiabálsz utána –
Figyelj: hallod a patáit? mint egy ló, eldobogott.

Így ügetek, egész éjszaka, féktelenül,
Míg fejed kővé nem válik, s párnádból kicsi gyep nem lesz,
Tele visszhanggal, visszhanggal.

Vagy hozzam el neked a mérgek hangjait?
Ez most eső, ez a nagy suhogás.
S íme gyümölcse: ón- és arzénfehér.

Én átestem a naplementék gyötrelmein.
Gyökeremig perzselten
Vörös izzószálaim állnak és égnek, megannyi drót.

Most széttörök darabokra, s botokként röpködök.
Ekkora erőszak szelétől
Senki sem menekülhet: muszáj sikoltanom.

A hold, az is könyörtelen: kíméletlen
Magával húzna, meddő égitest.
Csillogása roncsol. De megfogtam talán –

Elengedem. Elengedem, mivel
Lapos és összement, mint rákkal műtött beteg.
Mennyire ülnek rajtam, s áthatják lényem rossz álmaid.

Lelkem lakója egy kiáltás.
Éjente szárnyra kel,
S vad karmokkal kutat valami szerethetőt.

Elborzaszt ez a sötét lény
Mely bennem szendereg;
Egész nap érzem lágy, tollas mozgását, gonosz vágyait.

Felhők vonulnak, szertefoszlanak,
Ez lenne a szerelem arca, ily halvány és visszahozhatatlan?
Ezért kell felkavarnom szívemet?

Nem vagyok képes több tudásra.
Mi ez, ez az arc,
Mely ágaival oly gyilkosan fojtogat?

Kigyó-savai sziszegnek.
Mebénul tőle az akarat. Elszigetelt, lassú bűnök ezek,
De ölnek, ölnek, ölnek.

Gömöri György fordításai

SYLVIA PLATH LEVELEIBŐL

Gömöri György fordításai

El nem küldött levél Eddie Cohennek

Belknap House, McLean Hospital,
Belmont, Mass[achusetts]
1953. december 28.

Kedves E,

A meglehetősen nagy időkülönbség ennek a levélnek a dátuma és a nekem szóló rövid, de magvas írásterved között magyarázatot követel. Nem tudom, hogy idei nyári kis botrányom híre mennyire járta be a lapokat, de kaptam levelet az Allamok minden részéből barátoktól, rokonoktól, vadidegen emberektől és vallási fanatikusoktól; és nem tudom, olvastál-e kalandomról, és hogy mit tudsz a jelenlegi állapotomról. Mindezenre készséggel összefoglalom röviden a részleteket...

Az egész zúrós júniust átdolgoztam a *Mademoiselle** képeslap elegánsan bebútorozott, légkondicionált szerkesztőségében; az augusztusi számot segítettem összeállítani. Kimerülten jöttem haza, de teljesen készen arra, hogy elkezdjem kurzusaimat a Harvard egyetem nyári tanfolyamán, amelyre részleges ösztöndíjat is kaptam. Lassan rádöbbsentem, hogy teljesen elpocsékoltam harmadik évemet a Smith College-ban,** mert túl kevés tárgyat vettem fel (és azok sem voltak megfelelők), hogy felületesen átblöföltem magamat egy-egy vizsgadolgozaton, három-négy vizsgán átszökdécselve egy év alatt, miközben nem olvastam semmi tartalmasabbat, mint a vicceket a *The New Yorker* kolumnáinak az alján, és nem írtam semmit, csak jól csengő versikéket, amivel megpróbáltam közel kerülni W. H. Audenhez. Könnyedén kijelentettem, hogy írok egy disszertációt Joyce-ról (amikor még az *Ulysses*t sem olvastam végig rendesen) és hogy „átfogóbb” kurzusokat veszek föl utolsó évemben (amikor még Shakespeare legközönségesebb műveit sem ismertem elég jól, az ég szerelmére!). Mindegy, ott álltam szemben azzal a kényszerrel, hogy elmélyedjek az angol nyelvben, amely körülbelül annyira tűnt számomra összefüggőnek, mint a jiddis, s mindezt egy rövid nyár bájos leforgása alatt. S ha meggondoltam, a pszichológia, a szociológia és a filozófia... elmondhatatlanul értékesebbnek, tanulásra érdemesebbnek és ugyanakkor elérhetőnek tűnt.

Mindennek a tetejébe összes barátom vagy regényeket írt Európában, arra készültek, hogy jövő júniusban férjhez menjenek, vagy éppen beiratkoztak az orvosi egyetemre... Az az egy vagy két férfi, akit ismertem, vagy védszellemeim voltak a bajban... vagy pedig nem voltak kaphatók a szerelem törvényes formáira még vagy tíz évig, ehelyett be akarták jární a világot és megnézni benne az összes *femme fatale*-t, mielőtt a házassörömök jármába hajtának fejüket.

Mégis, hogy összefoglaljam, hogyan reagáltam a közvetlenül adódó problémákra, július elején eldöntöttem, hogy összespórolok pár száz dollárt, otthon maradok, írni fogok, megtanulok gyorsírní, és furfangosan elintézem a nyári tanfolyam ügyét. Úgy, hogy olcsón tudjak élni és közben alkotni. Igaz, korábban számítottam rá, hogy bejutok Frank O'Connor íróképző kurzusára a Harvardon, de úgy látszik, rajtam kívül még több ezer ragyogóan tehetséges író ugyanerre számított, és így nem jutottam be; ez elkésírtett, és úgy gondoltam, hogy ha egyedül nem tudok írni, nem is vagyok elég tehetséges. Nemcsak az derült ki, hogy képtelen voltam megtanulni akár egy vonás gyorsírást, de az is, hogy egy megveszekedett szót sem tudtam mondani az irodalmi világban; mivelhogy meddő vagyok, üres, tapasztalatlan, ostoba és OLVASATLAN. És minél inkább próbáltam változtatni ezen a helyzeten, annál képtelenebb voltam arra, hogy akár EGYETLEN SZÓT megértsek régi, szép nyelvünkéből.

Elkezdtem jární a helyi pszichiáterekhez, akik ide-oda szaladgáltak nyári vakációkra. Álmatlan lettem; immúnis még a nagyobb dózisokban adagolt alatókkal szemben is. Viszonylag rövid, de traumatikus élményt szerzett az, amikor mint bejáró beteget rosszul kezeltek elektromos sokkterápiával.

Nemsokára az egyetlen kérdés az maradt a fejemben, hogy pontosan mikor és hogyan legyek öngyilkos. Ennek egyetlen lehetőségét abban a pokoli örökkévalóságban láttam, hogy hátralevő életemet elmeegógyintézetbe zárva kell töltenem, és szabad

* Amerikai képeslap tizenéves középosztálybeli fiatalok számára.

** Sylvia Plath 1950–1953 között ösztöndíjjal tanult angol irodalmat a jó nevű Smith College-ban (Northampton, Massachusetts), egy kis amerikai magánegyetemen.

akaratomat az utolsó cseppig ki akartam használni arra, hogy gyors és tiszta véget választok. Úgy gondoltam, hogy hosszú távon ez a megoldás a legkíméletesebb és a legkevésbé költséges családoknak; ahelyett, hogy kedves kislányukat meghatározatlan ideig és drágán kezeljék egy állami szanatórium cellájába zárva, hatvan-egynéhány év szellemi vákuumának nyomorúsága és csalódása, fizikai mocska helyett kíméletesen véget vetek mindennek karrierem úgynevezett csúcán, amikor még professzoraimban élnek bizonyos illúziók, verseim még megjelennek a *Harper's*-ben, s így emlékezetemet talán még érdemes lesz megőrizni.

Igen, megpróbáltam vízbe fulladni, de ez nem ment; valamiképpen az életöszön, a pusztá fizikai léthez való ragaszkodás roppant erős, és úgy éreztem, hogy örökké tudnék úszni egyre kijebb a tengerbe, és sohasem lennék képes lenyelni többet, mint egy-két korty sós vizet, és tovább úsznék. A test meglepően makacs, amikor arról van szó, hogy feláldozzák az elme pusztító instrukcióinak.

Így aztán amellett döntöttem, ami a legkönnyebb megoldásnak látszott. Megvártam, amíg anyám bement a városba, öcsém elment dolgozni, és nagyszüleim kinn voltak a hátsó udvarban. Akkor betörtem anyám széfjébe, kivettem onnan ötven altatót egy kis üvegben, és lementem alagsorunk egy sötét, rejtett sarkába – de csak miután hagytam egy cédulát anyámnak, hogy hosszú sétára indultam, és csak körülbelül egy nap múlva jövök vissza. Rengeteg tablettát nyeltem le, és boldogan átadtam magamat annak a kavargó sötétségnek, amelyről igazán azt hittem, hogy az örök megsemmisülést jelenti. Anyám elhitte üzenetemet, embereket küldött ki, hogy keressenek, értesítette a rendőrséget, és végül, alighanem a második napon, már-már föladta a reményt, amikor észrevette, hogy az altatók eltűntek. Időközben én ostoba fejjel túl sok tablettát vettem be, így kihánytam őket, és a pokol sötétjében tértem magamhoz, fejemet többször is beverve a pince érdes köveibe, miközben hiábavaló erőfeszítéseket tettem, hogy fölüljek és ösztönszerűen segítséget hívjak.

Végül is az öcsém meghallotta erőtlen nyöszörgéseimet, és a következő napok vilódzó fények, idegen hangok és óriás injekcióstűk egyetlen lidércnyomásában múltak el, abban az elúszhatetlen félelemben, hogy egyik szememre megvakultam. Gyűlöletet éreztem azok iránt, akik nem hagytak meghalni, akik ragaszkodtak ahhoz, hogy visszarángassanak a mocskos és értelmetlen létezés poklába.

Nem akarom részletezni azt a két füledt-izzadt hetet a Newton-Wellesley kórházban, ahol ki voltam téve a még képzés alatt álló ápolónők, a segédszemélyzet és a járókelők kíváncsi tekintetének – illetve azt a két hetet a massachusettsi állami kórház idegosztályán, ahol a roppant, nyílt seb arcomon begyógyult, és szemem csodával határos módon ép maradt, csak egy ronda nagy var éktelenkedik alatta.

Elég az hozzá, hogy Smith College-beli ösztöndíjadóm jótündérszerű fortélyokkal bejuttatott a legjobb amerikai ideggyógyintézetbe, ahol volt egy szép magánszobám és egy saját csinos pszichiáterem. Nem hittem volna, hogy helyzetem javulhat. Úgy látszik, tévedtem.

Az inzulinos és az elektromos (brr!) sokkterápia végén arra a felfedezésre jutottam, hogy – egyebek közt – még nevetni is tudok, ha az alkalom arra késztet (és elég meglepő módon néha van ilyen alkalom), és örömet szereznek a naplementék, séták a golfpályán és a vidéki autókirándulások. Még most is hiányzik az egyedüllét és az olvasás régi öröme és képessége. Most, ha lehet, még jobban kellene valaki, aki szeressen (bár ez persze teljességgel lehetetlen), aki velem van éjjel, amikor fogvacogató félelemre ébredek és a sokkolóterembe vivő betonlagutaktól való rettegésre; valaki,

aki olyan biztonsággal nyugtat meg, amit egyetlen pszichiáter sem képes teljesen megadni.

Azt remélem, hogy a legrosszabbján már túl vagyok... Mindez valahogy visszaidézi azt a mély benyomást, amit a „Kígyóverem” című film tett rám hat éve. Csak azt remélem, nem lesz komoly visszaesés állapotomban, és egy-két hónapon belül kijöhetnek innen.

...Most már fogadhatok látogatót, elmehetek autózni, felügyelet mellett sétálni, és a hét végén remélhetőleg megkapom a „terepjogokat”, vagyis azt, hogy szabadon, egyedül sétálhassak a kórház területén, a parkban, bemehessek a kávézóba, a könyvtárba meg az Alkalmazott Terápia részlegébe is.

...Arra vágyom, hogy kinn lehessenek ennek a nagyon összecincált, veszélyes, igazi világnak a nagy, nyitott térségeim, hisz ezt a világot mindennek ellenére még most is szeretem...

A te húséges

Syled

Cambridge-ből Aurelia Schober Plathnak

1956. november 6.

Drága Anyám,

...Érzelmileg teljesen kimerültem ezen a héten, a magyar és a szuezi ügy borzalmasan levert. Amikor elolvastam a Magyarországról jövő utolsó szavakat,* mielőtt még felülkerekedtek volna az oroszok, szinte fizikailag rosszul voltam. Ez a drága Ted elvitt sétálni a Clare kollégium elhagyott, csöndes kertjébe a Cam partján, amely tele volt a késő őszi aranyával és zöldjével és az Édenkert harmatos üdeségével, ahol a madarak éppúgy daloltak, ahogy évszázadok óta teszik. Mind a ketten meg voltunk döbbenve, és hányinger kerülgetett. Az egész világ... úgy éreztük, teljesen megzavarodott, megtébolyult. Az, ahogy Nagy-Britannia eszeveszett bizakodása a gyors sikerben (hogy utána a legtöbb ország lustább lesz annál, semhogy bármit is tegyen) elnyomja a magyarok valóságos segélykiáltását – undorító. Emiatt a Nyugat képtelen fellépni az oroszokkal szemben a magyarok ügyében. Edent** valójában segédkezet nyújt a magyarok legvilkolásához. Londonban zavargások voltak. Bár számos anyagilag érdekelt konzervatív támogatja Edent, Oxford és Cambridge delegációkat küld hozzá, és petíciókat fogalmaz meg vele szemben. Az a szörnyű, hogy idővel, és ha a propaganda elég hangosan kongatja a vészharangot, miszerint Amerika egy követ fúj az oroszokkal, Amerika is, semmi kétség, Edent fogja támogatni,*** én ezt a lehetőséget képtelen leszek elfogadni. Bárcsak úgy tudnánk lépni, ahogy a szuezi helyzet megkívánja, és meg tudnánk állítani a briteket és a franciákat, hisz ők az agresszorok.

...Elmegyünk dolgozni Amerikába, és utána szeretnénk találni egy zugot a világban... valamilyen szigetet, mondjuk, ha lesz elég pénzünk, hogy odamenjünk és pró-

* Sylvia Plath itt alighanem a szabad magyar rádióadók utolsó segélykérő üzenetére céloz.

** Anthony Eden volt az angol miniszterelnök az 1956-os szuezi beavatkozás idején, amikor az angolok és a franciák Izraellel összehangolt támadást intéztek Egyiptom ellen.

*** Plath itt téved: féltelme alaptalannak bizonyult – Amerika nyomására kivonták Szuezből az angol-francia expedíciós csapatokat.

báljunk becsületes és alkotó életet élni. Ha minden katona megtagadná, hogy fegyvert fogjon... nem lenne háború; de senkinek sincs bátorsága hozzá, hogy Krisztus és Szókratész módjára éljen, mert ebben az opportunista világban csak mártírok lehetnének. Igen, mind a ketten mélyen undorodunk. A természet teremtő ereje az egyetlen, ami most valamelyes békét nyújt, ennek szeretnénk részei lenni; ezek után az örült események után nincs az a háború, amelynek értelme lenne. Csak arra tudok gondolni, hogy vannak anyák és gyerekek Oroszországban is és Egyiptomban is, és tudom, hogy nem akarják, hogy a férfiak meghaljanak... Bárcsak Warren* megtagadná a fegyveres szolgálatot. Aki öl, annak nincs igaza; örülség a védekezés és a béke megteremtésének minden ésszerű megindoklása, ha az öldöklést és emberek évtizedekre való megnyomorítását jelenti...

„Két lehangoló levelet kaptunk: visszautasították Ted versét a *London Magazine*-nál és az én elbeszélésemet a *The New Yorkernél*. Egy Smith-növendék, aki titkárnő ott [a *The New Yorkernél*]... aki nagyra tartotta műveimet, elmondta, hogy általában csak az írók egy nagyon szűk körétől fogadnak el novellát; jobb verset küldeni – most ezt is tettem. HANEM: egy nagyon örvendetes dolog: ma reggel megtudtuk, hogy a chicagói *Poetry* elfogadta Ted egy másik, „A vízbe fúlt nő” című versét, és EGYET MEGVETT az *Atlantic [Review]* is – a „Héja a viharban” címűt! Nagyon büszke vagyok erre.

„Szeretlek, ne aggódj miattunk. Teddel együtt vagyok... ő remek ember, és mindenben együtt fogunk átmenni, olyan bátran, ahogyan csak lehet. Sok-sok szeretettel ölel téged és Warren is

a ti Sivvy-tek

Aurelia Schober Plathnak

Részlet

London, Anglia,
1962. november 7.

Drága Anyám,

Londonból írok, és olyan boldog vagyok, hogy alig jutok szóhoz. *Az az érzésem*, hogy találtam lakást. Már belenyugodtam, hogy roppant összegeket fizessek egy bútorozott lakásért, amit a télre vettem volna ki, miközben bútorozatlant kerestem hosszú bérlettel, amelyet aztán be tudtam volna bútorozni és mesés áron kiadni a tavaszra és a nyárra, amíg Devonban vagyok.** *Tök véletlenül* abba az utcába tévedtem (aminek a végén Primrose Hill van), és az elé a ház elé, ahol mindig is lakni akartam. A házban még átalakítás folyt, és ki volt téve egy felirat: „Lakások kiadó.” Felrohantam. *Pont jó* (bútorozatlan), két emeletet foglal el, fenn három hálószobával, lenn pedig egy nappalival, konyhával és fürdőszobával, valamint egy kis kerttel az erkélyen! Elszáguuldoztam az ügynökségre – emberek százaai lehetnek már előttem, gondoltam, ahogy ez lenni szokott. De úgy tűnik, van némi *esélyem!* És képzeld, ez a *W. B. Yeats háza* – egy kék plakett van az ajtón azzal, hogy itt élt! És ez azon a környéken van, ahol a régi

* Sylvia öccse.

** 1961 augusztusától 1962 decemberéig Sylvia Plath Devonban lakott egy Court Green nevű nagy vidéki házban. A házat megtartotta Ted Hughestól való különválása után is.

orvosom lakott, ahol én is *vennék* egy házat, ha egyszer írok egy olyan regényt, amiből kasszasiker lesz.

Most alig győzöm kivárni, hogy a tulajdonos beleegyezzen és hogy ellenőrizzek ajánlatom anyagi fedezetét. Ted segít ebben; ő vitt el lakást nézni. Most látja, hogy semmi miatt nem kell tartania tőlem – nem csinálok jeleneteket, bosszút sem akarok állni...*

Most egy csodálatos portugál házaspárnál lakom,** a nő Ted barátnőjével van jobban, és látják, hogy milyen [jól] vagyok, mennyire érdekel a saját életem, és megvan nekem lepve, mint mindenki más is, hogy mennyire nincs bennem féltékenység vagy szomorúság. Még magamat is meglepem. Ezt a *munkáimmak* köszönhetem, annak, ahogy mint író, magamat érzem és látom; ezt mindenekelőtt Mrs. Prouty*** érti meg. Dolgozószobámban töltött magányos óráim a legbecesebbek, meg azok, amelyeket drága kis babáimmal töltök.**** Azt hiszem, boldog vagyok, és ha megkapom (amit remélek) ezt a londoni lakást, én leszek a legboldogabb asszony a világon...

Olyan boldog vagyok, és tele örömmel, elgondolásokkal és szeretettel. Nagyszerű anya leszek, és semmi se sajnálok. Van két gyönyörű gyerekem, és ez után a kemény, szűkös év után most szép karrier áll előttem – télen a gyerekek iskolába járnak Londonban, aztán [a devoni ház] sárga nárciszok, lovaglás és gyönyörű tengerpart nyáron a gyerekekkel. Imádkozz, hogy ez a lakásügy sikerüljön. Szeretném kivenni öt évre...*****

(A fordítás alapja: LETTERS HOME BY SYLVIA PLATH. CORRESPONDENCE 1950–1963. *Selected and Edited with Commentary by Aurelia Schober Plath. Harper & Row, Publishers, 1975.*)

NAGY IMRE ÖNÉLETÍRÁSA ELÉ

1956. november 22-én Nagy Imre és társai elhagyták a budapesti jugoszláv nagykövetséget. A szovjet megszálló csapatok letartóztatták s másnap repülőgépen Romániába szállították őket. A következő fél esztendőt Nagy Imre feleségével a Snagovi-tó partján lévő villában töltötte társaitól és családtagjaitól (leányától, vejétől,

Jánosi Ferenctől és két unokájától) elszigetelten. Az első hetekben néha felkeresték a román párt egyes vezetői, rendszeresen látogatta őket orvos, olykor filmet vetítettek számukra. 1957. január végétől mindeme „kedvezményekből” csak a rendszertelenül érkező újságok maradtak, mig nem 1957. április 14-én a magyar

* Ez a mondat onkéntelenül is sokat elárul Sylvia Plath korábbi viselkedéséről

** Helder és Suzette Macedóról van szó, Assia Wevill barátairól.

*** Olive Higgins Prouty amerikai írónő adta Sylvia Plathnak azt az osztónódiát, amellyel a költőnő elkezdte tanulmányait a Smith College-ban. A LETTERS HOME számos levelet tartalmaz Mrs. Proutyhoz, akit Sylvia anyja szinte családtagként kezel.

**** Ted Hughes és Sylvia Plath házasságából két gyerek született: Frieda és Nicholas.

***** 1963. február 10–11-én éjjel Sylvia Plath gázzal öngyilkosságot követett el londoni lakásában.

Belügyminisztérium Politikai Főosztályának tisztjei Rajnai Sándor alezredes vezetésével letartóztatták, és még aznap este Bukarest és Tököl érintésével repülőgépen Budapestre szállították.

Romániai tartózkodása során kényeszerű magányában Nagy Imre leginkább írással foglalkozott. Leveleket írt a román, magyar és más pártok vezetőinek, GONDOLATOK, EMLÉKEZÉSEK címmel a magyar forradalommal kapcsolatos elemzéseit, az ellene felhozott vádak cáfolatát vetette papírra. 1957 tavaszán, talán április első napjaiban, amikor az újsághirekből mind elkerülhetetlenebbnek tűnt az ellene indítandó per, felhagyott az addigi, politikai témájú írással, s hozzálátott önéletrajza megírásához.*

A munka alcíméből s első mondataiból kiderül: eleinte csak vázlatot akart készíteni, amely élete főbb dátumait és a tervezett munka alapvonalait rögzíti. „Marxista, tudományos” alaposságával mindenekelőtt a „millenniumi Magyarország”, majd szülőhelye „társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális viszonyairól” kívánt értekezni. E vázlatot – utólag mondhatni: szerencsére – nem dolgozta ki, hanem érezhetően elmerült személyes emlékeiben. Részletesen felidézte családi körülményeit, rokonságát, gyermekkori barátait, szerelmeit, iskoláit, diákcsínyeit – eljutva egészen 1918 elejéig, a szibériai hadifogságból való szabadulás előestéjéig. A politikával való találkozás és az ezzel kapcsolatos, életre szóló választás előtti Nagy Imréről ez az írás a legrészletesebb forrás.

A VIHAROS EMBERÖLTŐ hetvenkét kézzel írott oldalból áll, befejezésének

dátuma szinte bizonyosan 1957. április 14-e, délután három óra, a letartóztató különítmény érkezése.* Nagy Imre akkurátus ember volt: családtagjai visszaemlékezése szerint írást mondat, de még bekezdés közben sem hagyott félbe. Márpedig önéletírása mondat közben szakad meg – folytatni többé nem volt módja (lásd a kézirat utolsó sorai).

A kézirat a Nagy Imre és társai ellen indított vizsgálat irataiban maradt fenn: a letartóztató közegek romániai írásait a házkutatás során lefoglalták. A VIHAROS EMBERÖLTŐ-t a nyomozók bizonyára végigolvasták, de abban számukra felhasználható, „inkriminálható” részleteket nem találtak: a más írások kézíratainak gyakorta látható színes ceruzás aláhúzások, lapszéli jelek hiányoznak. Nem is került a vizsgálat nyomán az ügyészségnek és bíróságnak átadott „vizsgálati” iratok közé, hanem a nyomozás során összegyűjtött (ún. operatív) iratok első kötetébe fűzték. A kötetet a többivel együtt a Belügyminisztérium irattárában őrizték, innen került 1989-ben a Magyar Országos Levéltárba (akkor még Új Magyar Központi Levéltár). Az eredeti példányt a levéltár vezetése átadta Nagy Imre leányának, Nagy Erzsébetnek; ő bocsátotta rendelkezésre, amiért itt mondok külön köszönetet.

A jelen válogatás a teljes kézirat valamivel kevesebb mint felét tartalmazza. A közlés során csak a mai helyesírástól eltérő írásmódot javítottam, s néhány magyarázó jegyzetet fűztem a szöveghez. A kihagyásokat [...] jelzi.

Rainer M. János

* Nagy Imre romániai tartózkodásáról és írásairól részletesen írtam A PARLAMENTTŐL A FŐ UTCÁIG. NAGY IMRE GONDOLATI ÚTJA 1956. NOVEMBER 4–1957. ÁPRILIS 14. című tanulmányomban. In: AZ 1956-OS MAGYAR FORRADALOM DOKUMENTÁCIÓS ÉS KUTATÓINTÉZETE ÉVKÖNYVE I. Bp., 1992. 113–146. o.

* Az időpontot Nagy Imre Budapesten 1957. május 10-én a Legfőbb Ügyészhez írott fellebbezésébe rögzíti. Lásd *Világosság*, 1992. 10. sz. 760. o.

Nagy Imre önéletírásának
első és utolsó sorai

Viharos emberöltő.
1896-195... 200.
1896. június 7-én születtem Kaposváron.
A millenáris, elgöygyözött, társulatok, gyászok, protestok és leletpróba és mások.
Somogy vármegyébe kerültem. Kaposvár társulat, gyökér és keltetéses kápa. A vármegyé és a vármegyé, négy lény, rénszél öltözés. 1896-ban volt a Kaposvár-jármű-főgyűlés, misztikus felvonás, ohra és egy mint új születést adták.
Apám Nagy József Somogy megyében, a nagyváradi járásban lévő Kónyi (ma Ötvös-kónyi) községben született 1869-ben. Nagyszüleim uradalmi családok voltak Csernel névű nagybirtokosnál. Református család volt. Apám, mint később is, iskolatársai elmesélték, derék legény volt, szép ember, szerették a lányok, sok szeretője volt. A fivőket mindig kedve szelte. Apám

-77- Kaposváron keddien a 1896. június 7-én születtem Kaposváron. A millenáris, elgöygyözött, társulatok, gyászok, protestok és leletpróba és mások.
Somogy vármegyébe kerültem. Kaposvár társulat, gyökér és keltetéses kápa. A vármegyé és a vármegyé, négy lény, rénszél öltözés. 1896-ban volt a Kaposvár-jármű-főgyűlés, misztikus felvonás, ohra és egy mint új születést adták.
Apám Nagy József Somogy megyében, a nagyváradi járásban lévő Kónyi (ma Ötvös-kónyi) községben született 1869-ben. Nagyszüleim uradalmi családok voltak Csernel névű nagybirtokosnál. Református család volt. Apám, mint később is, iskolatársai elmesélték, derék legény volt, szép ember, szerették a lányok, sok szeretője volt. A fivőket mindig kedve szelte. Apám

Nagy Imre

VIHAROS EMBERÖLTŐ

1896-195...?

Életrajz vázlat

Részletek

1896. június 7-én születtem Kaposváron. [...]

Apám, Nagy József Somogy megyében, a nagyváradi járásban lévő Kónyi (ma: Ötvös-kónyi) községben született 1869-ben. Nagyszüleim uradalmi cselédek voltak Csernel nevű nagybirtokosnál.¹ Református család volt. Apám, mint később régi iskolatársai elmesélték, derék legény volt, szép ember, szerették a lányok, sok szeretője volt. A

Jóskát mindenki szerette. Apám lovasz volt Csernel uraságnál. Mostohatestvérei voltak. Öregapám korán meghalt. Öreganyám nálunk halt meg Kaposváron, az én kezeim között, kisiskolás gyerek koromban. Magas növésű, ősz hajú, sápadt arcú, mezítlábás, parasztviseletű öregasszony volt. Szerettem, de a városban mint kisiskolás, szégyelltem is. A rokonság a nagyatádi járás községeiben lakott és lakik részben még ma is, többnyire parasztok. Kőnyiban a Kőnyi Jóska, Farkas József, Belegden Vargáék, Segesden Sámácziek, Tóthék Kéripusztán, Vargáék tanítók Kaposban.

Anyám, Szabó Rozália ugyancsak Somogy megyében, a marcali járásban lévő Csákány községben született 1877-ben. Öregapám, Szabó József 12 holdas kisparaszt volt. Anyám törvénytelen gyerek volt, öregapámnak két asszonytól hat-hat, összesen tizenkét gyereke volt: tizenegy leány és egy fiú. Öregapám a földművelés mellett bognármesterséggel is foglalkozott. Műhelye is volt a házban. Egymaga dolgozott a fiával, Gyurkó bátyámmal, aki otthon nevelődött, és a mezőgazdaságban is, a bognármesterségben is segítette öregapámat. Otthon Csákányban két-két mostohatestvér volt, az Annus és a Mari az egyik asszonytól, és a Gyuri és az Ilonka a másik asszonytól, az én öreganyámtól, akinek az én anyám is leánya volt. [...]

Anyám alig 17 éves volt, amikor férjhez ment, s alig múlt 18 éves, mikor én születtem Kaposváron a Fő utcában, abban a házban, ahol az utcai részen a Schwarz-féle fűszer- és vegyeskereskedés volt.² Az udvar felé eső egyszobás lakásban laktunk. [...]

Családunkban négyen voltunk testvérek, én voltam a legidősebb és az egyetlen fiú. Utánam következett Mariska, aki Huba Gyulához, egy miskolci származású Hangya-alkalmazotthoz ment férjhez. Somogyváron, majd Kaposváron laktak, később Miskolcra költöztek. Két fia volt, az egyik Gyula, erdészmérnök, most a jánosházi erdőigazgatóság vezetője, a másik László, a miskolci rendőrkapitányság főhadnagya. Húgom a második gyerek születésénél súlyos veseoperáción ment keresztül, ami később el is vitte. Terus húgom Dombóváron született, ahol apám néhány évig mint távirдамunkás dolgozott. [...] Törvénytelenül született egy kislánya, majd az apa, Somberger Ferenc szabósegéd elvette, de nagyon rossz, hányatott, boldogtalan életet éltek. Húgom sokat betegeskedett, s a szíve sem birta, sirba vitte még fiatalon. Harmadik húgom, Erzsike Pécsen született a Kálvária utcában, a 69. szám alatt, de néhány hónapos korában valami ragályos gyermekbetegségben meghalt. Visszaemlékszem, hogyan dajkáltam, s a temetésére is. [...]

Első elemibe messzire a belvárosba, a katolikus templom mellé, a későbbi polgári iskola épületébe kellett járni, ahol Fikly néni tanított.³ Később közelebb, az Anna utcai iskolába jártam.⁴ Sokat verekedtünk az iskolában is. Az Anna utcai iskola udvarán verekedés közben kövel bedobták a fejemet. Utcák szerint csoportokba szerveződünk. Én a Fő utcai csoportban voltam. Legnagyobb ellenségünk a Pécsi utcai csoport volt, amelynek a Fő utcán kellett hazamenni. A Czigli felé zajlottak le a nagy, a majd' mindennapos verekedések. Nyáron a Kapos folyóba jártunk fürdeni. Itt is folyt a csoportok közötti harc. Emlékszem, egyszer mi javában fürödtünk, amikor megjöttek a Pécsi utcaiak, és a parton lévő ruháinkat behányták a Kaposba. Persze verekedés lett a vége, csupaszon-vizesen estünk nekik. Az egyiket én páholtam, aki védekezésében a meztelen hasamba harapott, de úgy, hogy vérzett, és a nyoma évtizedek múlva is meglátszott. [...]

Karácsonyra-húsvétra mindig új ruhát kaptunk. Egyszer húsvét vasárnapján a két húgommal s a pajtásokkal összefogva elmentünk a Malom melletti rétre meglesni a nyuszikat, amikor a tojást tojják. Vadonatúj ruhában, sárga cipőben voltunk. Jó la-

tyakos, harmatos reggel volt, s mire a rétet összejártuk, az új ruha és cipő olyan volt, mint a rongy. Jól kikaptunk érte. Nekünk, gyermekeknek jó pénzszerzési alkalom volt a korbácsolás és a Luca-nap, amikor is felkösönteni jártunk. Verseket mondtunk, melyekben jókívánságok voltak, jó vastagon elmondva disznóságok, melyeket azonban mi is gyerekfejjel, de a felnőttek is, asszonyok és lányok is szívesen vettek. („*Akkora csöcse legyen, mint a tojáskancsó*” stb.) Az sértődött meg, akihez nem mentek köszönteni. Ilyen alkalmakkor 60-80 krajcárt, néha egy-két forintot is kerestünk. [...]

Apámat, aki ebben az időben távirdamunkás volt, Pécsre helyezték át. Itt először a Kálvária utcában laktunk. Jó pajtásom volt a Kálvária-kápolna harangozójának a fia, Klement Vince. Örökösen ott tanyáztam náluk. A Kálvária-kert volt a játszóterünk. Sok gyerekkori csínyt, pajkosságot követünk el. Néha az iskola helyett is itt pajkoskodtunk. Megtanultam harangozni, a versek között megállni, befejezni, a lélekharangot húzni stb. A Krisztus koporsójából, mely sűrű ráccsal volt befedve, ki tudtunk egy T végű bevágott bottal szedni egy csomó pénzt. De a perselyekből is megtaláltuk a módját annak, hogy ki tudjunk szedni pénzt. A Kálvária-kertet, amelyben a stációk voltak, kőfal vette körül. A szomszédban gyönyörű dukácsi barackok voltak, azt is gyakran meg-megloptuk. A Kálvária utcából a Petrezselyem utca 17. szám alá mentünk lakni, Heimann cipész házába. Iskolába a belvárosiba jártam, a közkórház melletti sarkon. A tanítóm, Germán nevezetű, szakállas, magas, barátságos, szép és jó ember volt. A házunkat, ahol laktunk, egy kis alacsony kőfal választotta el a Vár-kerttől, a Vár-templom és a püspöki rezidencia kertjétől, ahová át-átjártunk. Pécsset nagyon megszerettem. A város és környéke, a Mecsek, nagyon mély nyomokat hagyott bennem. A város és környékének sajátos délszaki éghajlata, növényzete, a történelmi múlt, amely egész a római korba nyúlik vissza, a török kori történelmi emlékek magában a városban, a Tettye és forrása, a Hari-kápolna, a Hatház utca, a Laliházi-tó máig elevenen élő emlékeket hagytak bennem. Budapesten kívül Pécsset tartom (mellette talán Sopront) a legszebb magyar városnak. Később is mindig örömmel és szívesen kerestem fel ezt a várost. Diákkoromban, később katonáskodásom idején az első világháború alatt, majd a felszabadulás után számtalanszor jártam Pécssett. 1904–1905. években laktunk ott.⁹ [...]

Kaposvárra visszaköltözve rövid ideig a Baross utcában laktunk, valóságos patkányfészekben. Annyi volt a patkány az egész környéken, hogy lehetetlen volt védekezni ellenük. A kisgyerekeket is megtámadták, az ételt elhordták, éjjel lámpavilág mellett lehetett aludni, de még így is bejöttek a szobába. Mellettünk Lutorék laktak. Fiuk, a Miklós lakatossegéd lett, később én mint inas mellette dolgoztam. Innen visszamentünk a Fő utcába, a Czigli mellé lakni. Ötödik elemi után itt kezdtem el gimnáziumba járni. Közepes tanuló voltam. Az igazgató Dárda Ottó volt talán két évig. Azután Pongrátz lett az igazgató. Párhuzamos osztályok voltak, én a „b”-be jártam. Osztályfőnököm Hudra László volt, fiatal, nőtlen tanár, aki latin–magyar szakos volt. Jó tanárnak tartottam. A gyerekeket otthonukban is meglátogatta. Emlékszem rá, nálunk is volt. Én éppen a diófán mászkáltam, amikor jött. A lecke persze nem volt még készen, a latin-preparálást még nem végeztem el, a szavakat nem tudtam. Szorultam érte, de sebját, elmúlt. Hudra kora tavasztól késő ősziig, amíg jó idő volt, a latin- és magyarórákat a gimnázium udvarán tartotta. Körbeültünk, s ott magyarázott és feleltetett, ami nekünk nagyon tetszett, fesztelenebb volt, mint az osztályban. Hudra nevelőmunkája mély nyomokat hagyott bennünk, legalábbis bennem. Izzó hazaszeretete, Habsburg-gyűlölete, Kossuth-tisztelete, a magyar nemzeti függetlenség és szabadság eszméjének

odaadó harcosa, Hudra a magyar nyelv és irodalom tanításán keresztül belénk oltotta ezeket a nagy, nemes eszméket [...]

Nagy örömünkre mint osztályfőnök elrendelte, hogy tánciskolába kell járni. Be is iratkoztunk, s alig kezdtük el, Hudra kopaszra nyíratott valamennyiünket, hogy a lányok előtt ne tetszelegjünk, hanem illemtet tanuljunk. Nagyon elkeseredtünk emiatt, odavolt a szép frizura. Tanárainkat általában szerettük. Persze alig volt közöttük olyan, akit valamilyen oknál, személyes tulajdonságánál fogva ki ne kezdünk volna, ártatlan tréfával ne illettünk volna. Modorukat, szokásaikat legtöbbször kifiguráztuk. Vas, Botár, Kocsis, Kengyel, Murgócs Döme, Bernáth stb. ma is eleven emlékként élnek. A némettanárunkkal, Majnukával volt a legtöbb bajunk. Már a nyelv miatt is, ami nekünk neveltetésünknel fogva ellenséges volt. De magát Majnukát sem szerettük. Haragos, goromba ember volt. Pofaszakállt viselt, és nagy lebernyegben, körgalérban járt. Nagy zsebkése volt, amellyel óra közben játszadozott. Antiszemita volt, gyűlölte a zsidó osztálytársainkat, s ezt ki is mutatta, kifejezésre is juttatta, pedig körünkben nyoma sem volt az antiszemitizmusnak, a zsidó osztálytársakkal a legjobb barátságban voltunk, a vallási kérdés fel sem merült, csak ha vallási ünnepeiken távol voltak, irigyeltük őket. Szerencséseknek tartottuk őket, mert megtarthatták a saját zsidó ünnepeiket is, meg a keresztény ünnepeket is. Zsidó gyerekek aránylag sokan voltak köztünk, mert a helybeli és a megyei vagy városi zsidó kereskedő- és értelmiségi réteg gyermekei mind gimnáziumba jártak. Aztán a városi kispolgári, hivatalnoki réteg gyermekei voltak még nagyobb számban, ez volt a zöme a diákoknak. Munkásszármazású kevés volt, paraszt a legkevesebb, az is a módosabb rétegből. Nekünk reformátusoknak Csertán Márton kaposvári református lelkész volt a hitoktatónk. Jó ideje Kaposváron lelkipásztorkodott, mert engem ő is keresztelt. Demokratikus érzelmű, felvilágosult gondolkodású ember volt, ami a hitoktatásban éppúgy, mint lelkészi tevékenységében megmutatkozott. Fellépésem, előadó-képességem, modorom és jó hangom miatt református papnak szánt. Az életben, később is, kikerülve az iskola padjaiból, szívesen elbeszélgettem és vitatkoztam vele társadalmi és politikai kérdésekről. Ha a lelkészlak előtt mentem el, gyakran beszólitott. Ismerte kommunista nézeteimet, és mégis nagyra becsült. Akkor neheztelt egy kissé, amikor megnősültem,⁶ és nem kálvinista, hanem római katolikus lányt vettem feleségül, és reverzalist adtam, ami azt jelentette, hogy lemondok arról, hogy a fiúgyermek az apja vallását kövesse, tehát református legyen.

A gimnáziumban nagyon fejlett sportélet volt. Sportegyesületnek nem volt szabad tagjának lenni, de a gimnázium keretében széles lehetőségek nyíltak. Modernül berendezett, jól felszerelt tágas tornaterem állt rendelkezésre. Az udvaron is tornaszerek álltak. Olyan tágas volt, hogy füles labdát játszani, vagy longamétát, ami akkor kedvelt játék volt, kifutózni, nemzetest játszani, sőt futballozni is nagyon jól lehetett. A futballáz már akkor elfogott bennünket, s ehhez már nem volt elegendő az iskolai lehetőség. Alig szabadultunk fel az iskolai foglalatosságból, máris, hajrá, ki a térre, és sötét estig rúgtuk a labdát. Így ment ez éveken át. Sok jó futballista került ki közülünk a különböző helyi és fővárosi sportegyesületek soraiba. Én is elég jó játékos voltam, jobbfédezetet játszottam, s a kaposvári Testvériség csapatában a budapesti Vasas ellen is játszottam. Télen hetenként kétszer tornaóra helyett a KAC korcsolyapályájára jártunk le korcsolyázni, amit kötelezően mindenkinek meg kellett tanulni. A tavaszi és nyári, majd a másik tanévben az őszi hónapokban gyakori kirándulásokat tettünk a természetbe, a környékbeli erdőkbe, de távolabbi vidékre is, a Balaton mellé, Szigetvárra

stb. Somogyvárra. Színházba nem tudunk járni, mindenekeelőtt azért, mert Kaposváron, Somogy vármegye székhelyén akkor még nem volt állandó színház. A Promenádban – a sétakertet hívták így – volt egy deszkából épült nyári színház. Oda a hátsó színészbejáráthoz el-eljártunk, hogy a felvonás és jelenet közben levegőzni kijáró színészeket lássuk legalább, ha már pénzünk nincs jegyre. Egyszer azonban ez a színház is leégett. Ősztől tavaszig ugyanis szénapajta volt. Állandó mozi sem volt Kaposváron diákkoromban. A Búza téren ponyva alatt vetítettek néha-néha némafilmet. Villanyáram nem lévén, egy gőzcsepplőgép hajtotta a mozigépet. Ide a ponyva alá is beszők-tünk, ha nem volt belépti díjra pénzünk. Mint kisdíákoknak, az iskolai ünnepélyeken kívül máshova nem volt szabad menni. Legnagyobb ünnepünk március 15. volt. Erre nagyon készültünk, és mindig széles ünnepi keretek között ültük meg. Ünneplőben, nemzetiszin kokárdákkal a mellünkön, Kossuth-jelvényekkel büszkén vonultunk az ünnepélyre. Komoly önképzőköri élet folyt a gimnáziumban. Legtevékenyebb az irodalmi kör volt, ami nagyban hozzájárult tanulmányaink elmélyítéséhez. A gimnáziumban a két legfontosabb tárgy a latin és a magyar nyelv és irodalom volt. Nem tudom, hogy a tanítás módszere helyes volt-e vagy sem, azt azonban tudom, hogy amit megtanultam, ma is jól tudom, és nemcsak bemagoltan, hanem értelmesen. Aesopus meséit, amelyeket első osztályban tanultunk latinul, még ma is el tudom mondani és le tudom fordítani. Vagy A VILÁG NÉGY KORÁ-t, Cicero beszédeiből. A legtöbbet mégis a magyar nyelv és irodalom adta. Ebben nagy szerepe volt Hudra László tanár úrnak, de az átvett anyagnak is. Alapos, széles ismereteket adott a magyar nyelvvel és irodalommal együtt a magyar történelemből is. A legjobb alapokat a gimnáziumi évek alatt úgy érzem, ezen a téren kaptam. [...]

A nyári szünidő java részét öregapáméknál Csákányban töltöttem. Egy darabig helyéltem, kipihentem a tanulás fáradalmait, de nem sokáig, mert öregapám munkára fogott, dolgozzam meg a kenyereket. Szénát kaszálni, rendet teregetni, forgatni, sarjút, szénát, lucernát behozni én is tudtam. A kapálás nem férfimunka, az a lányok, nagynénéim dolga volt. Én a Gyurkával jártam dologra. Szerettem a paraszti életet. Öregapám háza régimódi parasztház volt zsúptetővel, szabad tűzhellyel, vagyis füstös konyhával, első és hátsó szobával. Az első szobába csak ünnepen, búcsúkor – augusztus 15. – mentünk be. Máskor a hátsó szobában voltunk, de ott is inkább aludni. Egyéb-ként kint voltunk a pitvarban. Aludni sem fértünk el valamennyien a szobában, ki az istállóban, ki a pajtában aludt. Én az istálló gőzös melege helyett, amit a jószág adott, inkább a jó illatú szénát választottam a pajtában. Öregapám jó megjelenésű, és bár csak falusi elemi iskolát végzett, fölvilágosult ember volt. Elég szófukar. Néha beszélt a boszniai hadjáratról,⁷ amelyben katonakorában részt vett. Elég házsártos és szófukar ember volt. Öltözködni szeretett. Jó ruhája, cipője volt, öltözködése inkább iparosé, mint paraszté volt. Az étkezés azonban elég sovány volt. Ami a ház körül akadt, főleg tej, azt ihattunk eleget. Húst keveset ettünk, csak vasárnap, azt se mindig. Főzeléket, babot, lencsét és tésztát sokat ettünk. Nagyon sok kenyér fogyott. Öreganyám otthon a kemencében egyszerre hat-nyolc rozskenyeret sütött. A földes szobában az ágy alá egy deszkára rakta, hogy ki ne száradjanak. [...]

Hosszú évtizedek múltak el gyerekségem óta, de a rokon kötelékek nem gyengültek. Nagyon boldogok voltak mindig, hogy nem szakadtam el tőlük, nem tagadom meg a fajtámat. A legutóbbi években is boldogan kerestek fel, ha tehették. 1954-ben, miniszterelnökségem idején felkeresett a „Kónyi” Jóska, Farkas József ötvöskönyi gazda, unokatestvérem, akivel gyerekkoromban, több mint negyven esztendővel ezelőtt

találkoztunk. 1953 tavaszán a választási hadjárat⁸ során a somogyi falvakat járva Somogyiszobra érkeztem, s benéztem az ottani földműves-szövetkezetbe, ahol az üzletvezetővel beszélgettem. A vásárló parasztok jöttek-mentek a boltban. Ott volt a boltban egy velem egykorú parasztasszony is, akivel másokkal együtt elbeszélgettem. A beszélgetés közben valaki a vásárlók közül megismert, s nagy örömmel üdvözölt. Ekkor az idős parasztasszony a nyakamba borult, s összevissza csókolt. Kiderült, hogy közeli rokonok, unokatestvérek vagyunk. A jelenlévők mindjárt meg is állapították, hogy le se tagadhatnánk, annyira hasonlítunk egymáshoz. Hányan s milyen boldogan írták, hogy nem szégyellem a rokonságot, őket, a fajtámat. Apámat is nagyon szerették, sokat emlegették, csak Jósának hívták, s engem, ha a környéken parasztokkal megismerettek, csak úgy mutattak be, hogy a „Jóska fia”. Somogyot, a tájat, a népet, szokásait, beszédét nagyon szeretem. Somogyi származásomra, rokonságomra, fajtámra nagyon büszke lettem, s az is maradok. A somogyi „rosseb” nekem is szavam járása volt (most már leszoktam róla). [...]

Szerettem barangolni, s jól ismertem Somogy minden zegét-zugát. Történelmi nemzetségeit többször és nagy figyelemmel tanulmányoztam. A somogyvári Széchenyi-kastély közelében lévő Koppányvárat, a szigetvári várat nemegyszer meglátogattam. A Zrínyi-emlékmű talpazatán vésett emléksorokat ma is kívülről tudom: „*Honfi, ha fellépendsz düledék várára Szigetnek, / sírva ne említs szót sajnós eleste felől. / Ott hős Zrínyi körül bátor daliák nyugosznak, / gyöngye panaszszózat bántja nagy álmaikat.*”

Gyerekkorom, ha szegénységben tellett is el, mégis sok örömet, boldogságot hozott. Kis gimnazista voltam, amikor szüleim házépítésre szánták magukat. Abban az időben építkezési láz vett erőt a kisembereken. Egész utcasorok épültek a városban. Akkor épült ki kis családi házakból a Takács Gyula utca, a Meggyes utca, az Esterházy utca, az Arany utca, a Szent Imre utca, az Ezredév utca, a Hársfa utca és így tovább. A kis megtakarított pénzhez, a sovány havi fizetés nyújtotta törlesztési lehetőséghez a bankok kölcsönei adták az építkezéshez szükséges összegeket változó magas kamatra. Szüleim is belevágtak, építettek egy háromlakásos házat a Meggyes utcában. Ide költöztünk, az udvari kétszobás lakásba. Az egyik szobába kosztos diákokat fogadtunk, jó pajtásomat, Boros Palit, akivel a kis szobában együtt laktunk. Akkor építkeztek a közelünkben, amely akkor még szabad mezőség, szántóföld, rét volt egészen az Aranyosipusztáig, a Festetich grófi birtokig és a toponári határig, Strakovicsék (két Strakovics család), Németék, akiknek a fiai, Béla és László, pajtásaim voltak. Strakovicséknál Kovács Dénes, egy susztermester fia volt a kosztos diák és játszópajtásunk. Velünk szemben Újváriék építkeztek, a bankosok jószágigazgatója, akiknél három leány volt. A legkisebb, az Irma, szép, kedves barna leányka volt, húgaimhoz át-át szokott jönni játszani, tanulni. Én is nagyon szerettem, vonzódtam hozzá, első diákkori szerelmem volt. Sokáig nem felejtettem el, mély nyomokat hagyott ez az első gyermekszerelmem a szívemben, és nagyon bánatos voltam, amikor évek múltán fiatalon az Irma tüdőbajban meghalt. Nem messze a házunktól, a Virág utca végén volt a Jankovich-féle téglavető. A Jankovich családban is voltak gyerekek. Fiuk, a Guszti, iskolatársam volt, s így náluk, a téglavető környékén is sokat játszottunk. Madarakra csúzliztunk, flóbertpisztollyal lövöldöztünk, madárfészkeket szedtünk meg. Tanulni is együtt szoktunk, jó időben, kora tavasztól kint a mezőn egy ott lévő pajta mellett, később a jó puha fűben leheveredve. Vizsgák előtt már kora hajnalban felkeltünk, és a búzatáblák között leheveredve tanultunk, készültünk. Mint kisdíákok sokat barangoltunk az erdőkben. Az Aranyosi-erdőben, a Nádásdi- és a Kapolyi-erdőkben. Nagyon szép, gon-

dosan preparált gazdag növény- és rovargyűjteményem volt, szakszerű latin és magyar felírásokkal. A gimnáziumba 1907 szeptemberében iratkoztam be, tehát az idén ősszel lesz ötven esztendeje, hogy megkezdtem a gimnáziumi tanulást. Régi osztálytársaimmal és tanáraikkal együtt ezt a napot, a fél évszázados fordulót meg készültünk ünnepelni. 1907–1912 között voltam a kaposvári állami főgimnázium tanulója. Sok élmény, emlék, diákcsiny fűződik ezekhez az évekhez. Sok benyomás, amely kiformált, s maradandóan bennem maradt a környezet, a nevelés, a tanulás, egy egész életre szóló alapot nyújtott. [...]

Időközben szüleim helyzetében is változás következett be, anyagi helyzetünk romlott. Apám a postától elkerült, a havi biztos keresete megszűnt. A házat terhelő bankadósságot nem tudta törleszteni. Hogy el ne árverezzék, a házat eladta, és az adósságot kifizette. A házunkból elköltöztünk, a Megyes utcai Lencz-féle ház udvari lakásába, az istálló melletti, volt kocsislakásba. Nehezen éltünk. A tanítatás költséges volt. A tanulás sem valami jól ment. Ötödik osztályban félévkor matematikából intőt kaptam.⁹ Ez végképp megérellelte bennem azt az elhatározást, hogy gimnáziumi tanulmányaimat abbahagyom. Anyám nagyon ellene volt, sokat sirt miattam. Szándékom, hogy a gimnáziumi tanulmányaimat abbahagyom, már korábban megérelledött bennem, a negyedik osztály elvégzésekor. Az ösztönzést erre az a körülmény adta, hogy iskola-társaim közül többen, Jankovics Guszti, Ullman Béla, a kórházi főorvos fia és mások ipari pályára mentek. A negyedik gimnázium elvégzése után egyévi műhelygyakorlatra mentek, hogy aztán felsőipari iskolába mehessenek, művezetők, rajzolók stb. lehessenek. Abban az időben a közvéleményben, főképpen a kispolgári hivatalnoki rétegben, amely elég nehéz viszonyok között, bizonytalanságban tengődött, az értelmiségi pálya, az állami bürokrácia túlszűfolttsága miatt, a lateinerek küszködése miatt, másrészt a hatalmas ipari fejlődés következtében az a nézet alakult ki, hogy a jövő az iparé, az lehet nyugodt, s biztosan nézhet a jövőbe, akinek valamiféle mesterség van a kezében.

A középiskolai bizonyítványnál kezdték többre becsülni a munkakönyvet. Ebbe belesegített a szocialista mozgalom izmosodása, a szervezett munkásság növekvő ereje, politikai és gazdasági harcai, tömegmozgalmai stb. A „hazai ipar” pártolása, fejlesztése, a Tulipán-mozgalom¹⁰ mind, mind az ipar felé terelte a század elején nemcsak a tőkét, a beruházásokat, hanem a közvélemény érdeklődését is. Ez ragadott magával engem is. Anyám erről hallani sem akart. Ő hivatalnokot, tanult embert akart látni belőlem. A negyedik gimnázium elvégzése után így nem is sikerült a szándékom, s ősszel beiratkoztam az ötödik osztályba. A félévi intő azonban végképp elvette a kedvemet a továbbtanulástól. Nem is mentem többé vissza az iskolába, bár szüleim is, tanáraim is, maga Kengyel, a matematikatanár biztatására sem.¹¹

Elmentem lakatosinasnak azzal a szándékkal, hogy egyestendei gyakorlat után felső ipariskolába iratkozzam Budapesten. Scholz és Nofitzer mérlegkészítő, épület- és műlakatos mesterek műhelyébe léptem be tanoncnak, ahol két volt osztálytársam már fél éve gyakornokoskodott. A mesterség nagyon vonzott, és nagy igyekezettel és szorgalommal dolgoztam, tanultam az inasiskolában. A mesterek sok inással és kevés segéddel dolgoztattak. Ez azért volt jó, mert fő munkánk így nem a szokásos inasmunka, a takarítás, söprögetés, küldözgetés, vásárlás stb. volt, hanem szakmai munka. A műhelynek jó neve volt, sok munkával voltak ellátva a mesterek, akik maguk is dolgoztak, s kiváló szakemberek voltak. Mérlegeket készítettünk, sirkerítéseket, lépcsőrácsokat, domborművű vasmunkákat, hidegből-melegből dolgoztunk, réz- és egyéb díszítése-

ket csináltunk stb. A kaposvári tudószanatórium lakatosmunkáin én is sokat dolgoztam. A tanoncélet és -munka gyökeres változást hozott egész életemben és gondolkodásomban. A segédek mind szervezett munkások voltak, rendszeresen látogatták a szakszervezetet, a munkásotthont, amely abban az időben a Bárány Szálloda udvari helyiségeiben volt, szemben a mi műhelyünkkel, a Fő utcán. A segédek bennünket is magukkal vittek, később magunktól is mentünk. Újságot, könyveket kaptunk és vetünk, ünnepekre, előadásokra jártunk. Új szellem, új gondolatok érlelődtek bennünk, a szocializmus eszméi. Bent voltunk a munkásmozgalomban, a munkásosztály soraiban. [...]

A volt diákpajtásaimtól, osztálytársaimtól úgyszólván teljesen elszakadtam, új környezetben, a munkások körében új pajtások, új barátok, szakársak környezetébe kerültem, amelyben másnak, többnek és szabadabb embernek éreztem magamat. 1914. február 1-jén kiálltam a vizgát, elvégeztem a mestermunkát, és felszabadulva segéddé avattak. A volt mesteremnél maradtam továbbra is dolgozni mint segéd. Beléptem a Magyar Vas- és Fémmunkások Országos Szövetségébe, szervezett munkás lettem.

Edesanyám azonban nehezen akart és nem is tudott belenyugodni, hogy én munkás legyek. A keresetem is, mint fiatal segédnek, bizony elég sovány volt. Egyre azt hajtogatta, hogy kár elveszni hagyni az öt gimnáziumi osztályt, folytatni kell, s ha nem akarok a gimnáziumba visszamenni, menjek felső kereskedelmi iskolába, amely azokban az években létesült Kaposváron három osztállyal. Én nem akartam, később azonban apám is anyám mellé állt, s így rábírtak, hogy ősszel beiratkozom a felső kereskedelmibe. Nyár elején a munkából kiléptem, és hogy valami keresetem mégis legyen a nyári hónapokban az iskolai év kezdetéig, doktor Szűcs Rezső ügyvédhez mentem irodai munkára. Itt ért az 1914–18-as első világháború. Kaposváron a sétatéren éppen nagy népünnepély volt, amikor jött a hír, hogy meggyilkolták Sarajevóban Ferenc Ferdinánd trónörökösét és feleségét szerb merénylők.¹² [...]

Principálisom, doktor Szűcs Rezső ügyvéd is bevonult katonának a mozgósítás első napjaiban. Az ügyvédi irodában magam maradtam, intéztem a folyó ügyeket. Szeptember elején azonban ott kellett hagynom az irodát, mert beiratkoztam a felső kereskedelmibe, és megkezdődtek az előadások. A tanárok közül is többen bevonultak, jöttek mások, helyettesítették őket idős gimnáziumi tanárok. A tanítás rendesen folyt. Jó tanuló voltam, jeles rendű. Doktor Bíró Lajos igazgató, egy már java korban lévő, kiugrott bencés paptanár rendkívül egyenes jellemű, higgadt ember, jó pedagógus volt, nagyon megbarátkozott velem, legjobb tanítványának tartott. Én is nagy tisztelője voltam. Nősülni készült, nagyban udvarolt, s szép őszi napokon a Kislaki-erdő felé vezető lankás mezőségeken volt a kedvenc rétje, ahol menyasszonyával együtt sétálni szokott. Én is azon a környéken, a Sétatér utcában udvaroltam. Három egykorú, csinos lány lakott itt egymás mellett, Halmos Böske, Diósi Böske egy házban, s mellettük Kardos Vilma. Jó barátnők voltak, iskolatársak is, bár a polgárit már elvégezték. Majd mindig az ő társaságukban voltam, nagyon jól éreztem magamat. Kedvesek, vidámak voltak. A legelevenebb, a leghuncutabb, a legcsintalanabb Kardos Vilma volt közöttük, valóságos kis ördög, vörös hajú, fehér bőrű szép lány volt. Nekem a legrokonszenvebb közülük Diósi Böske volt, s a rokonszenv vonzalommal, majd mély és igaz szerelemmé fejlődött, szinte férfiszerelemmé, amely végigkísért a harctéren, a fogságon is, és sok nehéz órában nyújtott enyhülést, buzdítást kitartásra. A tanulás és az udvarlás kötött le egészen.

1914 decemberében már sor alá kerültem. A sorozáson alkalmasnak minősítettek.

Májusban kellett bevonulni. A tanulmányi évet még befejeztük, de vizsgákra már nem került sor, a bizonyítványt vizsgák nélkül állították ki. Matematikából is jeles rendű voltam, pedig az ötödik gimnáziumban félévkor intőt kaptam, s ami a legérdekesebb, ugyanaz a tanár, Kengyel Miklós tanított akkor és most. Ő sem felejtette ezt el, beszélt is róla.

A kaposvári felső kereskedelmiből hatan vagy nyolcan vonultunk katonának. Én a kaposvári 44-es közös gyalogezredhez vonultam be. Mivel a háború alatt az ezredet a csehországi Reichenbergbe¹³ helyezték át, nekem is oda kellett volna mennem. Ezt nem akartam, s kértem, helyezzenek át a kaposvári honvédekhez vagy a 17-esekhez vagy 19-esekhez. Kérésemet teljesítették is, s a 17-esekhez tettek át, de nem a kaposvári, hanem a székesfehérvári zászlóaljhoz. [...]

Alig három hónapi kiképzés után 1915 augusztusában menetszázadba osztottak bennünket, s elutaztunk az olasz frontra. Először rövid ideig hadseregirtalékban voltunk Adelsberg¹⁴ környékén. Gyakorlatok közben itt megtekintettük a világhírű cseppkőbarlangot. Majd hadosztályirtalékba kerültünk a Nanos-hegy tövébe. Ez már szlovén–olasz vegyes lakosságú vidék, jellegzetes tájjal és éghajlattal, építkezésekkel és szokásokkal. Sok szőlő és füge, de egyéb gyümölcs is volt ezen a vidéken. A lakossággal jó viszonyban voltunk. Barátságosak és szívesek voltak irányunkban. [...]

Ezredünk (17-es honvéd gyalogezred) az isonzói fronton harcolt, a doberdói fennsíkon, a Montfalcone falu melletti szakaszon. Az ezredirtalék egy úgynevezett Vallonában, egy völgyben, az erdőben volt, kiépített fedezékekben és sátrakban. Innen vonultunk be a tűzvonalba éjjel, amikor leváltottuk a bent lévőket. Itt ismerkedtünk meg a háború borzalmával. A terep sziklás, köves volt, vékony agyagréteggel borítva, amely vörös volt, mint a vér. Csukaszürke ruhánk hamarosan olyan lett, mintha vérbe áztatták volna. Fedezék alig volt, ázni a sziklás talajban nemigen lehetett. Inkább köveket raktunk egymás hegyére. Sokat kellett dolgozni csákánnyal, feszítővasakkal, hogy valamiféle fedezéket készíthessünk. A kövekbe vágódó ellenséges puszkagolyó is vágta a követ, szórta a szikla szilánkjait. Hát még a gránát és a tüzérségi lövegek. A kőomlások több sebesülést és halált okoztak, mint az ellenséges lövegek. A tűzvonalak egymáshoz nagyon közel voltak, moccanni sem igen lehetett. Csak éjjel tudtunk egy keveset mozogni. Ilyenkor volt a váltás is, néma csendben, vigyázva, hogy a szurony és a lapát se koccanjon, hang nélkül vonultunk libasorban a dombokon föl, az állások felé. Velünk szemben ugyanazon az ösvényen jöttek a szanitécek, és hordták le a halottakat hordágyakon. Fel-fellibbentették a rájuk takart köpenyt vagy pokrócot, s néha ismerős bajtársak halott arca meredt ránk. A háborús gőz lassanként kezdett elszállni belőlünk. Itt volt a háború a maga valóságában, illúziók nélkül. Egy-egy hírhejt isonzói csata után a Vallonában borzalmasan megfogyatkozva, megdermedve álltunk a néma csendben, amely a felolvasott nevek nyomán támadt. Viselőik már nem voltak közöttünk.

Az őszi esőben egyszer megfáztam, s magas lázzal kórházba kerültem a front mögött, azt hiszem, San Martinóban. Vasútállomás is volt ott. Hamarosan talpra álltam, s visszatértem a zászlóaljhoz a frontra. Novemberben egy ütközetben, heves ágyútűzben egy gránátszilánktól a lábamon megsebesültem. A segélyhelyről a laibachi (ma Ljubljana) kórházba szállítottak. Egy sebesültekkel agyonzsúfolt, fűtetlen marhahagyonban. Mivel gyógyulásom huzamosabb időt igényelt, innen is továbbítottak az ország belseje felé, és Ogulinba¹⁵ szállítottak. Kis, keleties jellegű városka, sok törökös vonással. Ha jól emlékszem, a Frangepánok várkastélya van itt. A karácsonyi ünne-

peket itt töltöttem 1915-ben. Az ünnepekre eljött hozzám az édesanyám, bár az ideutazás, hadtápterület lévén, sok nehézségbe ütközött és utánajárással járt. Pár napig volt itt, s ellátott sok jó hazaival. Ahogy lábadoztam, lábra álltam, s cipőt tudtam húzni, ki-kijártam a városkába, ahol jó dalmát borokat lehetett kapni. Ahogy múlt az idő, egyre közeledett a nap, mikor a kórházból kiírnak, s vissza kell térnem a frontra. Ezt pedig mindenáron el akartam kerülni. Csak az olasz frontra ne, ez volt a jelszó általában. Ha már a frontra kell menni, akkor inkább az orosz frontra, amely lakodalom az olasz front veszélyeihez, viszontagságaihoz képest. Innen elintézni azonban nem volt könnyű. Az ezredünk az olasz fronton volt, Ogulin olasz hadtápterület. Egyetlen mód volt megszabadulni az olasz frontról, az, hogy vissza kellett kerülni az ezredkáderhez¹⁶ Székesfehérvárra.

Egy szép napon azonban a fejtáblámon, amely fekete tábla volt fehér krétával, egy nagy L betű jelent meg. Ez annyit jelentett, hogy Laibach. Tehát ki vagyok írva, vissza az ezredhez az olasz frontra. Azonnal kihallgatásra jelentkeztem az ezredorvoshoz, aki cseh ember, tartalékos katonaoorvos volt. Amikor rám került a sor, kérdezte, mi bajom van (németül beszélünk). Megmondtam. Majd többször fel-alá járatott a szobában. Sántikáltam, jobban, mint kellett volna, hogy mutassam, hogy még nem vagyok egészséges. Megállított, s kérdezte, mi a foglalkozásom. Megmondtam, hogy felső kereskedelmi iskolai tanuló vagyok, s hogy szeretnék a második évből levizsgázni. Egy kis tünődés után kiadta az utasítást: elvinni a káderhez, tehát Székesfehérvárra. A fekete fejtáblámról délben már eltűnt az L betű, és megjelent helyette a K (káder). Nagyon boldog voltam, estére összecsomagoltam, megkaptam az írásokat, s a legközelebbi vonattal Zágrábon keresztül már utaztam is Székesfehérvár felé.

Ha már ez sikerült, sikerül más is, gondoltam, s elhatároztam, hogy nem utazom egyenesen Székesfehérvárra, hanem hazamegyek pár napra Kaposba. Úgy is tettem. Az állomáson ügyeletet teljesítő rendőr ugyan igazoltatott, de ismerős lévén, továbbengedett.

Jó néhány napi otthoni jólét, pihenés, szórakozás után utaztam tovább Székesfehérvárra, ahol a lábadozóba kerültem. Az utazás megszakításáért azzal büntettek, hogy egy hétig nem kaptam kimenőt. A lábadozóban majd két hónapot töltöttem. Közben beosztottak irodai munkára a megyeházán lévő hadigondozó hivatalba. A vig életnek azonban hamarosan vége lett, be kellett vonulnom a századhoz, a laktanyába, ahol megkezdődött a rendes katonai foglalkozás, gyakorlat, kivonulás stb. Esténként azonban a jó cimborákkal éltük világunkat, mulattunk, vigadtunk. A frontot, még az orosz frontot se kívánta semmi porcikánk, s azon voltunk, hogyan lehetne minél tovább kihúzni a kádernél. Alkalom is jött. Már menetzászlóaljba voltunk osztva, s már menetkészen a laktanyán kívül voltunk elszállásolva, amikor felhívtak bennünket, ki akar géppuskástanfolyamra menni. Másokkal együtt én is jelentkeztem, s szívesen vittek, mert géplakatos voltam. Másnap már utaztunk Budapestre a tanfolyamra, amely a Tükör utcában, az V. kerületben volt. [...]

Közeltett a frontra indulás ideje, amit az orosz offenzíva siettetett. A Bruszilov-féle támadás¹⁷ során a front megrendült. Én viszont szerettem volna a fronttól megmenekülni. Parasztszármasúak közül többen kaptak a nyári munkák idejére szabadságot. Én is kérvényeztem, hogy mint cséplőgépkészlőt eresszenek haza a nyári munkák idején. Nem sikerült. Mielőtt a frontra indultunk volna, váratlanul meglátogatott édesanyám. Fiatalosan, jól nézett ki, azt hitték, a nővérem. Úgy is jelentették, amikor közölték, hogy valaki keres. Búcsúzni jött. Talán szegény tudta, hogy hosszú időre

válik meg tőlem. Öt év múlva kerültem haza. 1916. június 10-én indult el a géppuskászázalaj az orosz frontra. [...]

1916. július végén ismét heves támadások indultak az orosz frontnak ezen a szakaszán. Július 28-án egész nap hatalmas ágyúzás volt, pergőtűz alá vették állásainkat. Éjszakára némi csendesség állt be, de hajnalban még fokozódott az ágyúzás. Két géppuskánkat szétlőtték. Halottaink, sebesülteink voltak. Az orosz tüzérség a főtűzet a géppuskaállások ellen irányította. A géppuskák között az állásokban lévő gyalogság, egy szlovák ezred volt hozzánk beosztva, ellenünk akart fordulni, minket hibáztatott az ágyúzás miatt, amely állásainkra zúdult. Így ment ez a déli órákig. Ekkor látjuk, hogy tőlünk balra, áttörve a frontot, nagy kozák csoportok törnek mélyen a front mögé. Velünk szemben is megmozdult az orosz gyalogság. Géppuskáink az ágyúzás miatt használhatatlanná váltak. A gyalogsági tűz nem tudta a támadást visszatartani. Ekkor egy srapnelről a lábamon én is megsebesültem. Leszedtem a sapkámról és a zubbony hajtókájáról a géppuskásjelvényt, a napszitta helyét besároztam. Erre parancs volt, mert a kozákok, ha tehették, vagy foglyul ejtették a géppuskásokat, vagy lelődözték. Ekkorra már az állásunkban voltak az oroszok. Tovább nyomultak előre, bennünket pedig noszogattak, hogy menjünk az ő állásaik felé, foglyok vagyunk. Akik nem tudtak, azokat hajtották. Én ott maradtam a földön fekvé, vérezve. Magyar szanitéceket kértem, kötzsenek be. Elfutottak mellettem, pedig az egyik, Gál nevű, ismerős, kaposvári volt (kórházi portás). Ő vitte haza a hirt, hogy vagy meghaltam, vagy fogságba kerültem.

Az orosz áttörés láttán a hátunk mögött lévő tüzérségünk és jobbról a német tüzérség tűz alá vette a mi állásainkat is az oroszokéval együtt. Így én sebesültem a saját tüzérségünk pergőtüze alá kerültem. Csúszva-mászva, négykézláb vonszoltam magamat, hogy a tűzből kikerüljek. Vállig érő mély hínárba kerültem, alig tudtam kimászni belőle. Hullák, bűzlő, megfeketedett, hetes hullák között másztam, s kerestem valami száraz helyet, ahol meghúzhatom magamat. Így találtak rám az orosz szanitécek. Bekötöztek, hordágyra tettek, s az erdőben lévő elsősegélyhelyre igyekeztek velem, nagyon vigyázva az erős ágyútűzben.

Útközben egy, a tűzvonala felé haladó kozák csoporttal találkoztunk. Tartottam tőlük, mert tudták, hogy azon a frontszakaszon magyarok voltak, s azokat nem szívelték. Ahogy haladnak el mellettünk, az egyik kozák kiugratott a sorból, oda hozzám, a hordágyhoz. Azt hittem, keresztülszúr. Lehajolt, s a lelógó nadrágszíjamat kirántva elvágta velem, vissza a sorba. Megkönnyebbültem, de a szanitécek is. Ekkor láttam, hogy az egyik kozák tiszt odavágta a kozákhoz, s kancsukával verte, a nadrágszíjamat elvette tőle és eldobta. Az eseten komolyan elgondolkoztam. A nadrágszíjamat azonban odavesztett.

A segélyhelyen ért a másik meglepetés. Semmi különbséget sem tettek orosz és magyar sebesült között. Úgy bántak velünk is, mint velük. Csürom vér voltam, lehúzták rólam a ruhát, kitétték száradni. Vadonatúj, tiszta, száraz fehérneműt adtak rám, forró csaját hoztak egy nagy bögrével, sok cukorral és hozzá fehér kenyérral. Jóízűen megettem, aztán lefektettek. Akkor ébredtem föl, amikor az orvoshoz kellett vinni kötésre. A srapnelgolyó a jobb combomat érte, és bent maradt, tehát ki kellett venni. Az orvos is, a nővér is valamit beszélt németül, és megértették velem. Azonnal hozzá is fogtak a műtéthez. Felvágta a combomat, s kivették a golyót, s odaadták. Beledobtam a lavórhoz. [...]

Darnicáról¹⁵ a Moszkva alatti Rjazanszkban lévő hadifogolytáborba kerültem,

amely szintén átmeneti állomás, elosztótábor volt. Innen Szibéria felé irányították azokat az értelmiségi foglyokat, akiket munkára nem tudtak az európai Oroszországban felhasználni. Itt főként Turkesztánból jött régi hadifoglyok, többnyire tanítók voltak, aki Przemyslnél estek fogságba.¹⁹ Itt volt Balogh György, dorozsmai (?) tanító, Kádár református tanító az Alföldről, [olvashatatlan név] erdélyi református tanító és mások. Belőlünk egy csoportot szerveztek, 13-an voltunk, s két orosz katona kíséretében útnak indítottak bennünket a távoli Szibéria felé. [...]

Szamarán, Cseljabinszkon, Omszkon keresztül utaztunk Irkutzsk s a Bajkálon túl Verhnye-Udinszk felé. Szibériától, amilyen fogalmaink nekünk róla voltak, féltünk. Útközben magyar hadifogoly-szerelvényekkel találkoztunk, amelyek befelé mentek Oroszországba, munkára vitték őket. Megnyugtattak bennünket, hogy Szibériában jó élet van, bőséges élelem. Erről hamarosan meg is győződünk. Ellátásunkra napi 15 kopekot kaptunk, ebből kellett élelmezni magunkat. Bőségesen futotta tejre, vajra, bulkira,²⁰ teára, sőt többször sült csirkét is ettünk. Utunk végén még megtakarított pénzünk is volt. Szibériában rém kemény fagy és nagy hó volt.

Irkutzskban ki kellett szállnunk s másik vonattal továbbutaznunk. Az örök az állomás várótermébe kísérték bennünket. Letelepeditünk, ettünk, beszélgettünk. Valamivel odább cigányasszonyok és -lányok csoportja üldögélt. Néhányan odahúzódtak hozzánk, és legnagyobb meglepetésünkre magyarul kezdtek beszélgetni velünk. Kiderült, hogy a dánosi rablógyilkosság²¹ után a cigányok ellen megindított csendőrhajszja elől szöktek ki az országból Oroszországba. A férfiakat a háború alatt hadimunkára vitték a frontra, az asszonyok Szibériában rekedtek, s most a férfiak után igyekeznek. Engem mindenáron rá akartak bírni, hogy szökjek velük. A többiek közülünk mind idősebb, családos emberek voltak, s talán az ábrázatom is megtetszett nekik. Szép, fiatal cigánylányok egyre kértek, hogy elkeveredek köztük, menjek, hazaszö-künk, ők már járatosak ebben.

Sajnálkozásukra nem álltam kötélnek, s elbúcsúztunk tőlük sok szerencsét kívánva nekik. Másnap késő este érkeztünk Verhnye-Udinszkba (ma Ulan-Ude). Innen hajón kellett volna a Szelenga folyón folytatni utunkat Trojicko Szavrszkba. A Szelengán azonban a hajóközlekedést már leállították, vasút nem lévén gyalog nem lehetett nekivágni a mintegy 250 kilométeres útnak. A parancsnokság úgy döntött, hogy a berezovkai táborba kell mennünk, amely kb. 8 km-re volt Verhnye-Udinszktól visszafelé. [...]

Végre beosztottak bennünket. A 8-as bataillon 73-as barakkjába kerültünk, ahol már hadifoglyok laktak. Jól fűtött, tiszta barakkok voltak. Nemsokára kaptunk melegb, vattás ruhát, nadrágot, kínai köpenyt és sapkát. Napi meleg étel, meleg ruha, meleg szoba, ez már úri élet volt számunkra. Megkezdődött a lágerelet, amely számomra 1918 kora tavaszáig tartott.

A barakkban két teremben elhelyezve kb. 300 ember volt, túlnyomórészt magyarok, kisebb számban osztrákok és germánok. A hadifogolyéletről már sokat írtak, a mienk sem sokban különbözött tőle. Ügyeletesszolgálat, kenyérsztás (egy kerek kenyeret hat-nyolc egyenlő részre vágva!), ebéd- és vacsorahozás, -elosztás és a baki²² elmosása, a barakk takarítása, a mosdó tisztogatása. Más elfoglaltság nem is volt. Az egész nap a rendelkezésünkre állt. Reggel a legfontosabb a tetűvizsgálás volt. Aki nem tette, és a tetveket nem irtotta, kikergettük, kimartuk magunk közül.

Vég nélküli sakkozás, kártyázás, malmozás volt a fő szórakozás télen. Emlékezések a hazai életre, különösen a hazai ételekre minden időnket lefoglalta. A fő téma azonban a politika volt, a háború folyása, kilátásai, a békekötés, a hazatérés. Éles politikai

vitáink voltak, amelyek nagyon szenvedélyesek, hosszan tartók voltak. A barakkunkban csak értelmiségiak voltak, így ezek a viták érdekesek és színvonalasak voltak. A demokratikus és szocialista gondolatok uralták ezeket a vitákat. A magyar függetlenségi és köztársasági eszmék, a 48-as kossuthi hagyományok, Károlyi Mihály irányzata adta a lényegét a vitáknak. Politikai alapon kisebb baráti körök alakultak ki. Később ezek szemináriumi jelleget öltöttek, előadásokkal és előadókkal, vitákkal stb. A szocialista irodalom, Marx, Engels művei, A TÖKE stb. tanulmányozására alakult ilyen kör. Voltak anarchisták, mint Polgár, Migron és mások. Kezdetben kézzel írt, később sokszorosított újság is megjelent magyar nyelven, amely elősegítette a közösségi munkát. Nagyon eleven politikai élet bontakozott ki.

Kulturális téren is pezsgett az élet. Fűvös- és vonószenekarok alakultak, szavaló- és színjátszócsoporthoz, s később két magyar személy, színész, Bagi és Jánosi kezdeményezésére és vezetésével a helyőrségi színházban egész estét betöltő operettet adtak elő, például a LEÁNYVÁSÁR-t nagy sikerrel. [...]

Az 1917. februári forradalom nem sok változást hozott a mi helyzetünkben, s amit hozott, az lényeges rosszabbodás volt. Szigorúbb lett az őrizet, rosszabb lett a koszt, elmaradt a cukor, és kevesebb lett a kenyér. A tűrhetetlenné váló helyzet miatt munkára jelentkeztem. A fürdő számára fát fűrészeltem és hasogattam. A fürdő mellett laktam, szabadabb volt az élet, és lényegesen jobb a koszt. A barakkokba bejártam, a vitákat tovább folytattuk, azok hosszabbak, változatosabbak lettek, a forradalmi események hatása egész jelentékenyen érződött, és egyre tolódott balra, a szocialista eszmék, nézetek felé. Mind több helyet kaptak a szocializmus problémái, a munkásmozgalom kérdései, és mind több ipari munkás kapcsolódott be ebbe a munkába, a szemináriumokba, a vitákba.

Az októberi forradalom hatása és következményei csak hónapok múlva, 1918 első hónapjaiban jelentek meg azon a vidéken és a táborban. Zendülés volt a katonaság között, tiszteket megölték, a kozákokat lefegyverezték, szakszervezetek alakultak.

Berezovkán külön tiszti tábor is volt, több ezer tiszttel, köztük sok magyarral. A viszony köztünk már korábban mind ellenségesebbé vált, ahogyan a politikai élet köztünk mindinkább a forradalmi eszmék hatása alá került. Az ellentéteket már a²³

Jegyzetek

1. Csernel (Chernel) Gyula a század végén a nagyatádi járásban lévő Ötvös községben 1309 kat. hold birtokkal rendelkezett. L. MAGYARORSZÁG FÖLDBIRTOKOSAI. Bp., 1893.

2. Fő utca 89., ma 77. szám.

3. A kaposvári középponti állami elemi népiskola I. osztályában Nagy Imre 1902. szeptember 2-án kezdte meg tanulmányait, osztálytanítója özv. Fiklyné Labek Mária volt. 1903. február 8-án, miután a család Pécsre költözött, ott folytatta tanulmányait.

4. Később: a Pécsről való visszaköltözés után, 1905 májusától.

5. Valójában 1903–1905 között.

6. Nagy Imre 1925-ben vette feleségül Égető Máriát.

7. Bosznia-Hercegovina 1878-as okkupációjáról (megszállásáról) van szó.

8. Az 1953-as májusi választások nyomán Nagy Imre (ebben az időben miniszterelnök-helyettes) a Magyar Nemzeti Függetlenségi Népfőnt Somogy megyei listáján lett képviselő.

9. Azaz elégtelent.

10. A Tulipán-mozgalom (Tulipánkert Szövetség) az 1905-ös úgynevezett darabontkormány elleni nemzeti ellenállási mozgalom volt. Tagjai tulipánt ábrázoló jelvényt viseltek, s egyik fő célja volt a hazai ipar felkarolása. A mozgalom 1907-ben beleolvadt a Magyar Háziipari Szövetségbe.

11. A Kaposvári M. Kir. Állami Főgimnázium 1911–12. évi anyakönyvében a következő bejegyzés található Nagy Imre tanulmányai megszakításáról: „*Gyenge előmenetel és szegénység miatt szülői kívánságára kilépett 1912. február 1-én.*” (Somogy m. Levéltár.) A félévi tanulmányi eredmény alapján elvesztette tandíjmentességét

12. 1914. június 28.

13. Liberec.

14. Ma: Pozsojtonja (Szlovénia).

15. Ma Horvátország

16. Az ezred központjához, a személyi nyilvántartóhoz.

17. A Bruszilov tábornok vezette orosz offenzíva 1916. június 4-én kezdődött a lucki áttöréssel Volhímiában.

18. Kijev melletti ukrán helység. Nagy Imrét a frontról Kurszkba, majd Voronyezsbe szállították hadifogolykórházba, onnan került az elosztótáborba, Darnicára.

19. A przemysli (Galícia, ma Lengyelország) erődöt 1914 szeptemberében az előrenyomuló orosz csapatok körülzárták. 1915. március 22-én a vár megadta magát, és csaknem száz-harmincezer katona esett fogságba.

20. Bulki = a „bulka, bulocska” (= zsemle) orosz szó többes száma.

21. Dános (Danes): Nagyküküllő megyei község a segesvári járásban. Az 1907. július 20-án történt gyilkossággal vándorcigányokat gyanúsítottak, s ennek nyomán indult hajszá ellenük.

22. Bak (orosz) = élelmiszer- vagy ivóvízszállító, -gyűjtő edény, (tsz: bakí).

23. A szöveg itt – mondat közben – félbeszakad.

KÉT DOKUMENTUM, 1956–1957

Közzéteszi Ständeisky Éva

Az itt közzétett levél mindaddig csak két korabeli illegális kiadványban jelent meg: a Magyar Értelmiség Forradalmi Tanácsa I. számú körlevelében és a Nagybudapesti Központi Munkástanács (KMT) 3. számú tájékoztatójában. Bár az Írószövetség eljuttatta a levelet a rádióhoz és az újságokhoz, közlésére nem vállalkoztak. A levelet eljuttatták a Kádár-kormánynak is, valamint a Magyar Szabad Szakszervezetek Országos Szövetségének.

A levél az Írószövetség és a KMT közötti kapcsolat egyik legfontosabb dokumentuma. 1956 novemberében a szovje-

tek által hatalomra juttatott Kádár-kormány még rendkívül gyenge volt. Budapesten a munkástanácsok mellett a Magyar Írók Szövetségének volt a legnagyobb tekintélye. Az Írószövetség mint testület rokonszenvezett a munkástanácsokkal, de tevékenységükbe nem kívánt beleszólni; a munkástanácsok vezetői tisztelték az írókat, de tanácsaiknak nem érezték igazán szükségét. A KMT és az Írószövetség vezetői egymásra utaltságukat csak későn, november legvégén ismerték fel, amikor a kormány koncentrált támadást indított a munkástanácsok ellen.

A levél keletkezési körülményeihez tartozik, hogy az Írószövetség elnöksége november végén döntött úgy, hogy tiltakozik az október 23-t követő események félreértelmezése ellen, s hitet tesz a munkástanácsok mellett. A megvalósítás módját illetően eltért az elnökségi tagok véleménye: voltak, akik javaslataikat is tartalmazó értékelést akartak átadni a kormánynak, míg mások egy emelkedett

hangú elvi nyilatkozat mellett kardoskodtak. Végül két dokumentum elkészítését határozták el. Az első megírására – ez a lentebb közölt levél – Háy Gyulát, Erdei Sándort, Déry Tibort kérték föl, a másik elkészítésére – ez lett a GOND ÉS HITVALLÁS – Tamási Áron kapott megbízást.

(A levél a Politikatörténeti Intézet levéltárának 1956-os gyűjteményében található.)

A Magyar Írók Szövetségének levele a Nagybudapesti Központi Munkástanácshoz

Budapest, 1956. december 1.

Nagybudapesti Központi Munkástanács
BUDAPEST

Kedves Barátaink!

Mi, magyar írók csak magyarul tudunk gondolkodni, magyarul tudunk írni. Sorsunk tehát a magyar néphez van kötve. A magyar munkások, magyar parasztok nélkül nincs és nem is lesz magyar irodalom.

A Magyar Írók Szövetségének elnöksége ezért elhatározta, hogy néhány fontos, elsősorban irodalmi, de az egész népet érintő kérdést illetően e levélben leszögezi álláspontját, hogy ezzel is szolgálja a kibontakozást.

I. A magyar irodalom – az utóbbi években kialakult nemzeti egységben – csakis a magyar nemzetet szolgálja. Minden olyan kormányzat, amely a nép érdekeit következetesen képviseli, lelkes, hathatós támogatást kap az irodalomtól, hűségnyilatkozatok és propagandaszólások nélkül is, sőt csakis ezek nélkül. De minden a néptől idegen, a nemzet érdekeitől ellentétes utat járó kormány összeütközésbe kerül az irodalommal, amint azt a Rákosi–Gerő–Révai-féle politika idején is láttuk. A magyar nép szereti íróit, mindinkább szívébe zárta irodalmunkat; nem tud és nem is hajlandó nemzetinek elismerni egyetlen olyan kormányzatot sem, amely ellentétbe kerül a nemzeti irodalommal.

Éppen ezért a Magyar Írók Szövetsége komoly aggodalommal látja, hogy jelenlegi kormányzati szerveink mind a mai napig nem tudták megtalálni a közös nyelvet nemzeti irodalmunkkal. Irodalmunknak nem adnak lehetőséget arra, hogy függetlenül, szabadon, zavartalan igazmondással szólaljon meg. Lapjaink megjelenését lehetetlené tették. Ebben és minden más, az irodalmat, a kultúrát illető kérdésben olyan hivatali szerveket foglalkoztatnak, amelyek nem alkalmasak és nem méltók arra, hogy ilyen alapvetően fontos kérdésekben intézkedjenek, de ezenfelül nagyrészt fölöslegesek is.

Ennél is nagyobb aggodalommal látjuk azonban, hogy egyes vezető funkcióban lévő politikusok alantas módon támadják, rágalmazzák a magyar írókat. Az irodalom méltó

tóságával nem egyeztethető össze, hogy olyan útszéli kirohanásokkal, aminőket Marosán Györgytől a legszélesebb nyilvánosság ismételt hallott, vitába szálljon.

Kötelességünk azonban arra rámutatni, hogy a közvélemény az ilyen megnyilvánulásokért az egész kormányzatot teszi felelőssé. Kétségtelen az is, hogy a nép a rágalmak hatása alatt nem az írókat, hanem a rágalmozókat itéli el. Az Írószövetség elnökségének meggyőződése szerint az ilyen demagógia semmi más célt nem szolgálhat, mint azt, hogy az irodalom és a nép közé éket verjen, a népet leghűségesebb szövetségésétől, a nemzeti irodalomtól elidegenítse és ezzel is gyöngítse. Nagyon hasznosnak tartanánk a kibontakozás érdekében, ha Önök, kedves barátaink, ezektől a megnyilvánulásoktól nyilvánosan és félreérthetetlenül elkülönülnének, azokat megélelyeznék.

2. A magyar irodalom nemzeti egysége a Rákosi–Gerő–Révai-féle népellenes politika és kultúrpolitika elleni küzdelemben edződött meg, és az októberi dicsőséges napokban jutott el a beteljesedéshez. Ezért is érzékenyen érint minden magyar író, ha a magyar nép nagy harcát és azzal kapcsolatos legszentebb érzelmeit bárki is megsérti. Ez történik akkor, amikor nagy népmozgalmunkról szólva abban eltúlozzák az ellenforradalmi elemet, elhallgatják az alapvetően haladó, forradalmi jelleget. Nemcsak bennünket, de az egész népet nyugtalanítja, ha eltitkolják vagy lekicsinylik a legszélesebb tömegek, az ifjúság és az írók föltétlen ragaszkodását a szocializmus valódi vívmányaihoz. Bántja és sérti, ha elhallgatják azt a ma fokozottan érvényes elszántságunkat, hogy ezeket mind a horthysta, mind a rákosista restauráció ellen életünk árán is megvédjük. Mi, írók büszkék vagyunk és büszkék is maradunk arra, hogy október 23. eszmei előkészítésében jelentős részünk volt. Ugyanígy szerepet akarunk vállalni a nemzet további haladásában is. Aggudalommal tölt el bennünket, hogy kormányzati szervek különféle megnyilvánulásaiban – utalunk itt Kádár János beszédeire is – megállapítható a közelmúlt eseményeinek szüntelen át- meg átértékelése, mégpedig azzal a tendenciával, hogy mind kevesebb említés esik a magas erkölcsi színvonalról, a dicsőséges elemről, és mind nagyobb hangsúlyt kapnak az ellenforradalmi megnyilvánulások. Aggályosnak tartunk ma minden olyan tevékenységet, mint a FEHÉR KÖNYV szerkesztése stb. Megítélésünk szerint ezek nem a történelmi igazság megállapítását, hanem ellenkezőleg, annak eltorzítását szolgálják, mert helytelenül előtérbe tolják a csak másodsorban fontos negatív jelenségeket. Ez pedig megerősíti a népben azt az amúgy is meglévő aggodalmat, hogy a kormányzat egyes szervei nem állnak október 23. alapján, hanem restaurációra törekcszenek.

A magyar írók a valóságnak ilyen utólagos eltorzításához nem nyújthatnak segédkezet, és kéri Önöket, hogy szintén lépjenek fel ez ellen a gyakorlat ellen.

3. A Magyar Írók Szövetségének a munka megindítása, a gazdasági élet új, a nemzeti sajátságoknak megfelelő, valóban szocialista alapon való újjáéledése tekintetében semmiféle külön, a munkásosztálytól és a parasztságtól eltérő elgondolása nincs, és nem is helyes, hogy legyen. Az Írószövetség e kérdésekből feltétlenül csatlakozik a nemzet legfőbb haladó erőihez, és az egyre izmosodó munkástanácsoknak, a valódi társadalmi helyzetek mindinkább elfoglaló szakszervezeteknek és a parasztság remélhetőleg hamarosan felépülő szerveinek tulajdonit döntő szerepet. Különösen meleg szeretettel látjuk a munkástanácsok és a munkásság más szerveinek harcát a munkásönkormányzatért, a munkásság forradalmi jogainak biztosításáért. Álláspontunkat több nyilatkozatunkban leszögeztük már, és ezúton is tiltakozunk az ellen, hogy illetéktelen megnyilvánulásokat vagy hamisítványokat zavart keltő módon az Írószövet-

ségnek tulajdonítsanak. A legnagyobb rokonszenvvel szeretnénk mielőbb támogatni olyan törekvéseket, melyeknek célja az, hogy a nemzet főerőire támaszkodó, széles nemzeti alapon nyugvó, függetlenségért, nemzeti szabadságért és szuverenitásért küzdő, a szocializmus vívmányait, a demokráciát mindkétféle restauráció ellen érelyesen megvédő kormány jöjjön létre. Hisszük, hogy a kibontakozás a nép erejére támaszkodva lehetséges, kijelentjük, hogy a magyar irodalom, mint történelmünkben mindig, saját lelkiismeretére hallgatva, a népet és csakis a népet szolgálva hozzá fog járulni a mielőbbi felemelkedéshez.

Kedves Barátaink! Mivel az Írószövetségnek ez idő szerint semmiféle publikálási lehetősége nincs, kérjük Önöket, hogy a rendelkezésükre álló sajtóban közöljék ezt a levelünket, és a benne foglalt gondolatokat minél szélesebb körben propagálják.

Hazafias üdvözlettel

Erdei Sándor s. k.
főtitkár

A forradalomban részt vevő írók ellen 1957 folyamán két csoportos pert készítettek elő. A „nagy íróper” vádlottjaiul a hatóságok végül is Déry Tibort, Hágy Gyulát, Zelk Zoltánt és Tardos Tibort szemelték ki. A per csaknem teljes iratanyaga 1990-ben került a Belügyminisztérium irattárából a Magyar Országos Levéltárba. Illyés Gyula tanúkihallgatásának jegyzőkönyve ebből az irategységéből való.

Amikor Illyés Gyulát 1957 márciusában a politikai nyomozószervek beidézték tanúkihallgatásra, a vallomásaiban szereplő íróársai már hónapok óta vizsgálati fogságban várták sorsuk alakulását. A Belügy politikai nyomozó főosztályának vezetői indokokat kerestek arra, hogy milyen vádak alapján és milyen csoportosításban állítsák bíróság elé a letartóztatott írókat. Az eléggé vérszegény tárgyi bizonyítékokból nehéz volt csoportos pereket konstruálni, a nyomozótisztek ezért tanúvallomásokból szerettek volna terhelő adatokhoz jutni. A népi írók közül is többeket kihallgattak, főként azokat, akik írószövetségi elnökségi tagként jól ismerték a lefogottak forradalom alatti és utáni tevékenységét. A népi írók – köztük Illyés Gyula – kényes helyzetben voltak. Bár a forradalom alatti aktív sze-

repük köztudott volt, ellentétben az ellenzéki kommunista írókkal, közülük mégse tartóztattak le senkit, sőt a hatalom 1957 tavaszán megnyerésükre is kísérletet tett. Az ismertebb népi írók közül Veres Pétert, Tamási Áront és Illyés Gyulát többször is beidézték a rendőrségre. A beidéztettek mindent megtettek annak érdekében, hogy mentse társaikat, s még véletlenül se mondjanak olyat, amit ellenük felhasználhatnak.

Az alábbi dokumentumban Illyést kihallgatói Hágy Gyuláról és Zelk Zoltánról kérdezték, akiket majd november közepén – Déry Tiborral és Tardos Tiborral közös perben – ítélnék el. Illyés vallomásaiban olyan eseményeket idézett fel, amelyeknek a kérdezett írókon kívül ő is részese volt, mintegy azt sugallva ezzel, hogy őt a letartóztatottakkal azonos felelősség terheli.

Hágy Gyula november 4-e után azok közé az írók közé tartozott, akik megkísérelték egy olyan kompromisszum létrehozását, amely nem jár együtt elveik feladásával. Hágy az Írószövetség elnökségében felajánlotta, hogy tárgyal a szovjet városparancsnokkal – akit még az 1945–48 közötti évekből ismert – arról, hogy a megszállók engedjék szabadon a Szovjet-

unióba deportáltakat. Ő kezdeményezte azt is, hogy találkozzanak Kádár Jánossal. Illyés mindkét javaslatot támogatta.

Zelk Zoltán börtönbeli feljegyzésében így ír a népi írókhoz fűződő kapcsolatáról: „Közvetlen a felszabadulás után pártosnak vélt túlbuzgóságból megbántottam egy-két népi író. S ők október 23-a után – pedig tulajdonképpen az ő kezükbe került akkor az irodalom irányítása – annyira humanistának bizonyultak, hogy érzelmileg teljesen levettek a lábamról.”

Illyés embersége, együttérzése, amelyet a fogoly költő egy véletlen találkozás alkalmával tapasztalt, mélyen meghatotta Zelket. Illyés kihallgatásra menet – talán éppen március 26-án – a Belügyminisztérium Fő utcai épületében meglátta őt:

„Zoltán, Zoltán! Igen, a keresztnévemet hallok, amint kiáltja valaki kétszer is, mikor a folyosón kihallgatásra kísérnek.” Zelk nem vét a börtön szabály ellen, nem fordul hátra, pedig megismeri Illyés hangját. „Ő utolért – folytatja a börtönben írt önvalóságában Zelk –, s olyan gyöngédséggel, ahogyan ezt csak ő tudja, megszorította a karom. Elmondhatatlan érzéssel emeltem rá a szemem. Megjelent előttem a Kint, a Város, az Ország, a Költészet... »Ne ess kétségbe... nincs ok rá, nem olyan a helyzet.« Én csak ennyit kérdeztem: Irén? »Otthon van«, felelte Gyula, s ebből megtudtam, hogy figyelni az Édes sorsát. Megszorítottuk egymás kezét, továbbmentem kísérőmmel. Még hallottam mögöttem a hangját: »Milyen jó, hogy éppen most jöttünk.«”

Illyés Gyula tanúkihallgatása

B. M. ORFK. Pol. Nyom. Főoszt. Vizsgálati osztálya

Tanúkihallgatási jegyzőkönyv

Készült 1957. évi március hó 26. napján

A tanú (neve, szül. éve és helye, foglalkozása, lakása): Illyés Gyula (1902, Sárszentlőrinc, író, Bp. II., Józsefhegyi u. 9. sz.)

A gyanúsítotthoz, valamint az ügyben egyébként érdekeltékhez való viszonya: érintetlen.

Az eljárás tárgyául szolgáló bűncselekmény következtében kárt szenvedett-e? – Nem.

KÉRDÉS: Mikor ismerte meg Háy Gyulát, és mit tud 1956. október 23. előtti és utáni politikai tevékenységéről?

FELELET: Háy Gyulát személyesen 1945 után ismertem meg. Szorosabb kapcsolat nem volt közöttünk több, mint ami író és író között szokott lenni.

Személyiségét közelebbről 1956. november első hete után ismertem meg, főleg abból az alkalomból, amikor küldöttségben együtt voltam vele a szovjet parancsnokságon, Gurkin ezds.-nél. Itteni magatartását meggondoltnak, okosnak tartottam.

Gurkin arra kérte az írók küldöttségét, hogy beszélje rá a szövetséget egy olyan kiáltvány kiadására, amely a munka megindítására szólítja fel a munkásokat.

Ez a szövetség akkori légkörében nehéz feladatnak látszott. Háy Gyula azonban a dolog elintézését magára vállalta. A másnapra összehívott írószövetségi elnökség elé olyan szöveget terjesztett, amelyet később a lapok is közöltek. A szöveg elfogadását igen éles vita előzte meg. Háy Gyula a jó ügy védelmében úgy kimerült, hogy majdnem önuralmát is elvesztette, ekkor én felszólaltam, és rámutattam jó szándékára. Úgy tudom, hogy ez a kiáltvány később mindenki tetszését elnyerte.

Háy Gyula október 23. előtti politikai tevékenységét nem ismerem. Tudom róla, hogy az *Irodalmi Újság*ban cikkei jelentek meg, de a Kucsera-cikk kivételével tartalmukra – bár elolvastam őket – nem emlékszem.

Október 23. után az Írószövetség elnökségi ülésein találkoztam vele. Ott viselkedése, magatartása ugyanolyan volt, mint az elnökség bármely más tagjáé.

Háy Gyula ügyével kapcsolatban megjegyzem, hogy hallomásból értesültem arról, hogy november 4-én állítólag ő beszélt a rádióban az Írószövetség nevében. Ezt azonban én nem hallottam, de azt sem tudnám megmondani, ki említette nekem ezt a dolgot. Más Háy ügyével kapcsolatban elmondani nem tudok.

KÉRDÉS: Mikor ismerte meg Zelt Zoltánt, és mit tud politikai tevékenységéről?

FELELET: Zelt Zoltánt 1926–27 óta ismerem. A munkásmozgalomban találkoztunk, és azóta is mint nemzedékünk egyik legkitűnőbb költőjével gyakran érintkeztem.

Az október 23. előtti időkben vele sem találkoztam, mivel nem tartózkodtam Budapesten.

November első hetei után az Írószövetségben láttam őt, mint az elnökség tagját. Magatartása semmiben nem különbözött az elnökség vagy akár az Írószövetség legtöbb tagjának a magatartásától. Az elnökség ülésein nemegyszer mérséklőleg beszélt. Nem tudok arról, hogy kiáltvány vagy deklaráció szövegezésében részt vett. Arra emlékszem, amikor a disszidálás megkezdődött, Zelt kijelentette: most érzi csak, mennyire ebbe a néphe tartozik, és semennyiért nem hagyná el az országot.

Október utolsó napjaiban az Írószövetségből néhányan, Benjámín László, Déry Tibor, Tamási Áron, Veres Péter, Zelt Zoltán és én, nem tudom már, hogy delegációként-e vagy nem, a Parlamentbe mentünk, hogy Nagy Imrét megkérjük, találjon módot a vérontás megszüntetésére.

Erdei Ferencsel, majd Janza Károly akkori honvédelmi miniszterrel beszéltünk, mert Nagy Imre el volt foglalva. Itt hallottuk a hírt, hogy a tűzszünetet hamarosan elrendelik. Ezt, azt hiszem, Janza mondotta. Zelt tele volt aggodalommal, és mint mindnyájan, ő is a vérontás megszüntetését akarta. Nem emlékszem, hogy valami mást is mondott volna.

Október 31-én az Írószövetségben a vérengzések megakadályozására az a terv merült fel, hogy kiáltványt adunk ki az ún. „népitéletek” ellen. Úgy emlékszem, kész szöveg került elénk – nem tudom, ki készítette –, azon stílusosan javítottunk. Ebben, azt hiszem, Zelt is részt vett, bár bizonyosan nem merem állítani. Ezt a kiáltványt az *Irodalmi Újság* november 1-jei száma aláírások nélkül közölte, a rádió is többször beolvasta mint Benjámín László, Déry Tibor, Ignó Pál, Illyés Gyula, Németh László, Szabó Lőrinc, Tamási Áron, Veres Péter és Zelt Zoltán felhívását. Ezenkívül az akkor megjelenő napilapok is közölték. Zelt Zoltánnal kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy jóhiszemű, tehetséges embernek tartom őt.

A jegyzőkönyvet elolvastam, vallomásomat az igazságnak megfelelően minden kényszer nélkül tettem, amit elolvasás után aláírással megerősítetek.

Illyés Gyula s. k.
tanú

A kihallgatást vezette:
Halustyik László r. ny. szds. s. k.

Spira György

A FORRADALOM KÉT FELVONÁSA KÖZÖTT*

*A már csak hív emlékezetünkben élő harcostárs,
I. Tóth Zoltán sírjára – utolsó udvözllet helyett*

(A történetíró, aki most – 1956. december 1-jén – írógépe elé ül, hogy megkísérelje rendezni egymást kergető gondolatait, nem tud olyan tudományos alaposággal közeledni napjaink eseményeihez, amilyenre a népe és hivatása iránti felelősség kötelezi. Nem azért, mert maga sem mentes érzésektől és indulatoktól, hiszen nem történetíró az, aki akár a régmúlt korszakok történéseit is képes szenvedélyek nélkül szemlélni, hanem azért, mert bár a nevezetes októberi és novemberi napokban maga is ott járt Budapest utcáin és terein, hallgatta a különböző társadalmi rétegekhez tartozó embereket, olvasta a röpcédulákat, gyűjtötte a híreket, figyelte a fejleményeket: mégsem alkothatott teljes képet a történekről – különösen a vidéki eseményekről –, nem látthatott a kulisszák mögé, s hiteles adatok hiányában sokszor nem állapíthatta meg, mi igaz a szállongó szóbeszédekből. Mégis úgy érzi, szólania kell, ki kell mondania azt a keveset, amiről bizonyosan tudja vagy nagyon is valószínűnek tartja, hogy megállja a helyét, mert még vannak, akik mesterségesen is ködfelhőbe igyekeznek burkolni a forradalmi változások igazi értelmét. Nem mintha a nép milliós tömegeit ezek az erőfeszítések megingathatnák: a magyar nép s kivált a magyar munkásosztály, amelyet sorsának irányítói annyit magasztaltak, de amelyet lelkük fenekén – úgy látszik – fasiszta csöcseléknek s orránál fogva vezethető csordának tartottak, a döntő pillanatban vitathatatlan érettségről és tisztánlátásról tett tanúságot. Hanem találkoznak – ha nem nagy tömegben is, de nem is kevesen – olyan tiszta szándékú, becsületes emberek, többnyire kommunisták, volt elvtársaim, akiknek a helye a nép soraiban volna, de akiket egyes túlkapások, nemegyszer éppen személyüket ért méltatlanságok megriasztottak, s akik ezért most zavarodottan félrevonulnak, és természetlen tépelődéseknek engednek át magukat, sőt olykor az összeegyeztethetlenségek összeegyeztetésének kísérletére is hajlamosaknak mutatkoznak – elsősorban öhozzájuk szükséges szólani.

* Az itt következő írásmű nem történeti tanulmány, s nem is lehet az, hiszen – mint szövegéből is kiviláglik – még 1956 végén, vagyis azon melegében született, amikor szerzője még nem rendelkezhetett a tudományos mérlegeléshez elengedhetetlen forrásanyag-ismerettel és történeti távlattal. Ez az esszé tehát nem több, mint egy a forradalmi eseményekkel együtt lélegző s a kommunista politikából – nem utolsósorban ezek hatására – frissiben kiábrándult fiatalember kísérlete kortársi elemzés készítésére és a forradalom eltiprása után általa választandó út meghatározására.

Mikor végére pont került, ez az esszé természetesen nem láthatott nyomdafestéket. S amikor – évtizedek múltán – már mód nyílt volna publikálására, ezt többé írója sem találta különösebben sürgetőnek, minthogy időközben maga is továbbhaladt azon az úton, amelyre 1956-ban rálépett, s ezért sok tekintetben érvényét veszítettnek ítélte azt a szemléletet, amellyel annak idején a forradalom menetét vizsgálta. Most viszont indokoltnak véli közzétételét, mivel az utóbbi hónapokban szenvedélyes vitákat keltett több e helyütt is érintett kérdés (kivált az, hogy milyen volt a forradalom táborának összetétele, belső tagozódása, meg az, hogy milyen célokot tűztek maguk elé a forradalom táborához csatlakozott – részben közös, de részben eltérő érdekű – csoportok); s a szerző abban a hitben van, hogy ezért jelenleg talán érdeklődést kelthet egy olyan írás, amelyből kiviláglik, mint nézett szembe az efféle problémákkal azon tájt, közvetlenül a forradalom elviharzása után a kortársak egyike.

Persze ma még nem tudni, hogy ezek a sorok napvilágot láthatnak-e egyhamar, eljuthatnak-e azokhoz, akiknek szánvák. De a számvetést, ha egyelőre csak a magam okulására szolgálhat is, nem halogathatom: a jelen és a közelmúlt történetének vizsgálata számomra egyben önvizsgálat is, amely alól az egyéni tisztesség sem menthet fel. Hiszen én is a bukott rendszer támogatói közé tartoztam, azok közé, akik elitélték s a maguk körében felszámolni is törekedtek ugyan a nép fiai ellen alkalmazott erőszakot, a dolgozó emberek közötti különbségtevéseket és a szocializmustól idegen sok-sok egyéb visszásságot, de hosszú éveken át elhittették magukkal s azután elhithetni igyekeztek másokkal is, hogy ezeknek a megnyilvánulásai nem a rendszer lényegére jellemzőek, hanem éppen a rendszer lényegével ellentétben álló – tehát az adott rendszer keretei között is kiküszöbölhető, sőt előbb-utóbb szükségképpen ki is kiküszöbölődő – egyedi, kivételes jelenségek –, vagyis azok közé tartoztam, akik a legutolsó három-negyed évig becsületos öncsalással, de megbocsáthatatlan vaksággal hitték és hirdették, hogy a fennálló rendszer szocialista rendszer. Holott... De legyen ez most gondolatmenetünk kezdőpontja: hogy tisztán láthassuk, miért folyt a harc október 23-án és a következő napokban, induljunk ki abból, mi *ellen* folyt a harc.)

Azok, akik legszívesebben bizonyára teljességgel elvitatnák, de mivel ezt mégsem tehetik, kénytelen-kelletlen elismerik az októberi felkelés alapján véve haladó mivoltát, azt szokták mondogatni, hogy a felkelés részvevőinek nagy többsége csak a fennálló – szocialista – rendszer *hibájának* a felszámolásáért szállt síkra, kezdettől fogva voltak azonban a felkelők között olyanok is, akik magát a *rendszert* kívánták megdönteni. Persze, akik ilyesmit hangoztatnak, alighanem azok is nagyon jól tudják, hogy az efféle állításoknak vajmi kevés közük van az igazsághoz. Mert ha voltak is olyan naiv emberek, akik még október 23-án délben is attól a téves hittől vezetettve mentek ki az utcára, hogy a fennálló rendszer szocialista, s éppen ennek védelmében szükséges tüntetni a szocializmus rákosista ellenségei ellen, ugyanazon nap estéjére már ezek is nagyjából megértették, mekkorát tévedtek, megértették, hogy a rendszert mindennek lehet nevezni, csak szocialistának nem, hogy tehát ezt a rendszert nem foltozgatni, hanem megsemmisíteni kell. Végére is éveken át sokakkal el lehetett hitetni, hogy az úgynevezett népi demokratikus állam, amelynek az apparátusában nagy számmal foglalnak helyet a munkásosztály fiai, a proletariátus uralmának a megtestesítője, hogy a magyar népi demokrácia megszüntette a munkások kizsákmányolását, hiszen ha a munkások nem kapják is kézhez az általuk termelt javak teljes ellenértékét, a különbözetet is az ő érdekükben, nem utolsósorban az ő érdekeiket védő erőszakszervezet fenntartására használják fel, hogy a népi demokrácia csupán a volt kizsákmányolókat rekeszti ki a szabadságjogok birtokából, a népet viszont éppen ezáltal a szabadságjogok összességének a birtokába helyezi, hogy a szovjet csapatok jelenléte nem korlátozza, hanem – Magyarországot biztosítva az imperialista hatalmak esetleges beavatkozásaitól – éppenséggel megőrzi a magyar nép szuverenitását –, amikor azonban a magyar rádió még a nép követeléseinek a felolvasását is megtagadta, amikor az állítólag a proletariátus hatalmában lévő államnak a proletariátus pénzén fenntartott fegyveres erői fegyvereiket a proletariátus ellen fordították, s amikor a szovjet csapatok nem a népeknek, hanem a nép gyilkosainak siettek segítségükre: legkésőbb ekkor még a legjobbhiszemű emberekben is össze kellett omlaniuk ezeknek a hiedelmeknek, legkésőbb ekkor még a legtürelmesebbeknek is meg kellett érteniök, hogy a fennálló rendszer nem a proletariátusnak a burzsoázia feletti diktatúrája, hanem legfeljebb egy párt diktatúrája, sőt még csak az sem (hiszen a golyók nem tettek különbséget kom-

munisták és pártonkívüliek között), hanem diktatúra, tyrannis a szó klasszikus értelmében: egy embernek (vagy – ha úgy tetszik – tizenhatnak) az egész nép feletti diktatúrája. S hogy mennyire az, ezt a ténylegesen hatalmon lévők is késedelem nélkül elismerték azért, hogy sem ekkor, sem a következő napokban nem kísérelték meg egyetlenegyszer sem felhívni a rendszer védelmére az állítólag hatalmon lévő munkásság vagy az államban állítólag irányító szereppel rendelkező kommunisták százezreit.

Ez a felismerés vitte a szocializmus híveit október 23-án pillanatnyilag egy táborba a szocializmus ellenségeivel. Mert a rendszer megdöntésének a szükségességében ezek után egyet kellett érteniük azoknak, akik éppen e rendszer további fennmaradásában látták a valóban szocialista Magyarország megteremtésének legfőbb akadályát, s azoknak, akik a szocializmus iránt táplált gyűlöletüktől vezérelve a korlátlan erőszakot és a szabadságjogok teljes hiányát a szocializmus természetes velejáróinak fogván fel, most már egyedül láttak az adott rendszerben szocialista rendszert, s ezt éppen ezért vágyakoztak megdönteni. Amint az október 23-i megmozdulás legfőbb közvetlen jelzőszavait – Gerő Ernő távozásának, a szovjet csapatok kivonásának, az Államvédelmi Hatóság feloszlatásának a követelését – is egyaránt magukéinak vallhatták azok, akik e követelések megvalósításától az igazi népuralom megteremtésének, s azok, akik – éppen ellenkezőleg – a zavarosban való szabad halászásnak a lehetőségét várták. Így jött létre Magyarországon 1956 októberének végén olyan átfogó, a legreakciósabb elemektől a leghaladóbbakig terjedő nemzeti egységfront, amilyenre korábban nemcsak a történelemben, hanem még Rákosi Mátyás beszédeiben sem volt példa.

A haladás és a reakció erőinek ilyen okok miatt történt pillanatnyi egy táborba kerülése persze kiváló ürügyet szolgáltatott a rendszer kisszámú védelmezőjének arra, hogy az ellenforradalom felülkerekedésének a veszélyét mértéktelenül felnagyítva, a szovjet hadsereg újabb hadosztályait vesse harcba – a forradalom erői ellen. De ennek a lépésnek a jellemzésére nem érdemes szót vesztegetni. Szólni kell azonban arról, hogy az ellenforradalom erőinek a jelentkezése – mint már említettem – a rendszert különben védelmezni éppen nem kívánó becsületes embereket, becsületes kommunistákat is megtántorított, visszalépésre sarkallt. Szólni kell erről éppen azért, mert ezeket az embereket, ha az ellenforradalom veszélyét nagyobbak itélték is a valóságosnál, mégsem a kivénhedt horthysta tiszték ijesztő sarkantyúpengetéséről és a prostituáltak felfegyverzéséről szóló vagy más hasonló dajkamesék, hanem nyugtalanságra csakugyan okot adni látszó jelenségek riasztották meg.

Ilyen volt többek között a nacionalizmus jelentkezése, bár ez korántsem tört fel olyan erővel, amilyent éppenséggel várni lehetett volna. S ha jelentkezett is valamelyes nacionalizmus, ez sokkal kevésbé volt az ellenforradalom műve, mint az álszocialista rendszeré, amely a jogos nemzeti érzés sorozatos arculcsapásával természetszerűleg táplálta a nemzeti érzés negatív elemeit is. Ilyenek voltak azután az önkényes népítéletek, amelyeknek az Államvédelmi Hatóság tagjai közül többen és – állítólag – némely falusi pártfunkcionáriusok is áldozatul estek. Nyilvánvaló, hogy minden jóérezésű ember csak felháborodással fogadhatta az efféle törvénytelenégeket – s nem csupán az ártatlanok esetében, hanem azokéban is, akiket valóban főbenjáró bűnök terheltek –, de az is nyilvánvaló persze, hogy az ártatlan áldozatoknak a felindult tömegek által kiontott vére megint csak nem az ellenforradalmároknak, hanem azoknak száll a fejére, akik lövtek a népre, akik a falusi kiskirályok királyságává tették Magyarországot, s akik maguk még förtelmesebb törvénytársak százaikért tartoznak felelősséggel.

Aggodalmat keltek továbbá számos becsületes kommunistában olyan jelenségek,

amelyekből egyfajta szocializmusellenességet, kommunistaellenességet olvashattak ki. Így mindjárt olyan külsőségek, mint a vörös zászlóknak és a szocialista munkásmozgalom más, nemes hagyományok által megszentelt jelvényeinek az eltávolítása. Sokunknak fájt ez, de valójában: amilyen logikával ebből a tényből a szocializmus tagadására következtethetünk, ugyanolyan logikával a márciusi fiatalok emlékének megtagadásával is vádolhatnók például azokat a fiatalokat, akik éppen a márciusi fiatalok példáját tartották szemük előtt, amikor kivonultak az utcákra, hiszen a forradalom vörös színe a márciusiak színe is volt; amennyire nem őket, annyira nem is a szocializmust tagadták meg ilyen módon a tüntetők, hanem ismét a rendszert, amely kiszajátította magának a haladó meggyalázta a haladó gondolatnak ezeket az évszázados múltra visszatekintő jelképeit. Arról nem beszélve, hogy nemcsak kiszajátította őket, hanem egyben – nem kevésbé gyalázatos módon – ezeket is a nemzeti érzés elfojtására igyekezett fordítani; gondoljunk csak azokra, akik egy-egy május 1-jei felvonulás alkalmával például aggodalmaskodva számlálgatták, nem lobog-e a menetelők feje fölött a vörös zászlókhöz képest túlságosan sok nemzetiszínű...

Vitathatatlan azonban, hogy ha nem is efféle külsőségekben, egyébként sokszor kiütközött a forradalmi napok során jelentős tömegeknek a kommunisták nagy része iránt táplált bizalmatlansága. Megmutatkozott ez nem mellékesen abban is, hogy sok helyütt *általános* intézkedéssel eltávolították tisztségükből a (többségükben kommunista) vezető funkcionáriusokat – akkor is, ha semmiféle személyes bűn nem terhelte őket, csak egyszerű eszközei voltak a hatalomnak, s rátermettségükhöz és jó szándékukhoz különben nem fért kétség. Bizonyos, hogy az efféle lépések nem szolgálták a forradalom érdekeit, hiszen csak csökkenthették a nép legfőbb erejét, páratlan egységét, de az is bizonyos, hogy az ilyen eljárást sem lehetne az ellenforradalom valamilyen mesterkedéseire vezetni vissza. Rákosiék gyakran hangoztatták, hogy mindenért, ami ebben az országban történik, a kommunisták felelősek, s ebben kivételesen igazuk volt, hiszen ha a kommunista funkcionáriusok eltávolítását némelyek bizonyára egyéni érdekből sürgették is, a maga egészét illetően ebben is a nép természetes igazságérzete nyilvánult meg: a nép joggal tette felelőssé valamennyi kommunistát az elmúlt évek bajaiért még akkor is, ha őket vezetőik éppúgy félrevezették, mint az ország többi polgárát, mert egyikünk felelősségét sem kisebbítheti, ha hagyta magát félrevezettetni.

S hasonlóképpen az sem az ellenforradalom ügyeskedésén múlt, hogy az október végi napokban feledésbe merülni látszott azoknak a kommunistáknak az érdeme, akik elsőként fordultak szembe s már jó ideje szembefordultak a bűnök rendszerével. A nép feledékenysége azonban valójában csak látszólagos volt: a népnek valójában nem volt mit elfelejtenie, mert egy Lukács Györgyről vagy egy Déry Tiborról korábban legfeljebb annyit tudhatott meg, hogy a hatalmon lévők üldözik őket, de hogy miért, arról – nem az ellenforradalom, hanem a hatalmon lévők jóvoltából – már alig szerzhetett tudomást. S ahol mégis közelebről ismerték ezeknek a bátor férfiaknak a tevékenységét, azokban a körökben nem is fogyatkozott meg népszerűségük, azokban a körökben mindvégig a forradalom úttörőit és legjobb katonáit becsülték bennük. Aki pedig ez igazi kommunisták közül egyedül volt ismert és népszerű országszerte, annak, Nagy Imrének a népszerűségét megint csak nem az ellenforradalmárok foszlatták szét, hanem a hatalmon lévő machiavellisták, akik őt Gerő Ernő pártvezérségének megerősítésével egyidejűleg nevezették ki miniszterelnökké, akik az ő nevében hirdettek statáriumot a forradalmárok ellen, s akik első alkalommal az ő nevében hívták fel beavatkozásra a szovjet csapatokat.

Ennek az egy esetnek a kivételével azonban, ha becsületes kommunisták a bizalmatlanság légkörét érezték maguk körül a forradalom napjaiban, ezért egyedül önmagukat okolhatták. Mivel múltbeli mulasztásaik miatt bizalmatlanság övezte őket, sokan közülök elvesztették a fejüket, s nem találták meg helyüket a forradalmi nép soraiban; mivel pedig nem siettek a forradalom hadállásaiba, továbbra sem vívhatták ki a milliók bizalmát. Nem áll ez a kommunista munkások tizezreire, a tatai bányászokra, a pentelei kohászokra és társaikra, de – fájdalom – elmondható a kommunista értelmiség tekintélyes részéről, amelynek pedig nagy hivatása lett volna tudatos kereteket szabni a jobbára ösztönös mozgalomnak. Holott ha nem késlekedik, még ekkor is, a történetek után is elnyerhette volna a tömegek rokonszenvét. Bizonyítja ezt azoknak a kommunista katonai parancsnokoknak a példája, akik fegyvereiket a nép szolgálatába állították, s akiket néhány nap múlva már az egész ország hőseiként tisztelt. S bizonyítja ezt, hogy Nagy Imre is, mihelyt sikerült kivínnia a maga számára valamelyes cselekvési szabadságot, Magyarország semlegességének kinyilvánításával és más lépéseivel ismét vissza tudta szerezni elorzott népszerűségét. (Amire – melleleg szólván – csak naiv emberek mondhatják, hogy naiv lépés volt, amennyiben maga után vont a szovjet csapatok második beavatkozását: valójában ez éppúgy nem volt okozója az újabb szovjet támadásnak, amint 1849-ben sem a trónfosztás idézte elő az orosz beavatkozást, hiszen ha ezen múltott volna a dolog, akkor az újabb támadásra – minden egyébtől függetlenül – csak jó néhány nappal később kerülhetett volna sor.)

Akármit történt is azonban, mégis tény, hogy a kommunisták jórésze számtalan jelét tapasztalhatta a nép bizalmatlanságának, s ezért valóban aggodalommal, annak biztos tudatában készülhetett a tervezett országgyűlési választásokra, hogy azokon a kommunista jelöltek – még azok is, akik minden próbát megállottak – elenyésző kisebbségben fognak maradni. Ez pedig a forradalomban részt vevő tömegek célkitűzéseinek tisztasága ellenére mégiscsak az ellenforradalom felülkerekedését fogja jelenteni, gondolták közülök nem kevesen. Csakhogy ha a választások kimenetelét illető aggodalom minden bizonnyal indokolt volt is, a belőle levont következtetés már ismét nem állta meg a helyét. Mert – anélkül, hogy találgatásokba bocsátkoznánk – bizonyosra vehetjük ugyan, hogy a választásokon vagy polgári demokratikus, vagy klerikális – de (legalább kezdetben) szintén demokratikus jelszavakhoz folyamodó klerikális – pártok szereztek volna meg a szavazatok többségét, s ennek megfelelően a választások után polgári demokratikus államberendezés alakult volna ki Magyarországon; ez azonban még nem jelentette volna az ellenforradalom felülkerekedését, hiszen a polgári demokratikus rendszer csak egy szocialista rendszerhez képest jelentett volna visszalépést, annál viszont nem lett volna rosszabb, ami Magyarországon 1956 októberé előtt volt.

Számítok persze arra a megjegyzésre, hogy nem is önmagában a kialakuló államberendezés polgári demokratikus jellegében lett volna a hiba, hanem ennek szükségszerű velejárójában, a már meglévő szocialista termelési viszonyok megsemmisülésében. Mert szocialista termelési viszonyok fennállása elméletileg összeférhetetlen burzsoá állam fennállásával, s mert a burzsoá pártoknak a hatalom megszerzése után gyakorlati okuk sem lett volna arra, hogy akár csak átmenetileg is lemondjanak az alapon meglévő szocialista elemek felszámolásáról és a tőkés termelési viszonyok felélesztéséről. De ez a kényelmes teória-cipő még így megfejelve sem illik rá az eleven lábra. Először is azért nem, mert a gazdasági alapon a forradalom előtt vajmi kevés eleme volt meg a szocializmusnak. Az állami tulajdonban lévő üzemek nyilván nem voltak

szocialista üzemek: megtanulhattuk, hogy az üzemek állami tulajdona csak akkor jelentí egyben szocialista tulajdonukat is, ha az állam a proletariátus hatalmában van – Magyarországon pedig az államhatalom nem volt a proletariátusé... Ami meg a mezőgazdasági termelészövetkezeteket illeti: ezek közül még a tagjaik önkéntes elhatározásából létesült s termelésüket viszonylag fejlett technikával folytató gazdaságok is csak részben voltak szocialista gazdaságoknak mondhatók, már csak azért is, mert a gazdálkodásukhoz szükséges legfontosabb gépi berendezések ugyancsak a néptől elidegenített államnak képezték tulajdonát, s mert termékeik tekintélyes részére szintén ez az állam tette rá a kezét. Egyszóval: a szocializmus meglévő elemeit a kapitalizmus hívei fölöttébb nehezen számolhatták volna fel, mivel fölöttébb nehezen találhatták volna meg az 1956 októbere előtti Magyarországon.

Ellenkezőleg (és a szocializmus féltéséből fakadt okoskodás másfelől ezért sem állja meg a helyét): a szocializmus elemei csak a forradalom során és éppen a forradalom során kezdtek viharos gyorsasággal kibontakozni. Igaz, a termelészövetkezetek tagjainak jelentős része most, amikor végre valóban teljes jogú urává lehetett volna közös birtokának, nem élt ezzel a lehetőséggel, hanem szakított a közösségi érzést megcsúfolva összeeskábált látszólagos közösségekkel, s így pillanatnyilag nemcsak az erőszak által beszennyezett közelmúltnak fordított hátat, hanem a jövőnek is. De ez az érthető kiábrándulás érthető módon éppen a termelészövetkezetek legjobbait érintette legkevésbé, vagyis éppen azokat, amelyekben legerősebben vertek gyökeret a szocializmus hajtásai. Ami pedig az ipart illeti: az üzemekben mindenfelé már a forradalom első óráiban megalakultak a munkástanácsok, s ez nyilvánvalóan éppen nem a munkásoknak a szocializmus ügyéből való kiábrándulását juttatta kifejezésre, hanem – ellenkezőleg – azt, hogy a munkások – akár tudatos hívei a szocializmusnak, akár nem – végre valóban teljes jogú uraivá akarnak lenni üzeimeiknek.

Nem vitás persze, hogy az ellenforradalom valóban létező erői, a földesúri-burzsoá restauráció fejüket most bátran felütő hívei előbb-utóbb kezét emeltek volna a szocializmusnak ezekre a friss hajtásaira is: biztonságérzetet merítve abból a körülményből, hogy most olyan széles nemzeti egységfront áll fenn, amely még rájuk is kiterjed, amelynek a keretei között tehát van lehetőségük arra, hogy nacionalista vagy vallási jelszavak segítségével öntudat nélküli tömegeket is megnyerjenek maguknak, előbb-utóbb megkísérelték volna visszavenni a forradalom során a munkások tulajdonába került gyárat s nemkülönben az 1945-ben a parasztok között felosztott földet is. Erre azonban az álszocialista rendszer teljes felszámolása és az ország függetlenségének végérvényes biztosítása *előtt* nem vállalkozhattak. (Bizonyára ezért lehetünk tanúi annak, hogy amíg ezek a feltételek létre nem jöttek, addig még Mindszenty bíboros sem követelte vissza nyíltan az egyház volt birtokait, bár nem kétséges, hogy szíve elsősorban ezekért vérzik.) Mihelyt pedig a rendkívül széles nemzeti egységfront alapját képező bankettkérdések megoldódtak volna, mihelyt a szocializmus híveinek és a szocializmus ellenségeinek az álszocialista rendszer felszámolására és az ország függetlenségének biztosítására irányuló *közös* követeléseit teljesültek volna, az ellenforradalom *külön* követeléseinek nyílt jelentkezése a nemzeti egységfront azonnali felbomlását idézte volna elő. Hiszen a munkások a forradalom előtt sem azt fájlalták, hogy a rendszer elvette a tőkésektől a gyárat, hanem azt, hogy az elvett gyárat nem adta nekik. És a parasztoknak sem az fájt, hogy a rendszer felosztotta közöttük a földesurak birtokait, hanem az, hogy miután tulajdonukba adta, fokozatosan egyre szűkebb korlátok közé szorította hozzájuk fűződő tulajdonjogukat. Ha tehát a dolgozó osztályok a

forradalom első szakaszában együtt harcolhattak is a volt tőkésekkel és földbirtokosokkal a valamennyiük osztályérdekeit egyaránt sértő rendszer megdöntéséért, tüstént szembe kellett volna fordulniok ezekkel (bármilyen erős nacionalista vagy vallásos demagógiának voltak is légyen kitéve közben), mihelyt ezek részéről fenyegette volna most már elsőrendű veszély a forradalomnak már az első szakaszában hatalmas erővel feltörő osztályköveteléseik teljesülését.

Igen ám – hallom máris az ellenvetést –, de hát ekkorra már a burzsoá pártok kezében volt volna a hatalom, a balra tolódó tömegek tehát ekkor már védtelenül állottak volna szemben az államhatalom birtokába éppen a tömegek vállán – elsősorban a választásos paraszti tömegek vállán – felkapaszzkodott burzsoá elemekkel. De ne feledkezzünk meg arról, hogy a forradalom során a munkásság is igen tekintélyes hatalmi állásokra tett szert. Mert a munkástanácsok megalakítása nem egyszerűen a jugoszláv példa lemásolását jelentette. A mi munkástanácsaink egyesítették magukban mind a jugoszláv, mind a fél évszázaddal ezelőtti orosz munkástanácsok fő jellemvonásait: nemcsak az egyes üzemek dolgozóinak gazdasági, hanem az egész munkásság politikai érdekeit is képviselő szervekként jöttek létre. (Ezt fejezte ki többek között az is, hogy munkástanácsok nem csupán az egyes üzemekben, hanem egy-egy közigazgatási egység üzemeinek a küldötteiből nagyobb területekre kiterjedő hatáskörrel is létesültek.) A forradalom második szakaszában, a szocializmus és a kapitalizmus erőinek elkülönülése után tehát szükségképpen kettős hatalmi helyzetnek kellett volna kialakulnia. S azt azután, hogy a szocializmus és a kapitalizmus erőinek összecsapása melyik fél felülkerekedésével végződik, persze csak maga a harc dönthette volna el. De az esélyek a munkásosztályra nézve, amelynek elegendő fegyver volt a kezében, s amely már a forradalom első szakaszában is a legnyomósabb tényezőnek bizonyult, nem voltak kedvezőtlenek.

Igen, igen – fogalmazható meg az aggodalmak utolsója –, de ha elfogadjuk is, hogy a forradalom távlati ilyeneknek mutatkoztak, vajon elképzelhető-e a valóban szocialista Magyarország megteremtése kommunisták nélkül? A válasz kézenfekvő: kommunisták – vagy (mivel ezt a szót is sokan sajátították ki illetéktelenül, s fosztották meg ezáltal igazi értelmétől) mondjuk inkább úgy: a szocializmus tudatos harcosai – nélkül bajosan képzelhető el. De néptömegek nélkül még kevésbé képzelhető el. Azoknak a kommunistáknak, akik nem színüket hagyott szólásokhoz s nem is személyes érdekekhez, hanem ahhoz az ügyhöz maradtak hívek, amelyre egykor Marx és Engels tette fel az életét, nem volt és ma sincs más választásuk, mint hogy a néppel együtt harcolva a nép bármely rendű és rangú ellenségei ellen – ha kell, volt elvtársaik ellen is –, küzdjenek ismét a nép bizalmáért, s küzdjenek minden akadály elhárításáért, amely a népet letéríthetné a szocializmus felé vezető útról. És ha sokan közülök ezt elmulasztották megtenni a forradalom napjaiban, s evvel maguk is okozóivá lettek annak, hogy a forradalom első felvonása a forradalom vereségével végződött, még inkább kötelességük ezt tenni ma. Mert ami ma történik, az – bárki bármit mond is – egyre inkább az ellenforradalom malmára hajtja a vizet. Hiszen a szocializmus ügyének nyilván az vált volna előnyére, ha az ellenforradalom erőire is kiterjedő, túlságosan széles nemzeti egységfront minél hamarabb felbomlik. Mivel azonban a forradalom kezdeti követeléseit mind ez ideig nem teljesültek, ez az egységfront egyelőre még mindig töretlen. Ilyen körülmények között pedig az ellenforradalom képviselői mind nagyobb tömegekre terjeszthetik ki befolyásukat – annál is inkább, mert megint csak folytatódik a szocializmus cégére alatt kifejtett hazaárulással a szocializmus nevének népszerűtle-

nítése. S közben megkezdődött a munkásság lefegyverzése és a munkástanácsok felszámolása, vagyis az egyetlen olyan társadalmi osztály elerőtlenítése, amely szükség esetén útját állhatná az ellenforradalom próbálkozásainak...

Lehetséges persze – merül fel bennem most, tizenegy napi töprengés, önmagammal s magamban másokkal is folytatott viták sora után esszém végére érkezve –, hogy ez a kérdés jó időre elveszítette jelentőségét. Hiszen a forradalom első felvonása lezárult, még mielőtt a forradalom átlépett volna fejlődésének második szakaszába. S addig a második felvonás nem kezdődhetik meg, amíg a szovjet hadsereg el nem hagyja Magyarországot. Ennek kiharcolására pedig egymagunkban nincs elég erőnk... De hát hihetjük-e, hogy a szovjet megszállás örökké fog tartani? Hihetjük-e, hogy a szovjet nép sokáig tűri, amit más népek elnyomására nevében elkövetnek? Én nem tudom elhinni, hogy a történelemben új korszakot nyitó 1917-i forradalom harcosainak fiával az utolsó évtizedek el bírták volna feledtetni Lenin tanítását s apáik emlékét. Ezért hiszem, hogy a forradalom első felvonásának a vége még nem azonos a dráma egészének a befejezésével. S ezért vallom, hogy az igazi kommunistáknak nem szabad többé késlekedniök a forradalom hadállásainak erősítésében. Mert a következő felvonások csak ebben az esetben mutathatják meg a világnak, hogy a magyar nép mégsem a bukott forradalmak népe.

Békés Csaba

DEMOKRATIKUS ESZMÉK ÉS NAGYHATALMI ÉRDEKEK

**Egy megvalósulatlan amerikai javaslat
az 1956-os magyar forradalom megsegítésére**

1956. november 4. után nemcsak a magyar, hanem a nyugati közvélemény jelentős része sem tudta megérteni, miként történhetett meg, hogy az az amerikai kormány, amely hosszú évek óta a kelet-európai népek felszabadítását hirdette, a válság idején végül semmilyen segítséget sem nyújtott a magyar forradalomnak. Sőt, amint az a nyolcvanas évek során kutathatóvá vált nyugati diplomáciai források tanulmányozása alapján egyértelműen megállapítható, a kritikus november eleji napokban (november 1–3. között) a közel-keleti válság rendezésében való lényegesen nagyobb érdekeltségük miatt az amerikaiak kifejezetten akadályozták, késleltették az ENSZ-ben a magyar kérdéssel kapcsolatos határozathozatali folyamatot.¹

Az amerikai politika korabeli és későbbi bírálói egyaránt tudomásul vették azt a kormányzati érvelést, hogy bármilyen nyugati katonai beavatkozás minden bizonnyal a Szovjetunióval való fegyveres konfliktus és a termonukleáris eszközökkel megvívott világháború veszélyét rejti magában, ami a kelet-európai népek megsegítése helyett azok teljes pusztulásával végződhet. Az is kétségtelen, hogy az Eisenhower-adminisz-

ráció egyéb beavatkozási lehetőségei is rendkívül korlátozottak voltak, mivel a szovjet vezetés korábban már több alkalommal határozottan elzárkózott az úgynevezett csatlós államok státusának megvitatásától. Az Anglia és Franciaország részvételével október végén kirobbant közel-keleti fegyveres konfliktus tovább csökkentette az amerikai vezetés politikai mozgásterét Kelet-Európa vonatkozásában.

Mindezzel együtt máig is sokan úgy gondolják – a szerzővel együtt –, hogy az Egyesült Államok vezetői a magyar forradalom megsegítésére még azt a kevés számú lehetőséget sem ragadták meg, amely, ha nem kecsegtetett is feltétlenül eredménnyel, de legalább elvi esélyt teremthetett volna a második szovjet intervenció megakadályozására és így a forradalom konszolidálására. Alapvetően háromféle, több-kevesebb realitáselemet tartalmazó politikai kezdeményezés elmulasztását kéri számon az amerikai vezetésen: 1. közvetlen amerikai–szovjet tárgyalások kezdeményezését; 2. ENSZ-megfigyelő bizottság Magyarországra küldését november 1–3. között; 3. olyan javaslat megtételét, amelynek értelmében, ha a Szovjetunió kivonja csapatait Magyarországról, cserébe az Egyesült Államok is kivonja Nyugat-Európában állomásozó csapatainak egy részét.

Az amerikai diplomáciai okmánytár kelet-európai kötetének² megjelenése óta tudjuk, hogy a magyar forradalom idején az első két javaslat valamilyen formában felmerült ugyan a döntéshozatali mechanizmus különböző szintjein, ám ezek a legfelső vezetésig vagy el sem jutottak, vagy pedig éppen ott véreztek el. De a harmadik s egyben a világpolitikai realitásokkal leginkább számoló javaslattal kapcsolatban – hiszen ebben benne foglaltatott a valamit valamiért örök érvényű elve – a legutóbbi időkig semmi sem utalt arra, hogy az az 1956. októberi–novemberi válságos napokban az amerikai politikában megfontolás tárgyát képezte volna.

Az itt közölt dokumentum éppen egy ilyen javaslatot tartalmaz. A memorandumot Harold E. Stassen, az elnök leszerelési tanácsadója készítette 1956. október 29-én, az irat eredeti példánya az Eisenhower Library anyagában található.³ Stassen indítványa szerint Hammarskjöld ENSZ-főtákar vagy Tito közvetítésével, esetleg közvetlen kapcsolatteremtés útján fel kellene ajánlani a szovjeteknek, hogy amennyiben visszavonják csapataikat Magyarországról határaik mögé, akkor az Egyesült Államok és Nagy-Britannia közösen csökkentenék Nyugat-Európában állomásozó csapataik létszámát, mégpedig megközelítően annyi fővel, ahány szovjet katona október 23. előtt Magyarországon tartózkodott. Egyidejűleg közölni kellene, hogy az amerikai vezetés beleegyezne abba, hogy Magyarország Ausztriához hasonló semleges státust kapjon, vagyis az országban nem lennének amerikai csapatok és támaszpontok, és az ország nem lenne tagja a NATO-nak. A javaslatnak azonban előzményei voltak.

Az 1956. októberi lengyelországi s különösen a magyarországi fejlemények meglepetésként érték az amerikai kormányt, annak ellenére, hogy a két országban végbement politikai változásokról meglehetősen jól voltak tájékozva. Egy esetleges amerikai fegyveres beavatkozás gondolatától John Foster Dulles külügyminiszter már a lengyel eseményekkel kapcsolatban a legszélesebb nyilvánosság előtt egyértelműen elhatárolta magát, még ha ez az információ magukhoz az érintettekhez nem jutott is el. Dulles október 21-én a SZEMTŐL SZEMBEN A NEMZETTEL című politikai televíziós műsorban egy kérdésre válaszolva kijelentette, hogy az Egyesült Államok akkor sem küldene csapatokat Lengyelországba, ha ott a szovjetek fegyveres beavatkozására kerülne sor. Lehet, hogy ez a kijelentés meglepetést okozott azoknak, akik komolyan vették az Eisenhower-adminisztráció évek óta hirdetett úgynevezett *felszabadítási politikáját*, a beava-

tottak azonban tisztában voltak azzal, hogy az valójában sokkal inkább a korábbi, Truman elnök nevéhez fűződő, a világban a kommunista terjeszkedés *feltartóztatását* célzó politika folytatásának tekinthető. A kelet-európai népek felszabadítására vagy még inkább reménybeli *felszabadulására* való utalások ugyan ezekben az években rendszeresen szerepeltek a vezető politikusok beszédeiben, azt azonban, hogy ez miként fog megtörténni, sohasem tisztázták. A korszak amerikai dokumentumainak vizsgálata alapján annyi bizonyos, hogy a csatlós országok fegyveres felszabadítására, legáltalában a politikai döntéshozatali mechanizmus legfelső szintjén, nem készültek tervek.

A lengyelországi fejleményeket az amerikai kormány ezért rendkívül pozitívan értékelte, hiszen ott anélkül mentek végbe fontos politikai változások, hogy azért az Egyesült Államoknak bármit is tennie kellett volna. Ráadásul minden korábbi félelem ellenére az országban nem került sor szovjet katonai beavatkozásra, és az új varsói vezetést végül a Szovjetunió is elfogadta.

Annál nagyobb lett Washingtonban a zavarodottság a magyarországi fegyveres felkelés hírére. Ilyen valószínűtlen esetre ugyanis az amerikai kormánynak semmiféle koncepciója, a követendő taktikát tartalmazó forgatókönyve nem volt. Az Eisenhower-adminisztrációnak ekkor kellett szembesülnie azzal, hogy a Kelet-Európába irányuló masszív felszabadítási propaganda – igaz, meglehetősen homályos – ígéretei ellenére egy szovjetellenes felkelés esetén az Egyesült Államoknak, a világ legerősebb katonai hatalmának valójában mennyire korlátozottak a lehetőségei a beavatkozásra. Amerika tekintélye miatt azonban rendkívül fontos volt, hogy a világ közvéleménye mindebből minél kevesebbet érzékeljen: ezért Dulles külügyminiszter már október 24-én felvetette Eisenhower elnöknek, hogy a magyarországi szovjet beavatkozás ügyét az ENSZ Biztonsági Tanácsa elé kellene terjeszteni. (Ez később meg is történt, amikor a három nyugati nagyhatalom kérésére a Tanács október 28-án napirendre tűzte a kérdést.)⁴

A magyarországi (és lengyelországi) helyzet szakértőkkel együtt történő megvitatására első ízben a Nemzetbiztonsági Tanács október 26-i soros ülésén került sor a szokásos általános világpolitikai tájékoztató keretében.⁵ A megbeszélésen Allan Dulles, a CIA igazgatója adott tájékoztatót a kelet-európai fejleményekről, a tekintetben azonban, hogy mindezek után az Egyesült Államoknak mit kellene tennie, a résztvevők között általános tanácstalanság uralkodott. Egyértelmű volt, hogy katonai beavatkozásról nem lehet szó, de az is nyilvánvaló volt, hogy a lehetséges politikai lépések köre a Biztonsági Tanács tervezett összehívásával még nem merült ki. Sajátos módon sem a felszabadítási politika fő ideológusaként számon tartott külügyminiszter, sem testvére, a kommunista országokkal kapcsolatos propagandáért és felforgató tevékenységért felelős CIA-főnök, sem maga az elnök nem voltak bővében használható ötleteknek. Az ülés egyetlen résztvevője, aki konstruktív javaslatokkal állt elő, s ezzel rögtön a megbeszélés második felének főszereplőjévé vált, Harold E. Stassen, az elnök leszerelési tanácsadója volt. Először azt vetette fel, hogy az események súlya miatt a Nemzetbiztonsági Tanácsnak egy kizárólag ezzel a céllal összehívott külön ülésen kellene megvitatnia a lengyelországi és a magyarországi helyzetet. Eisenhower ezt azzal hátrította el, hogy előbb a Tanács Tervező Bizottsága készítsen alapos elemzést ebben a témakörben, és később azt vitassák meg. Stassen ezután azt javasolta, hogy egy Zsukovhoz eljuttatott üzenet révén biztosítani kellene a szovjeteket arról, hogy amennyiben a csatlós országok elnyernék szabadságukat, ez semmiképp sem veszélyeztetné

a Szovjetunió biztonságát, mivel egy ilyen helyzet nem ösztönözné a nyugati hatalmakat a Szovjetunió elleni katonai lépésekre. Az elnök ezt a javaslatot sem találta meg-alapozottnak, és arra hivatkozott, hogy a szovjetek szerint nem tartanak komolyan nyugati támadástól.

Stassen azonban nem adta fel. Még aznap délután felkereste Dulles külügyminisztert, és előadta neki terve továbbfejlesztett változatát. E szerint diplomáciai úton vagy Tito közvetítésével tudatni kellene a szovjetekkel, hogy az Egyesült Államok elfogadná, ha a csatlós államok Ausztriához hasonló semleges státust kapnának. Dulles, aki az el nem kötelezett államok mozgalmával szembeni eredendő ellenszenv miatt amúgy sem rajongott a semlegesség gondolataért, kifejtette, hogy nem tartja jónak az ötletet, mert ha ezt a szovjetek nyilvánosságra hozzák, úgy tűnhet, hogy az Egyesült Államok a felkelők háta mögött egyezkedik az oroszokkal. Egyébként sem lenne szerencsés, ha úgy tűnne, hogy az amerikai vezetés távlatilag megelégszik azzal, hogy ezeknek az országoknak a függetlenségét is olyan kötöttségek korlátozzák, mint amilyenek Ausztria semlegességéből következnek.⁶

Stassen azonban semmit sem bízott a véletlenre; (valószínűleg rögtön a Dullesszal való találkozó után) levelet írt az elnöknek, amelyben a semlegességen kívül egy újabb elemet is bevetett. A szovjetek úgy érezhetik – írta a tanácsadó –, hogy ha Magyarországot elveszítik, az országot az Egyesült Államok beviszi a NATO-ba, és ez a szovjetek szemében saját biztonságuk szempontjából rendkívül nagy veszélyt jelent. Ezért ki kellene jelenteni, hajlandók vagyunk beleegyezni abba, hogy Magyarország Ausztriához hasonló státust kapjon, és ne legyen tagja a NATO-nak.⁷

Stassen kitartása meghozta gyümölcsét: Eisenhower nem sokkal később felhívta a külügyminisztert, és közölte: jó lenne, ha Dulles másnap, az elnökválasztási kampány keretében Dallasban tartandó beszédében kijelentené, hogy az Egyesült Államok nem kívánja a NATO-ba bevonni és katonai szövetségesévé tenni a kelet-európai csatlós államokat, mindössze azt reméli, hogy ezek az országok Ausztriához hasonló státust kaphatnak.⁸ Dulles, aki nem számított rá, hogy Stassen ilyen hamar meggyőzi Eisenhowert, előbb jelezte, hogy ez rendkívül nehéz probléma, amit alaposan át kell gondolni, de azután hamarosan visszahívta az elnököt, és egyeztetette vele az időközben kidolgozott szövegjavaslatot. Ez tartalmazta a NATO-ra való utalást, de a semlegesség elfogadására tett ígéretet Dullesnek végül sikerült elszabotálnia.⁹ Sőt az amerikai külügyminiszter 1956. október 27-én Dallasban elhangzott beszédének végleges szövegéből még a NATO tételes említése is kimaradt, és a beszéd azóta híressé vált mondatá így szólt: „*Mi nem tekintjük ezeket a nemzeteket potenciális katonai szövetségeseinknek.*”¹⁰

Stassen javaslatának ez az alaposan módosított változata azonban a szovjetek megnyugtására irányuló eredeti célkitűzésnek már egyáltalán nem felelt meg, vagy paradox módon túlságosan is megfelelt. Amíg ugyanis az eredeti elképzelés csupán a Szovjetunió biztonsági érdekeinek tudomásulvételét tartotta szem előtt, és végső soron ezen keresztül próbált meg engedményeket elérni, az átdolgozott változat kifejezetten *defenzív* jellegű volt, és nem volt nehéz azt a szovjeteknek úgy értelmezni, hogy ezek szerint az Egyesült Államok nem fog semmit sem tenni ezen országok függetlenségének megvédése érdekében. Márpedig az amerikai vezetés gondoskodott arról, hogy az üzenet biztosan eljusson a címzetthez: október 28-án a Biztonsági Tanács ülésén Henry Cabot Lodge, az Egyesült Államok ENSZ-képviselője idézte Dulles beszédének a csatlós államokra vonatkozó passzusát, 29-én Charles Bohlen moszkvai amerikai nagykövét kapott utasítást, hogy bizalmasan hívja fel a szovjet vezetők, köztük

Zsukov figyelmét a beszédre, október 31-én pedig egy televíziós beszédben maga Eisenhower elnök ismételte meg az idézett varázsigét.

Stassen azon kevés amerikai politikusok közé tartozott, akik komolyan segíteni próbálták a magyar forradalomnak. Valószínűleg hamar rájött, hogy javaslata, illetve annak kormánypolitika szintjére emelkedett változata könnyen az eredetivel ellenkező hatást válthat ki. Ekkor írta meg az itt közölt feljegyzést, azt remélve, hogy a terv, a beépített racionális érdekeltségi elemek következtében saját kormánya és a Szovjetunió számára is elfogadható lesz. Az elérhető források alapján nem tudjuk pontosan, mi lett a javaslat sorsa, annyi azonban bizonyos, hogy a Nemzetbiztonsági Tanács Tervező Bizottsága által a lengyelországi és a magyarországi helyzetet elemző és a követendő politikát felvázoló október 31-én elkészült dokumentumban szerepelt egy ugyanilyen javaslat, így nagyon valószínű, hogy az Stassen feljegyzésének eredményeképpen került be az előterjesztésbe.¹¹

Stassennek és a magyar forradalomnak azonban megint nem volt szerencséje. A Nemzetbiztonsági Tanács november 1-jei ülésén, ahol a terv szerint a fő napirendi pont ennek a dokumentumnak a megvitatása lett volna, Eisenhower elnök – Dulles kezdeményezésére – úgy döntött, hogy az október 29-én fegyveres konfliktusba torkollott szuezi válság miatt a kelet-európai fejlemények tárgyalását későbbi időpontra halasztják, és a megbeszélést teljes egészében a közel-keleti helyzetnek szentelik.¹² Így is történt, és az amerikai vezetés ezt követően egészen a november 4-i második szovjet intervenció időpontjáig nem is volt hajlandó érdemben foglalkozni a magyarországi eseményekkel.

Természetesen egyáltalán nem biztos, hogy amennyiben a vitát nem napolják el, Stassen (illetve most már a Tervező Bizottság) javaslata a Nemzetbiztonsági Tanácsban „átment” volna. Tény, hogy a katonai lobby ellenezte a tervet, de tudjuk, hogy Eisenhower sem volt híve annak, hogy csökkentsék az Európában állomásozó amerikai csapatok létszámát. Az Egyesült Államok számára Európában valójában egyedül a német kérdésnek volt igazi jelentősége, ám ezen a területen nem sok remény ígérkezett arra, hogy meg tudnak egyezni a szovjetekkel. Arról nem is beszélve, hogy a Szovjetuniónak megérte volna-e az üzlet: néhány tizezer Nyugat-Európából távozó amerikai katona ellenében lemondani egy vele határos, stratégiailag fontos országról.

Harold Stassen javaslata a nyugati világ azon polgárainak erőfeszítései közé tartozott, akik előtt (még) nem vált világossá, hogy a nyugati demokráciák politikai, társadalmi önképét, bár hangsúlyozottan egységes elveket, homogeneitást sugall, a politikai gyakorlatot két egymástól elkülönülő törekvés osztja meg. Míg belső világában, saját társadalmának életében többé-kevésbé megfelelni igyekszik a modern humánus-demokratikus célkitűzéseknek, eszményeknek és eszméknek, addig a külpolitikai megfontolásokat szinte kizárólag a kisebb vagy nagyobb törzsi érdekek határozzák meg. (Bibó István megfogalmazása szerint: *„Amilyen óriási perspektívát nyit meg a demokratikus eszmevilág az államok belső életében, olyan messze van attól, hogy a nemzetek egymás közti viszonyát is hasonló mértékben humanizálni tudja.”*)¹³

A nyugati demokráciák azonban a nyilvánosság számára kialakított imázsukban – természetesen a társadalmi nyilvánosság igényét, annak saját magáról alkotott önképét nagyon is figyelembe véve – nem érzékeltetik ezt a kettősséget, minek következtében mindig vannak olyanok, akik a politikai realitás helyett az általános, mindent átfogni látszó demokratikus önképpel számolnak, vagyis azt veszik komolyan. Különösen így van ez válsághelyzetekben, ahogyan 1956-ban is így volt.

Ákik elhitték, hogy a nagyhatalmi érdekeket az általános demokratikus elvekkel össze lehet hangolni, azok a – részben – maguk alkotta illúziók áldozatai voltak, és a valóság és a politikai imázs közé szorulva vívták reménytelen harcukat. Ide tartozott, néhány szkeptikus kivételével, az egész kelet-európai régió (s talán tartozik ma is), de a nyugati világból is sokan, például a budapesti nyugati követségeknél azok a diplomatái, akik a helyszíni tapasztalatok hatására lényegesen konstruktívabb lépésekre biztatták kormányaikat, mint amilyeneket azok a világpolitikai realitások figyelembevételével hajlandók voltak megtenni. A „megtévesztettek” közé tartoztak a CIA egyes vezetői is, mint például Frank Wisner, aki hosszú évek óta várta, hogy tevélegesen is elősegítse a kelet-európai népek felszabadítását.

Harold Stassen esete annyiban sajátos, hogy ő mint az elnök leszerelési tanácsadója, tisztában volt a nemzetközi politika lehetőségeivel, ezért éppen a nagyhatalmi érdekek maximális figyelembevételével próbált meg a kelet-európai helyzet konszolidálódását elősegítő kompromisszumos javaslatokat kidolgozni. Nem rajta múlt, hogy elképzelései nem válhattak valóra; a rendkívül bonyolulttá vált 1956. október végi világpolitikai helyzetben elbukott javaslatait mindenesetre azok között fogják számon tartani, amelyek nem csupán érzelmileg, hanem többé-kevésbé racionálisan is megalapozottak voltak, így az amerikai vezetés rendelkezésére álló kétségtelenül szűk politikai mozgástérben is érdemesek lettek volna a megmértetésre.

Az elnök leszerelési tanácsadójának, Harold E. Stassennek a feljegyzése

1956. október 29.

Feltételezve, hogy Magyarországon továbbra is határozott és jelentős mértékű ellenállásra számíthatunk, ugyanakkor az országban továbbra is szovjet csapatok tartózkodnak, az Egyesült Államoknak meg kellene fontolnia, melyek azok a lépések, amelyek a leginkább előmozdíthatnák a szovjet csapatok Magyarországról történő kivonását, valamint új kormány megalakulását az országban.

Egy leszereléssel kapcsolatos javaslat elősegíthetné ezeket a célkitűzéseket.

Azzal egyidejűleg, hogy az ENSZ-ben és a világ közvéleménye előtt továbbra is határozottan fellépünk a szovjet csapatok magyarországi beavatkozása ellen, az Egyesült Államok közvetlen vagy közvetett csatornákon jelezhetné, hogy amennyiben a Szovjetunió visszavonná csapatait Magyarországról a saját határai mögé, az Egyesült Államok és Nagy-Britannia szintén kivonnák Nyugat-Európában állomásozó csapataik egy meghatározott részét, amelynek nagyságát megközelítőleg az október 23. előtt Magyarországon tartózkodó szovjet csapatok létszáma alapján állapítanák meg. Az Egyesült Államok egyúttal beleegyezne, hogy Magyarország Ausztriához hasonló független állami státust kapjon, beleértve, hogy az ország területén nem lennének amerikai csapatok, illetve támaszpontok, és az ország nem csatlakozna a NATO-hoz.

Az amerikai politikának ez a lépése megfelelné a magyar nép elvárásainak, egyúttal növelné a szovjet csapatok kivonására irányuló nyomást, ugyanakkor a szovjetek számára is elfogadható formai megoldást jelentene a visszavonulásra. Ennek a politikának a legfőbb célja az lenne, hogy eltántorítsa a szovjeteket egy olyan lehetséges döntéstől, amely a sztálinista politika könyörtelen visszaállítása következtében újra megerősítené a szovjet erőket Magyarországon.

Ezt az amerikai kezdeményezést a világ közvéleménye is egyértelműen üdvözlölné, és ha a szovjetek elutasítanák, az kedvező légkört teremtene ahhoz, hogy az ellenálló erők számára esetleg közvetlen vagy közvetett úton élelmiszer- és egyéb ellátmányt küldjünk.

Hammarskjöld ENSZ-főtitkár az amerikaiak részvétele nélkül kipuhathatná, hogy egy ilyen kezdeményezés milyen fogadtatásban részesülne, másik megoldásként Tito közvetítését lehetne kérni, vagy pedig a javaslattal közvetlenül a szovjetekhez kell fordulni.

Az amerikai termonukleáris fegyverek és nagy hatótávolságú ütőerő fejlődése, valamint a Spanyolországban és más távolabbi területeken épülő támaszpontok megakadályoznák, hogy egy ilyen lépés következtében bármiféle hatalmi vákuum keletkezzen, ugyanakkor az Európában állomásozó amerikai csapatok kisebb mértékű csökkentése enyhítené a fizetési egyensúllyal kapcsolatos problémáinkat, és könnyítene a költségvetésen is.

Javaslatunk vonzó lehet Zsukov számára, aki minden bizonnyal nem szívesen küldi a Vörös Hadsereg egyre nagyobb erőit a Balkánra, hogy féken tartsa a helyi lakosságot. Abban az esetben viszont, ha az ő belső ellenzéke annak veszélyével érvel, hogy Magyarországon amerikai támaszpontok létesülhetnek, továbbá hogy ezek a balkáni országok a NATO-hoz csatlakoznának, Zsukov aligha lenne képes a balkáni csapatnövelést megakadályozni.

Jegyzetek

1. A három nyugati nagyhatalomnak a magyar kérdéssel kapcsolatos titkos tárgyalásairól lásd: Békés Csaba: A BRIT KORMÁNY ÉS AZ 1956-OS MAGYAR FORRADALOM. In: ÉVKONYV, 1992. 1956-os Intézet, Bp. 19–38. o. Uő: A MAGYAR KÉRDÉS AZ ENSZ-BEN ÉS A NYUGATI NAGYHATALMAK TITKOS TÁRGYALÁSAI (1956. OKTÓBER 28.–NOVEMBER 4.). BRIT DIPLOMÁCIAI DOKUMENTUMOK. In: ÉVKONYV, 1993. 1956-os Intézet, Bp. – A magyar forradalommal kapcsolatos amerikai politikáról általában lásd: John C. Campbell: AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK KORMÁNYA ÉS A MAGYAR FORRADALOM. *Világosság* XXXII. évf. 1991. 10. sz. 739–749. o.
2. FOREIGN RELATIONS OF THE UNITED STATES, 1955–1957. Vol. XXV. Eastern Europe (a továbbiakban FRUS 1955–1957), United States Government Printing Office Washington, 1990.
3. D. D. Eisenhower Library, Abeline, Kansas, White House Office, NSC Staff, OCB Central Files Series, Box 34
4. Lásd az 1. sz. jegyzetet
5. FRUS 1955–1957. Vol. XXV. 295–299. o.
6. Uo. 305. o.
7. Uo.
8. Uo. 305–306. o.
9. Uo. 306–309. o.
10. Uo. 318. o.
11. Az előterjesztésnek az amerikai diplomáciai okmánytárban közölt szövegéből ez a rész több más ponttal együtt kimaradt, mivel a dokumentum egyelőre csak részben áll a kutatók rendelkezésére. (FRUS 1955–1957. Vol. XXV. 354–358. o.) A Vezérkar Főnökök Egyesített Bizottságának az elaborátumról készített véleményezéséből azonban kiderül, hogy a dokumentum 20. pontja lényegében a fent vázolt tervvel azonos csapatkivonási javaslatot tartalmazott (National Archives, Washington D. C. RG 218, Joint Chiefs of Staff, Central Decimal File Box 28.).
12. FRUS Vol. XXV. 358. o.
13. Bibó István: BÉKESZERZŐDÉS ÉS DEMOKRÁCIA. *Válasz*, 1946. október.

„...A SZÖRNYŰ MAGYAR DRÁMA MÉG NEM ÉRT VÉGET...”

Részletek a Lengyel Írószövetség 1956. november–decemberi kongresszusának jegyzőkönyvéből

1956. november 29. és december 2. között egy időben tartotta kongresszusát a Lengyel Írószövetség és a Lengyel Újságíró-szövetség. A kongresszusok légkörét két esemény uralta: az októberi lengyelországi forradalmi változások, a párt 8. plénuma, amelyen szinte teljesen kicserélődött a Lengyel Egyesült Munkáspárt Központi Bizottságának Politikai Bizottsága és amelyen Władysław Gomułka lett a KB új első titkára (mindez ráadásul egy fenyegető szovjet katonai beavatkozás árnyékában), valamint a magyar forradalom és az ezt eltaposó szovjet agresszió. Az előbbi kapcsán a megtisztulás, a múlttal való gyökeres szakítás és az új szerepvállalás volt a cél, a másik esetben az intervenció elleni tiltakozás és a feltétlen segíteni akarás. Ez utóbbi kérdésben az írószövetségi kongresszuson az a Wiktor Woroszyłski játszott meghatározó szerepet, aki október végétől november 11-ig lapja, a *Nowa Kultura* különtudósítójaként Budapesten tartózkodott, és visszatérése után a *Nowa Kulturában* három folytatásban közölt MAGYAR NAPLÓ-ban¹ írta meg élményeit. Az újságírók között Marian Bielicki volt a főszerep, aki már október 27-én a magyar fővárosba ér-

kezett, és szinte fenntartás nélkül magáévá tette a forradalom eszméit. Lengyelországba való visszatérése után a *Po prostu* című népszerű hetilap hasábjain szintén három részben tette közzé beszámolóját A MAGYAR FORRADALOM címmel.² A két gyűlés együttesen és egymással összefogva igyekezett segítséget nyújtani magyar kollégáinak és az emigránsoknak.

Az itt közölt dokumentumválogatás – amely a megnyitót, a Magyar Írószövetség üdvözlő táviratát, valamint Maria Dabrowska rövidített beszédét és Wiktor Woroszyłski felszólalását tartalmazza, bepillantást enged a Lengyel Írószövetség kongresszusának eseményeibe; a későbbiekben remélhetőleg lehetőség nyílik arra, hogy mindkét szervezet kongresszusi jegyzőkönyveinek Magyarországra vonatkozó teljes részei megjelenjenek.

(A Lengyel Írószövetség és a Lengyel Újságíró-szövetség kongresszusainak gyorsírással készített jegyzőkönyveit az 1956-os Kutatóintézet munkatársaként, annak megbízásából végzett munkám során kutattam fel.)

Tischler János

A Lengyel Írószövetség küldötteinek VII. kongresszusa

Első nap, 1956. november 29.

JULIAN PRZYBOS ELNÖK: „A kongresszus elnöksége nevében szívélyesen üdvözlöm az itt összegyűlt kollégákat...”

EGY HANG A TEREMBŐL: Sürgős javaslat! Kérem, kollégák! Javaslom, hogy a magyar tragédia miatt adózzunk egyperces néma csönddel.

ELNÖK: Engedje meg, kolléga! Éppen ebben az ügyben kívánok szólni... Kongresszusunk üdvözlésére levelél érkezett a Magyar Írószövetségtől, a lengyel külügyminisztérium közvetítésével:

„Kedves Elvtársak!

Köszönjük Önöknek és a lengyel nemzetnek, hogy számtalanszor és folyamatosan bizonyosságot tettek rokonszenvükről hazánk iránt a szerencsétlenségben. Szeretnénk tájékoztatni Önöket a magyarországi eseményekről, ezért engedjék meg, hogy mellékeljük azt a levelet, melyet a Szovjet Írószövetséghez intéztünk. Töretlenül reméljük, hogy hamarosan felújíthatjuk kölcsönös kapcsolatunkat, és kérjük Önöket, kedves Elvtársak, fogadják szívélyes barátságunk kifejezését.

A Magyar Írószövetség Elnöksége nevében

Képes Géza, titkár”

(Hosszan tartó, szűnni nem akaró taps.)

[Ezek után felolvasták a magyar íróknak 1956. november 12-én kelt, a szovjet írókhoz intézett levelét, majd ismét az elnök vette át a szót. – T. J.]

ELNÖK: Kollégák! A szörnyű magyar dráma még nem ért véget. Együttérzéssel tekintünk az éppen csak most kezdődő második szakaszára. Messze még a megtisztító katarzis. Mindannyian egyet gondolunk erről a tragédiáról, szívünk egyféleképpen érez, akaratumk egy. A magyar nemzet felkelt az elnyomó zsarnokok, hóhérok és mindazok kormánya ellen, akik a halálba küldték a munkásosztály legjobb fiait, a magyar hazafiakat. Ezek a napok szabadjára engedték a borzalmas háborút, amelynek végét nem látni.

Fejtet hajtunk azok előtt, akik nem estek térdre az elnyomók előtt, és a szabadság védelmében, az elnyomók által eltorzított szocializmus védelmében felkeltek ellenük, és életüket vesztették.

Kérem, kollégák, tisztelegjünk egyperces némasággal az elesettek emlékének.

(Az összegyűltek csendben felállnak.)

A kongresszus második napja, 1956. november 30.

MARIA DABROWSKA: Tegnap este néhány írótársam élesen bírálta kongresszusunk elhalasztását. Mivel ez a főigazgatóság egyetlen olyan határozata volt, amelynek meghozatalában aktívan részt vettem, amelyért tehát részfelelősségem van, kötelességemnek érzem ennek az ügynek a tisztázását. [...]

A szeptember 24-i ülésén a főigazgatóság utasította saját elnökségét, hogy november első napjaiban szervezze meg a kongresszust. Megtárgyaltuk többek között a külföldi vendégek meghívásának ügyét. Akkor szót kértem, ami ritkán szokott megessni velem. Általában véve a külföldi vendégek meghívása ellen emeltem szót, mert ezt a divatot egy szomszédos ország tényezői által ránk erőszakolt divatnak tartom. Nincs olyan szokás, hogy egy szervezet rendes belkongresszusára soha ne hívjon meg külföldi vendégeket – hogy úgy mondjam – a keleti táborunkon kívül... Ezen túlmenően... ezek a vendégek rendszerint nem képviselték sem saját országuk, sem saját szervezeteik valóságos arcukat... Ebben a kérdésben véleményemet leszavazták... Viszont rögtön hangsúlyoznom kell, hogy... elhatározták, olyan valóságos embereket hívnak

meg, akik segítséget nyújthatnak nekünk, és visszatérésük után valóban harcunk igazi szándékait tárják fel. A meghívóknak névre szólóknak kellett volna lenniük... Elhatározták, hogy a Szovjetunióból Borisz Paszternakot, Olga Bergholzt és Pausztovszkijt hívják meg... Kongresszusunk elnöksége plenáris ülésünk ezen utasításait nem hajtotta végre... Nem küldtek névre szóló meghívókat, hanem a megfelelő alkotószervezetekhez intéztek meghívást, meghagyván nekik a döntést, hogy kik jönnek...

Éppen ez – legalábbis az én érzésem és értelmezésem szerint – torpedózta meg a kongresszus megtartásának lehetőségét a kitűzött időpontban.

Vasárnap, november 4-én – emlékeztetek mindenkit: ezen a napon történt a szovjet csapatok második bevonulása Budapestre – a főigazgatóság minden egyes tagja megtudta, hogy a Szovjetunióból a kongresszusra kijelölt két vendég Szurkov és Simonov. [...]

Számomra világos volt, hogy a szovjet csapatok második magyarországi beavatkozása után a helyzet Varsóban és az egész országban jogos és érthető okok miatt olyan lobbanékony, hogy – mint azt valaki képletesen mondta – már nem is egy szikra, hanem egy szentjánosbogár is elégséges, hogy megtörténjen a szerencsétlenség. Egy ilyen pillanatban az előbb említett vendégek nem szentjánosbogarak lettek volna, hanem mintha harckocsik tartózkodtak volna a teremben.

Nem a testvéri magyar ügyben elfoglandó álláspont miatti félelem, mert ilyen félelem Lengyelországban senkiben sem él, hanem az elemi önfenntartási ösztön, az elementáris szándék, hogy Władysław Gomulkát és a pártvezetést nemhogy béklyóba ne kössük, hanem ne vessünk lángra lobbanó taplót a lábaik elé, az elementáris politikai értelem parancsolta azon körülmények között, hogy a kongresszust elhalasszuk és külföldi vendégek nélkül tartsuk meg... Kollégák! Ha valaki a jelenlévők közül nem tudja, kik ezek a bejelentett vendégek, ha valaki Önök közül nem akarja tudni, milyen közvetlenül fenyegető volt november 4–5-én a helyzet, akkor – egyik új jelszavunkkal szólva – elszakadtunk a valóságtól, elszakadtunk nemcsak a mi valóságunktól, hanem a világ valóságától is. [...]

WIKTOR WOROSZYLSKI: Hétfőn, november 5-én Marian Bielicki és én rejtjeltáviratot küldtünk Budapestről a Lengyel Írószövetség Kongresszusának, amelynek másnap kellett volna megkezdődnie.³ Tájékoztattuk a kongresszust a magyar néppel folyó véres leszámolásról, a hősiesség harcról, amelynek tanúi voltunk. Kértük a kongresszust, támogassa az igaz ügyet.

Nem tudtuk, hogy a kongresszust elhalasztották, hogy felhívásunk nem fog eljutni a kollégákhoz.

Ma Maria Dabrowska asszony megmagyarázta, miért kellett ennek így történnie. Ha megengedik, még egyszer szólok erről az emelvényről.

Magyarországon nemcsak az agresszió és a népirtás gáztettét követték el. Magyarországon a népi felszabadító mozgalom széttiprásának borzalmas gáztettét követték el, mégpedig annak a hadseregnek az erőivel, amelyet tíz-egynéhány évvel ezelőtt felszabadítóknak neveztek, és amelyet csak egy bűnöző vagy egy örült ítélhetett ilyen szörnyű szerepre.

A megvetést és a gyűlöletet a sötétszürke köpenyes katonák fejére irányították – valakinek még borsosan meg kell majd fizetnie ezért! Bárcsak az igazi bűnös lenne az a valaki!

Nem tudom, hogy bárki képes lesz-e megfizetni a Budapesten agyonlőtt szocializmusért, az embertelenségtől és hazugságtól mentes igazi szocializmusba vetett remé-

nyért – mert csak ezt, a szabadságot, a függetlenséget és az igazi szocializmust kívánta a magyar nemzet, amelyet a leírhatatlan szenvedés örvényébe taszítottak.

Ebben a szenvedésben helye van még különböző reményeknek, de a szocializmus-hoz fűzött reményeknek helye már nem lehet. A legyőzöttekre most a legundorítóbb rágalmakat és szidalmakat szórják. Reakcióról, fasizmusról, fehérterrortól beszélnek. Mindez tiszta hazugság.

Igen, láttam Budapesten az antikommunizmus felemelkedő hullámát. Az antikommunizmus mindazonáltal nem ellenforradalom ott, ahol a kommunizmus nevét iszonyatos elnyomó rendszer viseli, ahol vörös csillaggal pecsételik meg a nemzetárulást, ahol a párt a legjobb saját erőit pusztítja el, és üldözi az összes más demokratikus erőt.

A magyar forradalom antikommunizmusa nekem személy szerint nagyon fájdalmas, de semmi köze nem volt a társadalmi reakcióhoz. Egyetlen felkelő sem követelte a kapitalizmus helyreállítását vagy Horthy visszatérését. Szocialista demokráciát követeltek. Az ottani úgynevezett népi demokrácia soha nem volt demokrácia, és annál inkább nem az jelen pillanatban, amikor folynak a deportálások és a tömeges letartóztatások, amikor felrúgva saját kötelezettségvállalásukat, elrabolják a törvényes kormány tagjait, amikor a bábfigura Kádár János idegen tankok és géppuskák nyelvén beszél a nemzettel.

Csodálkozva olvastam a moszkvai *Lityeraturnaja Gazetában* a szovjet írók nyílt levelét a francia írókhoz. A levélnek a következő címet adták: LÁTNI KELL A TELJES IGAZSÁGOT. Valójában ez a levél az olyan gyalázatos hamisítások sorozatába tartozik, amelyek sajnos nem számítanak a ritkaságok közé a szovjet sajtó hasábjain. Például hitlerista tiszték százait szállító repülőgépekről írnak, amelyek állítólag Budapesten landoltak. El nem tudom képzelni, hogyan történhetett volna ez meg, amikor a repülőtereket egyfolytában ellenőrizte a megszálló szovjet hadsereg.

Említést tesznek abban a levélben állítólagos zsidóellenes pogromokról, Magyarországon nem voltak ilyen pogromok, ellentétben Oroszországgal, ahol néhány évvel ezelőtt dühöngött a hivatalos antiszemitizmus, amelyet a szovjet írók egyetlenegyszer sem ítélték el nyilvánosan. Végezetül azt írják, hogy a szovjet katonák Magyarországon emberek százezreinek életét mentették meg. Én erről semmit sem tudok. Tudom viszont, hogy legalább emberek tizezreit fosztották meg életüktől, közöttük sok nőt és gyermeket.

Nem áll módunkban megállapítani, miért írtak alá a szovjet írók ilyenfajta nyilatkozatot, kényszerítették-e vagy egyszerűen félrevezették őket.

Nagy sajnálattal olvastam a nyilatkozat alatt a neveket: Solohov, Pausztovszkij, Szergejev-Cenzkij. Hadd fejezzem ki őszinte sajnálkozásomat, hogy nem haboztak feláldozni kitűnő orosz írók tekintélyét egy tisztátalan politikai játék érdekében. Ez a játék sikert nem hozhat, ennek a tekintélynek romba dőlte, attól tartok, visszavonhatatlan.

Jean-Paul Sartre nyilatkozta nemrégiben: kényszerítve érzi magát arra, hogy megszakítsa kapcsolatait szovjet barátaival. Én nem követem példáját – ameddig nem tesz lehetetlenné számomra, fenn fogom tartani kapcsolataimat moszkvai barátaimmal és ismerőseimmel, erőmhöz mérten arra fogok törekedni, hogy folyamatosan megismerjék az igazságot Lengyelországról és más országokról, az igazságot, amelytől az eszközök illetlen felhasználása miatt még mindig el vannak szigetelve...

Oroszországban a hatalmas csalódások négy nehéz esztendejét éltem át, amely csalódások onnan való visszatérésem után megsokszorozódtak és elmélyültek. Mindazonáltal nem tudom elfelejteni, hogy találkoztam ott becsületes és tiszta emberekkel,

nem mondhatok le a hitről, hogy egyszer ők is szót kapnak majd, s nem tagadhatom meg tőlük bizalmamat és barátságomat. Továbbra is közel áll hozzám némely időszakok szovjet irodalma.

Bármilyen érjen is még minket, nem törődöm bele, hogy a sztálinizmus iránti gyűlölet, a csalók és gyilkosok iránti gyűlölet az egész nemzetre, az egész országra kiterjedjen. De szintén a szovjet nemzet legjobb emberei iránt érzett baráti érzelmek nevében meg kell bélyegeznem azokat, akik ezt a nemzetet képviselik, gyalázzák nevét, és gyarapítják ellenségeinek számát.

Hangosan tiltakoznom kell az ártatlanul kiontott vér ellen, az eszme elárulása ellen, a nagyhatalmi sovinizmus agressziója ellen, a szocializmus és a béke zászlaja alatt elkövetett véget nem érő gyilkosságsorozatot ellen.

Néhány szót az unos-untalan hangoztatott úgynevezett államérdékről. Több- és többféle ideológia használta ezt a meghatározást, hogysem egyértelműnek tarthatnám, legutóbb pedig túl buzgón lengették ezt a saját józanságuktól megmámorosodott publicisták, hogysem a kifejezés rokonszenves lehetne számomra.

Ennek ellenére elismerem az államérdéket – úgy, ahogyan én értelmezem, vagyis egyszerűen mint általános össznemzeti érdeket.

Lengyel államérdék a háború elkerülése, talán a fennálló határok megőrzése is az, végül minden bizonnyal az olyan feltételek szavatolása, amelyek között fejlődhet és megerősödhet a szocialista demokrácia – a lengyel út a jobb jövőhöz. Az így értelmezett államérdékből az következik, hogy a szomszédos államokkal fenntartott kapcsolatok során az összeütközések csillapítására kell törekednünk, sőt bizonyos kompromisszumos elképzelésekre is. Ez bizonyára helyes dolog. De nekem az is helyesnek tűnik, hogy az államérdék megvalósítása nem lökhet bennünket a müncheni, vagyis a kisserű és rövidlátó politika vágányaira. Nem lökhet bennünket oda bizonyos imperialista törekvések elfogadásának politikája abban a reményben, hogy ezek bennünket el fognak kerülni. Nem követhetjük azt a politikát, hogy az agresszornak sorban oda dobjuk – koncként – az általa kiszemelt áldozatokat abban a reményben, hogy ez ki-elégíti étvágyát.

Mint ismeretes, a müncheni konferencia résztvevői által feláldozott Ausztria és Csehszlovákia nem mentette meg Európát Hitler további agressziójától. Marcel Déat azt kiáltotta: „Mourir pour Danzig – jamais!”, de a franciáknak így is meg kellett halniuk Párizsért és Toulonért.

Természetesen nem a diplomáciai kompromisszumok feladását javasolom. Tisztában kell lennünk azonban az engedmények határaival. És nem szabad olyan precedenseket teremteni, amelyek holnap ellenünk fognak fordulni.

Hogy Michalowski nagykövet⁴ az imént meghatározott típusú agresszió idején – amely pontosan olyan agresszió volt, amilyen bennünket is érhetett volna – támogatja azt az ENSZ-ben⁵ – ez nemcsak visszataszító, hanem meggondolatlan tett is, mert egy ilyen precedens után vajon lesz-e jogunk tiltakozni az agresszió ellen abban az esetben, ha mi is ilyen agresszió áldozataivá válunk? (Taps.)

A müncheni politika erkölcsi és politikai lefegyverkezés az agresszor előtt.

Ha elfogadjuk és támogatjuk a lengyel államérdékből következő tevékenységet, semmilyen müncheni politikát nem fogadhatunk el.

Szerettem volna beszélni még némely belső problémánkról, de az eddigi felszólalások arra készítetnek, hogy lemondjak bizonyos súlyos, meglehetősen káros problémák érintéséről. Egyetlen témára szorítokozom.

Lengyelországban megmaradt egy furcsa anakronizmus: a cenzúra. Nemcsak a Sajtóellenőrző Hivatalra gondolok, hanem mindenféle, időnként cenzori funkciókat betöltő szervekre.

Teljes ostobaság, hogy ma már lehetségesnek tartják a rádióhallgatók számára elérhetővé tenni az országban a Szabad Európa Rádió adásait, mindenütt kapható a teljes nyugati sajtó – másfelől viszont reszketnek a lengyel írók és újságírók eretnek tanaitól. Időnként éppenséggel tréfás dolgok történnek. Például az én MACYAR NAPLÓ-m első részéből a cenzor egyetlenegy mondatot törölt, nevezetesen ezt: „*Folytatás a következő számban.*” (Derűtség.)

Vajon államtitkot árult el ez a mondat? Vagy a rendszer alapjait ásta alá? Háborúra uszított? Nem, csupán annyi történt, hogy az előrelátó cenzor be akarta biztosítani magát a jövőre nézve.

Komolyabb dolgok is történnek azonban, például Leszek Kolakowski cikkeivel. Kolakowski korunk legalkotóbb elméi közé tartozik, talán nemcsak hazai vonatkozásban. Gondolom, eljön az idő, amikor büszkeséggel fogják emlegetni ennek a lengyel filozófusnak a nevét. Kolakowskinak azonban ma gyakorlatilag nincs megjelenési lehetősége. Világnézeti tárgyú cikkeit következetesen elkobozzák, és nincs erő, amely világhosszá tenné ezek előtt az emberek előtt az eljárás értelmetlenségét és ártalmasságát.

Ezt az emelvényt használom fel arra, hogy fennhangon tiltakozzam a cenzúrának, a sztálini középkor eme csökevényének a szabad gondolatot, a lengyel kultúra fejlődését megbénító működése ellen. (Taps.)

Talán megbocsátják, hogy nem irodalomról beszéltem, hanem politikáról, de még mindig olyan világban élünk, ahol a politika határozza meg az irodalom létezésének lehetőségeit. A politikai ügyekkel mindannyian együtt élünk, közösen kell boldogulnunk velük valahogyan. A szigorúan irodalmi gondokkal talán ki-ki maga, magányosan fog megbirkózni.

A *Nowa Kultura* munkatársai felhatalmaztak, hogy két javaslatot tegyek a lengyel írók kongresszusán.

Az első javaslat magyar barátaink lengyelországi meghívására vonatkozik: Lukács György és családja, Déry Tibor és családja, valamint minden olyan magyar irodalmár meghívására, aki ezzel a lehetőséggel élni kíván. (Hosszan tartó taps. Egy hang: a Szovjetunióban vannak! Tegnap vitték el Lukácsot!)

Azt gondolom, nem mindenkit vittek el. Okom van feltételezni, hogy közülük némelyeket tegnapelőtt egyelőre sikerült megmenteni.

A Lengyel Népköztársaság Alkotmányában benne foglaltatik a menedékjog. Meghívásunk természetesen éppen ilyen jellegű volna. Viszont azért, hogy ne ingereljünk bizonyos nemzetközi köröket, nem szükséges a „menedékjog” szót használnunk: beszélhetünk egyszerűen a magyar írók lengyelországi meghívásáról. (Taps.)

A második javaslat követeli a sajtócenzúra minden formájának haladéktalan felszámolását és az igazi sajtószabadság biztosítását a lengyel írók számára. (Hosszan tartó, ovációkkal kísért taps.)

Mindkét javaslat szövegét átadom az elnökség titkárságának azzal a kéréssel, hogy a napirend megfelelő pontján bocsássa szavazásra.

Végezetül mint a *Nowa Kultura* néhány nappal ezelőtt megválasztott szerkesztője, együttműködési szándékkal kívánok fordulni az összes kollégához, akiknek szerkesztőségünkkel szemben nincsenek politikai vagy erkölcsi fenntartásaik. Ez a kérés a katolikus írókra is vonatkozik. (Hosszan tartó, ovációkkal kísért taps.)

Jegyzetek

1. Wiktor Woroszylski MAGYAR NAPLÓ-ja magyarul is megjelent számozott formájában a Magyar Október Szabadsajtó kiadásában 1984-ben. Szerkesztette és az előszót írta Kraszó György.
2. Marian Bielicki naplója is megjelent magyarul, az *Életünk* 1992/3–4. számában.
3. A Woroszylski által említett, Budapestről küldött rejtjelezett távirat idevonatkozó része így hangzik:

„18 127. számú távirat

Budapest, 1956. november 5. 21 óra
Szigorúan titkos! Gyorsan!

A Lengyel Írószövetség Kongresszusához.

Üdvözlünket küldjük a tragikus, szabadságát hősiessen védelmező Budapestről.

Szemtanúi vagyunk annak, milyen véres harcot folytatnak a magyar nép ellen. Teljes egészében egyetértünk és együttérzünk a magyar írók november 4-én közzétett felhívásával [a Háy Gyula által fogalmazott, november 4-én reggel négy nyelven beolvasott felhívással – T. J.], akik egész idő alatt a demokratizálásért, a függetlenségért és a szocializmusért vívott harc első sorában haladtak.

Kérjük a Lengyel Írószövetség Kongresszusát, támogatassa jogos ügyüket.

Aláírták Bielicki, Woroszylski.

Kérjük, a fenti szöveget küldjék el a Lengyel Írószövetségnek és a Nowa Kulturának.”

Woroszylski és Bielicki a budapesti Lengyel Nagykövetség diplomáciai csatornáját használta az üzenet elküldéséhez. A távirat a Lengyel Külügyminisztériumhoz érkezett, onnan kérték továbbküldését az Írószövetséghez. A táviratot lásd: Tischler János: LENGYEL JELENTÉSEK, 1956. NOVEMBER 4–14. Valóság (XXXVI évf.), 1993/3. 90. o.

4. Michalowski nagykövet 1956-ban Lengyelország ENSZ-képviselője volt.

5. A lengyel ENSZ-képviselő a nemzetközi szervezet november 4-ről 5-re virradó plenáris ülésén szavazott a szovjet intervenciót elítélő amerikai határozat ellen a többi varsói szerződésbeli tagországhoz hasonlóan. Ugyancsak november 4-én Gomulka ezzel kapcsolat-

ban a LEMP országos pártaktívaülésén azt mondta, hogy „politikai realitáknak kell lennünk, és mindaz, ami Magyarországon történik, az ország belügye”.

A Lengyel Külügyminisztériumnak az ENSZ-beli szavazásra vonatkozó, a budapesti Lengyel Nagykövetséghez intézett rejtjeles távirata így szól:

„14 559. számú távirat

Varsó, 1956. november 5. 13.20 óra
Szigorúan titkos!

Willman [a budapesti lengyel nagykövet – T. J.]

Tájékoztatjuk, hogy állandó ENSZ-képviselőnk utasítást kapott, hogy az amerikai határozat ellen szavazzon a november 4-i rendkívüli ülésen. Álláspontja megokolásában képviselőnk a következőkkel érvelt:

1. *A Lengyel Népköztársaság kormánya támogatja minden nemzet azon jogát, hogy saját sorsáról döntsön és problémáit saját erejéből oldja meg.*

2. *A lengyel nemzet az első pillanattól fogva rokonszenvvel viseltetett a szocialista demokrácia fejlődéséért küzdő magyarországi erők iránt, ezért kezdetlől fogva segítséget nyújtottunk nekik.*

3. *Az akkori magyar kormány, sajnos, behívta Budapestre a szovjet csapatokat. A lengyel kormány itt most nem kívánja megítélni ennek a döntésnek helyességét. A kormány felhívására a szovjet csapatok elhagyták a magyar fővárost. Az új helyzetben, amikor szóhoz jutottak a terror eszközeit alkalmazó rendszerellenes erők, és Magyarország kormánya elveszítette uralmát a helyzet felett, új kormány alakult, amely áldozatot vállalva az Alkotmány által szavatolt rendszer védelméért, ismétellen segítségért fordult a szovjet csapatokhoz.*

4. *Az új kormány első teendői között a szovjet csapatok magyarországi állomásozásával kapcsolatos kérdések rendezését jelölte meg a Szovjetunióval történő megegyezés útján.*

5. *Ezért a lengyel kormány úgy véli, hogy nem kell megnehezíteni a magyar kormány számára a rend helyreállítását és a szovjet csapatok olt-tartózkodásával összefüggő kérdések rendezését.”*

A távirat szövegét lásd: I. m. 101. o

Oravecz Imre

SZAJLA**Verstanulmányok egy regényhez****Törek**

1956. október 23. az istállóból leválasztott félszerben ért bennünket,

a régi házat már elbontottuk,
de az új még nem készült el odaát, Új-Telepen,
és ideiglenesen abban laktunk,

éjszakánként már hidegek jártak,
de nem fáztunk,
mert beállítottunk egy dobkályhát,
az udvar felőli oldalt meg beponyváztuk,

azon a héten délután mentem iskolába,
az egész délelőttöt a dikón töltöttem a rádió alatt,
melyből a zeneszámok szüneteiben erős fegyverropogás hallatszott,
és időnként hátranyúltam az inggallérom alá, és kibányásztam a töreket,
mely a deszkamennyezet réseiből hullott,

már szinte hozzászoktunk a törekhulláshoz,
de aznap felszökhetett valamelyik tyúk a szénapadlásra,
és a kaparás miatt a szokásosnál erősebb volt,

ha arra a napra gondolok,
az izgalom mellett mindig viszketést is érzek,
és önkéntelenül a nyakamhoz nyúlok.

Szuly Gyula

1992. OKTÓBER

Krassó György emlékének

A Zsigmond utca, mint a kígyó
rejtve-fedve, a Pálffy térre
kúszik, mintha támadni indul
álcázott csapat elővédje,
felette a régóta vaksi
ablakok fordulnak magukba,
míg odalent álnév alatt
sunnyítva oldalog az utca.
Nincs nótánk, a hangszálaink
másokéba beleszakadtak,
azóta már vége a dalnak,
és a lelkek mélyein
néma üvöltözés maradt csak,
indulónk is csak ez az ének,
látóterünk maga az ablak,
s amire táruhá kéne
– a horizontból – szemfedél lett.
Arcunk a szürke kékdunára
nyomottan, mázasúlyú bélyeg,
rajzolata hajózhatalan,
mintha sziklazátony állna,
vízen járó kap rajta léket,
s újra visszaleng Budára
a régi nóta, onnan indult,
hatalmas dallamát az égre
még kiontatlanul maradt vér
élő emberekből kiáltja

Czigány Lóránt

HÁROM EGYÜGYŰ TÖRTÉNET

Mennyezetsüllyedés

Báró Sülysápi Agenor, huszonnyolc éves matematikus a pusztulásra ítélt, de egykori fényűző életmódja emlékét őrző uralkodó osztály leszármazottja, amikor 1956 decemberében Oxfordba került, nagy légtérű, párkánykoszorúval diszitett szobát bérelt egy sötétvörös téglából épült házban.

Ha nem volt kedve bemenni az intézetbe, hanyatt feküdt az ágyon. Ilyenkor változva a fogrovas párkányt és a mennyezet hajszálrepedéseit tanulmányozta. Egy alkalommal különös érzés kerítette hatalmába: a mennyezet süllyed. Igen, alig észrevehetően, de süllyedt. Báró Sülysápi Agenor, huszonnyolc éves matematikust ez felletőbb nyugtalanította. Nyugtalanúsága napok alatt annyira fokozódott, hogy elhatározta, utánajár a dolognak. Mert hátha csupán érzéki csalódásról van szó?

Különleges pontosságú mérőműszereket hozott a hónapos szobába, és bonyolult méréseket végzett. Megállapítást nyert, hogy a mennyezet egészen pontosan 3,014 méterre, azaz 3014 milliméterre helyezkedik el a padló fölött. Az eredményt a még otthonról magával hozott puha írónnal bejegyezte a zsebnaptárába. Ettől megnyugodott, s megkönnyebbülve szemlélte ismét a mennyezet repedéseit.

Egy idő után azonban báró Sülysápi újra hazahozta a műszereket, mert most amiatt kezdett el nyugtalanzkodni, hogy korábban pontatlanul végezte a szükséges méréseket. Az eredmény most éppen 3 méter, azaz 3000 milliméter lett. Mikor az újonnan nyert adatot bevezette a zsebnaptárába, észrevette, hogy az előző mérést éppen két héttel korábban eszközölte. Homlokán gyöngyözni kezdett a veriték: ez arra mutat, hogy a mennyezet naponta pontosan egy milliméterrel süllyed!

Emberfeletti önuralommal egy hónapig türtöztette magát, de egyáltalán nem lepte meg, hogy a legújabb eredmény 2,969 méter, azaz 2969 milliméter, mivel a mérést 1957. április 1-jén hajtotta végre, és báró Sülysápi jól tudta, hogy a március minden évben harmincegy napos. Lázasan számolni kezdett. Ezek szerint addig nem maradhat a csökkenő légtérű szobában, amíg doktori értekezése a fundamentális invariánsok átértékeléséről elkészül. A mennyezet ugyanis 1960 márciusára több mint egy métert süllyed majd, s mivel báró Sülysápi cipőben 185 centiméter magas volt, eljön a pillanat, hogy többé nem egyenesedhet fel.

Elhatározta, hogy a fejleményekről nem tájékoztatja a háziurat és professzorát sem. Minden erejét összeszedve dolgozott. Számításaiiba vagy hiba csúszott (olykor Von Neumannra gondolt, aki szerint a mérendő objektumról szerzett ismeretek függetlenek a környezet és a szubjektum közt önkényesen megvont határtól), vagy gyorsult a mennyezetsüllyedés. 1958 októberében, két évvel amaz emlékezetes október után elhatározta, hogy aládúcolja a mennyezetet, mert karácsonyra beüti a fejét, ha felegyenesedik. Az aládúcolást a legnagyobb titokban végezte, éjjelente, minden segítség nélkül cipelte szobájába a gerendákat és az ácskapcsokat. A háziúr és lakótársai semmit sem vettek észre.

Amikor már csak nagy nehézség árán tudott felemelkedni az ágyról, mert a meny-

nyezet a gondos aládúcolás ellenére is kérlelhetetlenül süllyedt, báró Súlysápinak még volt ereje arra gondolni, hogy talán a padlón kellene megágyaznia, mivel a mennyezetsüllyedés bármikor váratlanul abbamaradhat, s akkor mégis befejezheti a disszertációját, mely professzora szerint korszakos jelentőségű eredményt ígér.

Utolsó napjaiban már nem is evett. Folyton az a filozófus járt az eszében, aki szerint mindnyájan egyenlőnek születünk. „Nem volt igaza – gondolta Súlysápi –, nem volt igaza a franciának, nem a születésben, hanem a halálban vagyunk egyenlők.”

A pusztulásra ítélt, hajdani uralkodó osztályok egykor kiváltságokkal rendelkező tagja életében először boldog volt.

Nagy- vagy Csendes-óceán

Csabay Márta negyedéves orvostanhallgató-nő az októberi eseményeket követő márciusban érkezett az Egyesült Államokba.

Hosszú, hullámos szőke hajának hamarosan számtalan hódolója akadt a Csendes-óceánhoz közel eső *campuson*. Csabay Márta már korábban is megszokta, hogy mindenféle hódolói támadnak, most azonban ezeket az egészséges fogsorukat mutogató, vállas és napbarnított amerikai fiúkat nem vette túlságosan komolyan, noha szívesen üldögélt társaságukban a *campus* cafeteriájában, ahol a makulátlan egyenruhát viselő személyzet a nap minden órájában frissen készített hamburgert és jéghideg Coca-Colát szolgáltat fel higiénikus körülmények között.

Amikor a napbarnított vállú, hófehér fogsorú hódolók hada belátta, hogy ernyedetlen erőfeszítésüket sohasem koronázza maradéktalan siker, lassan-lassan elmaradozott. Csabay Márta negyedéves medika ugyanis, maga sem tudta pontosan, miért, sohasem állt kötélnek.

Úgy tűnt, mindez csöppet sem zavarja Csabay Mártát sikeres tanulmányi előmenetelében; tanárai mindig meglegedetten nyugtázták, hogy lelkiismeretesen készül vizsgáira, és a laboratóriumi kísérleteivel sem ügyetlenkedik; voltaképpen minden esélye megvan arra nézve, hogy tanulmányai eredményes befejezése után megállja helyét az amerikai egészségügy szolgálatában, annak ellenére, hogy menekült diákként érkezett ide nemrégiben.

Egy idő után Csabay Márta, mert ösztöndíját aggodalmas gondossággal mindig beosztotta, vásárolt magának egy ütött-kopott *Oldsmobile*-t, és szabadidejének nagy részét azzal töltötte, hogy a tengerhez közel fekvő mamutfenyőerdőt járta lankadatlan szorgalommal. Az elmélyült tanulás mellett maradt ideje arra is, hogy a kaliforniai őserdő csendjében élete alakulásának legutóbbi szakaszán elgondolkozzék.

Autós barangolásai közben egyszer váratlanul a Csendes-óceán partján találta magát. Magasan az irtatlan víztömeg fölött, ahol szinte függőlegesen zuhan le a part, egyszerre csak ott állt a vörösen lenyugvó nap óriási korongjával szemben.

A látványtól Csabay Márta végzős medikát féktelen jókedv kerítette hatalmába. Érezte, hogy most énekelni kell. Még végig sem gondolta mindezt, máris csengő hangon tört fel belőle a diadalmos énekszó: – ...és a Csendes-óceánnál véget érnek a csaták...

Csabay Márta végzős medika ezek után nem gondolt többé Istvánra, és miután kitüntetéssel befejezte tanulmányait, férjhez ment az első vakítóan fehér fogakkal rendelkező fiatalemberhez, aki útjába került.

Ettől kezdve Mrs. Martha Sidwickként emlegették régi és új barátai.

Az utolsó kockafestő mester

Pietersz van der Aa, nyolcvankilenc éves vashartyáni lakos volt Európában az utolsó kockafestő mester. A kockafestés mestersége apáról fiúra szállt a családban, Pietersz van der Aanak azonban nem voltak gyermekei. Apja a nagy háború előtt még büszke bálkirálynők és oldalszakállas uracsok által perditett kockákra festette vissza a számjegyeket helyettesítő fényes, fekete pontokat; súlypáttal hígított ólomfestékekkel dolgozott. Nagyítót és nagy ügyességet kívánt a kockafestés mestersége; ha a mester keze megremegett, a sűrű festék könnyen elkenődött. Ilyenkor a család nőtagjai, esténként, kés élével hányták a vizet a festékkeverő tégelybe.

Pietersz van der Aa egyre kevesebb megrendelést kapott, pedig az elefántcsont sárgulásából egyedül ő tudta hitelesen megállapítani a kocka életkorát, de ez nem érdekelte a mai hazardjátékosokat, azok inkább a tőzsdén játszottak, vagy komputergrafikát színezték személyi számítógépükön.

Pietersz van der Aa alagsori műhelyében búslakodott a világ folyásán és az ózonrétegben keletkezett repedéseken, amikor két furcsa külsejű idegen toppant be. Egyikük különös kockát kotort elő köpönyege alól. Az erősen megsárgult, hajszálrepedésekkel teli kockán megkopott koponyák helyettesítették a fekete pontokat. Mialatt nagyítójával vizsgálta, Pietersz van der Aa torka kiszáradt az izgalomtól, alig tudott nyelni.

– Ezen a kockán nyertük el Krisztus köntösét – jelentette be az egyik fekete kámzsás idegen, és alig észrevehető habozás után hozzátette: – *diviserunt vestimenta mea et super vestem meam miserunt sortem.*

– *János evangéliuma, 19:24* – szólalt meg a másik fekete kámzsás is, és kacsintott.

Somlyó György

HOMMAGE À KAVAFISZ

I

Egy irodalmi lány, Kr. u. 1930-as évek vége, Budapest

Olyan volt, mint egy riadt kis őzike,
akit mindjárt megesznek az irodalom fogcsattogtató ifjú vagy élteesebb lionjai,
és belül attól rettegett, hogy meg is eszik,
és kívülről is az volt a látszat, hogy megeshetik vele,
mutatkoztak olyan jelek, hogy félteni lehetett ettől.

Túlzottan félt a látszatoktól is, mintha ezzel a félelmével inkább táplálni mint elnyomni
kivánná azokat,
hogy a látszatok talán valóban látszatoknak látsszanak.

De aztán lettek néhányan, akik meggyőződhetek róla, hogy valójában nem a
 körülötte gyülekező arszlánoktól
 – mint kívülről látszhatott – és nem is ezektől a látszatoktól, hanem a mindenirányú
 féktelen
 érzékiség benne lapuló párducától kellett igazán rettegnie ennek a mindenkitől
 reszkető bűvöletes kis őzikének.

2

Dimitriosz Hadzisz emigrációban Budapesten

Senki se tudta róla itt a száműzetésben,
 hogy Hellásznak, ahonnan menekülnie kellett,
 egyik legjobb írója, ha nem a legeslegjobb.
 Nálunk, inkognitóban szinte – hisz érdekelt is
 valaha nálunk bárkit egy kis nyelv nagy írója? –
 a tanszéken tanított vajmi gyér hallgatóság
 előtt újjörög nyelvtant, az *Akathisztosz Hümnoszt*,
 Bizáncot, *Nea Piszit*. Egy-két költőbarátra
 mégis talált, ezeknek magyarázta rajongva
 kedves Kavafiszát. Mint egy *bizánci főúr*,
 ki a száműzetésben *verselget*. Vigaszul tán
 vigasztalan magányért, a lakótelepért, a
 kietlen házasságért (az is száműzetés volt).
 Az íróasztalunkon így keveredhetett el
 a magyar költéssel (hol vagy, Vas Pista! Hadzisz!)
A barbárokra várva, A bejrúti kocsmákban,
Alexandrosz Iannaiosz és Ithaka s A város.
 Mégiscsak besugárzott egy kis mediterrán nap
 az újpesti panelház csúf télvizébe olykor.
 Hatvan-hetvenes évek, konszolidált sivárság.
 Aztán megdőlt a junta, a tábornokok mentek,
 őt hívta a szabadság (ha nem is az a régi,
 amiért ifjan küzdött, és már akkor se az volt).
 De nem tartott sokáig. Hirtelen nagy dicsőség.
 Hirtelen összeomlás. Újabb száműzetésbe,
 most immár véglegesbe sodorta a betegség.
 De az illúzióból neki még tán futotta.
 Talán még hitte, nem kell a barbárokra várni.
 Hátha lesz más megoldás. (Bár hiszen ezt ki tudja.)

Eörsi István

IDŐM GOMBROWICZCSAL (XI)

Részlet

1993. június
Első bejegyzés

Berlinben, egy Nollendorf-Platz környéki antikváriumban rábukkantam Miłosz 1977-ben írott nagy szellemtörténeti kalandozására, az ULRO ORSZÁGÁ-ra. Mihelyt belekezdtem, elfogott az az érzés, amely már többször is meglepett, amióta Gombrowiczsal időzöm: hogy könyvemet, először életemben, nem én írom, hanem ő iratja magát velem. Mint gyerek, aki a kezébe kerülő építőköveket összerakosgatja, abban a reményben, hogy majdcsak összeállnak valamivé, várrá, palotává, esetleg bábeli toronnyá, és bizalma folytán végül csámpásan és rendetlenül, de mégis felépül valami a képzelőerő és a véletlen összjátékából. Így én is meghökkenve észlelem, hogy eseményeim – köztük olvasmányaim – keresik egymást, építménnyé szerveződnének, nekem csak a tologatás és illesztgetés játéka jut.

Ulro országa: leszámolás a nyolc éve halott Gombrowiczsal. Ulro országa: leszámolás azzal a világgal, amelyet a tudományos világkép szabadított ránk. Ulro országa: a megújulás reménye a vallásos hazakeresés jegyében, a képzelőerőt lázban tartó misztikus katolicizmus égisze alatt. „Az ULRO ORSZÁGA *kettős kontinuitást mutat fel: a nyugati szellemi élet hermetikus misztikus áramlatának kontinuitását és e hagyomány kontinuitását a szerző szellemi életrajzában*” – írja a német kiadás előszavában a fordítónő, Jeannine Luczak-Wild. De éppen ezért az Ulro országa egyben a szerző konfrontációja önmagával, mert ő is érezte az e világi szocializmus vonzását fiatalkorában, ő is szopta Hegel emlőit, és sohasem szakadt el teljesen Ulro országának ettől és sok más állampolgárától sem.

Ulro országa Blake világbirodalmában lelhető fel. A paradicsomból végleg kiűzött, az isteni kegyelemből kitaszított lelkek hona. Urizen kormánykodik itt, a sátánná hidedült észlény. Az újkori tudomány és filozófia három szörnyének: Baconnek, Locke-nak és Newtonnak a szelleme összefonódik a kereszténységet meghamisító teológusok ember- és érzékiségellenes diktatúrájával. „*Más szóval: Blake szoros összefüggést látott a világegyetemnek mint gépezetnek és a vallásnak mint erkölcsi kódexnek a képe között: mindkettőnél az általánosság nyomult előtérbe, és az egyedi elvesztette minden jelentőségét, akár egyetlen pillanat ez az időben, mely visszahozhatatlan, és egyetlen más pillanathoz sem hasonló, akár egy meghatározott, minden társától különböző növénynek a színe és a formája, akár egy meghatározott, minden társától különböző embernek az élete. Mert Urizen a redukció istene, és mindent tömegviszonylatokra szűkít le.*” Így Miłosz.

Blake a képzelőerő, vagyis az emberiség legfőbb ellenségének a tagadást tekintette. A tagadás a Tudás Fájánál kezdődött. Ennek gyümölcset megkóstolva jutott el az ember Ulro országába, ahol „a hülye érvelő kineveti a képzelőerő emberét”. Másutt a „kérdező”-t nevezi hülyének („*idiot*”). Az érvelő, a kérdező és a tagadó tartja rabszolgaságban Jerruzsálem gyermekeit. Mindenekelőtt a Tagadás rombolandó le, mert

„A Tagadás a rémkép; az ember Érvelő Hatalma,
 Hamis Test: kéreggel vonja be Halhatatlan
 Szellememet; Onosság, mely levetendő s megsemmisítendő folyvást,
 Hogy megtisztítsam Szellemem Arcát Onvizsgálat által.
 Hogy megfürödjek az Élet Vízében; hogy a Nem Emberit lemossam,
 Jövők önmegsemmisülön és az Ihlet fennköltségében
 Hogy levessem az emlékezet rothadt rongyait Ihletemmel,
 Lehúzzam Bacont, Locke-ot és Newtont Albion takarójáról
 Lehúzzam szutykos ruháit, és felöltöztessenem Képzelőerővel
 Hogy félredobjam a Költészetből mindazt, ami nem Ihlet”

– és ezután tér rá a „hülye kérdezőre”:

„Tasztítsd ki a hülye kérdezőt, aki folyton csak kérdez,
 De válaszolni sohasem képes: ül ravasz vigyorral
 Csendben tervezve, mikor kérdezzen, mint barlangban a tolvaj;
 Aki kétséget terjeszt és tudásnak hívja, Tudománya: Kétségbeesés”

– majd jó a végső tanulság:

„Ezek Jeruzsálem lerombolói, ezek itt Jézus
 Gyilkosai, a Hit tagadói, az Örök Élet kigúnyolói!”

Miłosz könyve a nyugat- és kelet-európai kultúrának azt a vonulatát követi, mely fellázadva a tömegtársadalmak egyformásító szellemtelensége, a technika, a civilizáció és a tudomány embertorzító hatása ellen, utat keres visszafelé, a kereszténység ősförásaihoz, ahhoz a személyes élményen, képzelőerőn alapuló Jézus-hithez, melynek nincs szüksége sem szervezeti, sem elméleti közvetítőre. Blake-en kívül Emanuel Swedenborg svéd misztikussal foglalkozik a legkimerítőbben, kelet-európai hősei közül pedig elsősorban Mickiewiczssel és Dosztojevszkijjel. Földrészünk két felét távoli rokona, Oscar Venceslas de Lubicz Miłosz személyével egyesíti, aki francia költő volt, de születésekor „minden oroszok cárjának alattvalója, nagyanyai oldalról negyedolasz... anyai oldalról félzsidó”, 1918 után a függetlenné vált Litvánia párizsi és brüsszeli külképviseletének megszervezője, élete végéig (1939) józan, ügyes diplomata, egyszerismind tökéletesen örült látnok, aki a harmincas években szakított az általa korábban meghirdetett, teokrata alapokon megszervezett egyetemes monarchiával, és 1944-re megjövendölte a világ végét, „ahol is az apokalipszis angyala, kezében nyitott könyvvel, a tengeren és a földön állva nem más, mint ő maga, O. W. M.”.

A könyv olvasása közben olykor küzdenem kellett ironikus mosolyomért, hogy le ne száradjon a számról. Ez döbbenetes tapasztalat volt, hiszen régebben, a haladás-vallás híveként végigbosszankodtam és végigvigyorgtam volna Ulro országának legtöbb fejtegetését és szép idézetét. Egy percre sem felejtettem volna el, hogy én vagyok, személyesen, a Blake által lehűyézett Érvelő, Kérdező és Tagadó, testestül-lelkestül a Blake által megrágalmazott Urizen hive, a Tudás Fájának gyümölcseré éhes lény, aki születése óta egyetlen percig sem érezte érdekeltnek magát sem a megváltásban, sem a kárhozatban. Miłosz műve szerint sorsdöntő Dosztojevszkijnek az az állítása, hogy a tudományos világnézet és a kereszténység összeegyeztethetetlen. Az orosz író

az utóbbit választja, mert az előbbiben nincs hely a Szeplőtelen Fogantatás számára. Engem Dosztojevszkij mint moralista éppen kérlelhetetlen logikájával ragad meg, mely nem tűr haladékot, menedéket, kibúvót. Ha volt Szeplőtelen Fogantatás, vízen járás, halottfeltámasztás, hegyi randevú kőtáblás istennel, akkor a csodák belekombinálódtak a teremtett természetbe, olyannyira, hogy ma is a valóság szerves részei, és – mint például a transzszubsztanciáció – rituálisan bármikor előidézhető. Bármennyire nélkülözöm is az efféle világfelfogáshoz szükséges vágyakat és tapasztalatokat, az ULRO ORSZÁGÁ-t olvasva első lapjától az utolsóig éreztem az idézett szerzőknek és magának Miłosznak az igazságát: hogy a civilizáció általában és különösen a tudomány erkölcsi, szellemi és köznapi értelemben is olyan szakadék peremébe penderítette az emberiséget, amelybe egyformán veszélyes lenézni és nem lenézni.

Mivel ebben a könyvben lehetőleg elkerülném a közhelyszerű politizálást (másképp az unalomig ismert – bár figyelmen kívül hagyott – tények ismételtetése nélkül nem beszélhetünk a világ jelenlegi állapotáról), megpróbálom, furfangos váltókezelő, fejtegetéseimet átzökkenteni a morál sineire. A politizáló emberiség két fő csoportba osztható. Az öncsaló nem bámul le a szakadékba, hogy bele ne szédüljön. Csokrot állít össze magának a demokrácia virágaiból, ezt szagolgatja a szakadék partján, és az illattól elbódulva olyan mélyen dugja orrát a virágok közé, hogy ezek eltakarják még a szemét is. Nem látja, nem akarja látni, hogy az emberiség túlnyomó többsége – a rendszer eredményes működésének előfeltételeként – kifelejtődött a demokráciából; hogy ez olyan civilizatorikus fejlődés alapján bontakozott ki, és olyan fejlődést gyorsít fel robbanásszerűen, amelyet – mint Goethe bűvészinasa – maga sem tud leállítani; hogy ez a fejlődés már az élet elpusztításával fenyeget, ráadásul ellenünk lázította a természetet is, ahonnan erejét meríti. Az öncsaló nem látja, hogy a demokrácia, mai formájában, melynél jobbról jelenleg csak ábrándozunk, elvileg képtelen arra, hogy szembeszálljon ezekkel a minden oldalról rátörő kihívásokkal. Az emberek szabad döntési jogának, a törvény előtti egyenlőségnek, a sajtószabadságnak és a különféle egyéb megszentelt elveknek a csokrában rezgeti boldog orrcimpáit, hunyt szemmel, hogy a virágok némelyest már rozsdásodó levélkéit se lássa.

Aki viszont lebámul a szakadékba, az többnyire a cinizmus valamelyik aklában köt ki. Egyenlőtlenségen alapuló demokráciánk olyan megingathatatlanak tetszik, hogy azok szemében, akik átlátják természetét, többnyire szélmalomharcnak tűnik minden strukturális változtatási szándék. Meggyőződésem szerint ez a felismerés vezette el az 1968-as diákmozgalmak bukása után Ulrike Meinhofot és barátait, a Vörös Hadsereg Frakció első nemzedékét a terrorizmushoz: ha valamely bűnös rendszer törvényesen nem buktatható meg, akkor a bűnt is vállalni kell a törvénytelenséggel együtt, az igazság nevében. Ezt a logikát logika nem, csak az élet dönthette meg: a terrorizmus ellen védekező demokratikus állam szorongatott helyzetében megerősítette autoritáriánus vonásait, és propagandájával elérte, hogy a lakosság széles tömegei azonosítsanak minden elképzelhető demokráciát a kapitalista tulajdonviszonyokkal. Mihelyt Meinhofék gyakorlati és elvi veresége nyilvánvalóvá vált, a terrorizmus is a cinikus bűnözés szintjére süllyedt. Ma már a törvényesen alátámasztott embertelenséggel kizárólag a törvényeknek fittyet hányó szervezett maffiák vehetik fel sikeresen a harcot, sőt manapság e két szféra exponensei, a KOLDUSOPERA tételes igazságait mind harsányabban bizonyítva, össze is fonódnak, és nem csak Olaszországban.

1983. december 31-én este New Yorkban, Soros György Central Park-i lakásában whiskyt szopogatva lestem a televíziót. Egy gyönyörű fekete asszony, karján gyereké-

vel, ült a subway fölött a vasrácson, az utcán, mínusz tízfokos hidegben. A riporter megkérdezte tőle, hogy miért nem húzódik meg valamelyik szilveszter alkalmából létesített éjjeli menedékhelyen. Az asszony bűvöletesen elmosolyodott, nagy ott ilyenkor a tömeg és a bűz, mondta, sok a részeg férfi, nem volnának tekintettel a gyerekre, így hát inkább az utcai éjszakázás mellett döntött; szerencsére alulról, a rácson át jön fel némi meleg. Éjfél után elmentem egy népes házibuliba, és ott szórakoztatásul elmeséltem ezt a történetet. „Fogadni mernék – mondtam –, hogy a tévéstáb már mulat valahol, miután leadta anyagát, de az asszony a gyerekeivel még mindig ott ül a rácson.” Egy zsidó származású elegáns, magas matematikus ezt válaszolta: „Mit siránkozol? Life is tough!” Vagyis az élet kemény dolog, nem gyerekjáték. Eltűnődtem, mit szólna ez a matematikus ahhoz, ha mesét költenék neki két Auschwitzban készült szappanról. Az egyik, miután kezét mostak vele, könnyezne sokáig, a másik azonban rászólna: Mit siránkozol? Life is tough! A mesét nem mondtam el, tekintettel a háziasszony érzékenységére, de tudatosítottam magamban, hogy a holocaust iszonyú témaköre az egyetlen, ahol magára valamit is adó ember visszafogja cinizmusát. A szakadékba lepillantó ember a téli utcán ücsörgő fekete fiatalasszonyt vagy a szomáliai éhenhalókat, a megerőszakolt bosnyák nőket, a kukákból táplálkozó dél-amerikai gyerekeket egyaránt a „life is tough” jelmondatával intézi el. *„Ha a szabadság és a szolidaritás elvei ellentétbe kerülnek egymással, én habozás nélkül a szabadság pártját fogom”* – ezt nemrégiben valamilyen olvasói levél tudatta velem. Nyilván jómódú ember írta a mi országunkban, ahol riasztó mértékben terjed, ragályos betegségnél elháríthatatlanabban, a munkanélküliség és a szegénység.

A szakadékba lepillantó ember akkor lesz cinikus, ha felismeri, hogy a fenyegetések okainak elhárítása meghaladja erejét, és a „life is tough” aranyigazságát a „csak egy életem van” vitathatatlan bölcsességével ötvözi. Az öncsaló pedig jobbitó szándékkal vagy lelki háztartásának biztosítása érdekében azzal hizeleg a világnak, hogy ellentmondásai megoldhatók az adott rendszeren belül. Ezt a két alaptípust persze csak absztrakció útján különíthetjük el mereven egymástól, hiszen a legtöbb ember különféle arányú vegyüléküket testesíti meg.

Blake és Mitosz terminológiájával élve: az öncsalókat és cinikusokat magam is Ulro országában helyezem el. Olvasás közben azért kellett küzdenem mosolyomért, mert mindvégig éreztem: az ipari civilizáció nemcsak a hidrogénbombát hozta létre, meg a lukat az ózonpajzson, meg a példátlan tömegnyomort földünk óriási térségein, hanem a tömegkultúrát és az irányított közvéleményt is. Blake-nek igenis igaz a van:

*„A Képzelőerő nem Állapot: hanem maga az emberi Létezés,
Szerelem vagy Szeretet Állapottá válik, ha elválasztják a Képzelőerőtől”*

– a képzelőerő tehát civilizációnkban – vagy ha úgy tetszik: Ulro országában – szakadatlan támadásoknak van kitéve, rágalmazzák, kinevetik, a legszívesebben megsemmisítenék. A Képzelőerő – legalábbis az én szememben – az összecserélhetetlen személyiség ismertetőjegye, a személyiségé, mely a MODERN IDŐK Chaplinjeként fogaskerekek, emeltyűk és rejtelmes célzatú mechanizmusok közt őrlődik a születéstől halálig sikló futószalagon. Elkomorodnék, de Blake így folytatja a fentebb idézett két sort:

*„Az Emlékezet mindig Állapot, és az Ész is Állapot
Teremtett hogy Megsemmisíttessék és új Ráció Teremtődjék
Ami Megteremíthető az Megsemmisíthető a Forma nem semmisíthető meg
A Tölgyet kivágja a Fejsze, a Báránnyt ledönti a Kés
De Örök Formájuk Létezik, Örökké. Amen Hallelúja.”*

A sátáni forma Blake-nél: az Ész, a „*Matematikai Üresség, Hosszúság: Szélesség és Magasság*”, ezzel szemben áll az isteni forma, melyen nem fog az idő, sem az emlékezeté, mely a múltba irányul, sem az észé, mely a jövőbe néz. Ezt az örök formát kell az emberi létezésnek, vagyis a képzelőerőnek kitöltenie. Mosolyom újra indokoltnak véli magát. Ide nem követem Blake-et.

Miłosz könyvének olvasása közben mindinkább nyugtalanított a gondolat, hogy mit vonlathatok fel én, filozófiai értelemben materialista lény, akinek értékrendjében az ész kitüntetett helyet foglal el, Ulro országának elsilányító embertelensége ellen. Ha nem fogadom el, hogy csak misztikus-vallásos erők vezetnek ki civilizációnk megsemmisüléssel fenyegető válságából, mivel az észet nem a képzelőerő ellentétének, hanem egyik kiapadhatatlan forrásának tekintem, másrészt viszont ha eszemmel és mások eszével sem látok kiutat ebből, és sem öncsalással, sem cinizmussal nem akarok segíteni magamon, akkor hogy meneküljek meg a kétségbeeséstől?

Miłosz azt állítja magáról, hogy „*bizonyos értelemben egész életemen át »katasztrofista« maradtam*”. Ennek a beállítottságnak az az előnye, hogy nem jöhet semmi rossz, amire ne lennénk eleve felkészülve. „*Együttal megmarad nekünk az eszkatologikus várakozás egy új, mindent átfogó harmóniára, »a hit és az erő korszakára«.*” Világos, hogy a „katasztrofizmus”, ha őszinte, csak ennek a várakozásnak a burkában viselhető el.

Mivel fiatalkoromban Hegelnek és Goethe FAUST-jának a történelemszemlélete nevelt, mely a világtörténelmileg Rosszat tekintette a fejlődés motorjának, nem akarhatom meg nem történtté tenni azt a civilizációt és kultúrát, amely – hogy Blake felsorolásához folyamodjam – „*a newtoni fantazmagórián, Voltaire-en és Rousseau-n, Hume-on és Gibbonon és Bolingbroke-on és a Természeti Valláson*” vagy – egy másik, kurtább passzus szerint – „*Baconön, Locke-on és Newtonon*” és még annyi más újkori tudós, filozófus és művész felfedezéseim és gondolatain alapul. A gazdasági rend, mely létrehívta a tömegtermelést, a tömegfogyasztást, a tömegpusztítást, a tömegembert, egyben megteremtette szükségleteink, élvezeteink, szabadságlehetőségeink differenciált skáláját, és beláthatatlan horizontokat varázsolt a személyiség kibontakozása elé. A világtörténelmileg Rossz – például: a nyers érdekek diktatúrája, a profithajhászás, a társadalom jogi szabályozás és kultúra által csak tökéletlenül megszelídített farkastörvényei – nemcsak a végveszély motívumait akkumulálták, hanem felbecsülhetetlen értékeket is. Elképzelhető-e, hogy e szövevényből kioperálom a Rosszat, és a civilizáció és kultúra fejlődését más mozgatóerőkhöz kötöm? Ilyesmíről álmodott Marx, amikor „*a szabadság birodalmáról*” beszélt, ahol megszűnik a munka, és az emberi erő kifejtés öncél csupán. Úgy vélte, hogy a természeti korlátok visszaszorítása végtelen folyamat, melynek eredményeképpen akkora gazdagság halmozódik fel, hogy a mind árnyaltabb szükségletek kielégítése játék lesz csupán. Mármost kiderült, mint erről már korábban írtam, hogy az árviszonyok és a piacgazdaság belátható időn belül nem számolható fel, és hogy az eddig javasolt technikák erre eleve alkalmatlanok. Kiderült az is, hogy a természeti korlátok visszaszoríthatók ugyan, és sokáig még csak nem is derengnek e folyamat végső határai, de aztán a természet mint különösen csökönyös számár vá-

ratlanul visszarúg, korlátokat szab korlátai visszaszorításának. A marxizmus jövőképe – egyébként filozófiai előfeltételeivel bámulatos összhangban – összeomlott, a világtörténelmileg Rossz, legalábbis ezen a módon, nem operálható le arról a komplexumról, amelyet előidézett. Marx hegelianizmusa legyőzte Marx utópizmusát.

Mi marad annak, aki ezt az operációt semmiképp sem végezné el a transzcendencia, a miszticizmus, a kabalizmus késeivel? Egy kelet-európainak különösen óvakodnia kell az ilyen eszközöktől, mert – mint ezt éppen Miłosz bizonyítja be Dosztojevszkij és Mickiewicz nagy példáin – ezen a tájon a misztikus forrásokból felbugyborgó kereszténység nacionalizmussal vegyül. Ha tehát sem a kommunizmus, sem a miszticizmus nem vezet ki a világnak ebből a mérgezett állapotából, és – mint láttuk – a terrorizmus sem segít, akkor hová forduljon, aki sem jó lelkiismeretéről nem akar lemondani, sem az örömről?

Miłosz két embert nevez meg kortársai közül, akik a maguk módján életükkel és művükkel választ adtak a roppant kihívásra: Beckettet és Gombrowiczot. Beckettet kora legbecsületesebb írójának mondja, aki pusztá létevel bizonyítja, „*hogymilyen nagy, a pusztulását jövendoló kivikolás ellenére, a kapitalista Nyugat*”. Beckett a Semmi dalnoka. VÉGJÁTÉK-a „*nem csupán az egyéni halál, hiszen ez sztoikusán elviselhető; ez a »végjáték« radikálisan és kérlelhetetlenül leszögezi, hogy gyermeki hitével megérinthes ugyan bennünket az emberi képzelőerő, amely évezredek során vallásos mítoszokat, költői műveket, kőbe vésett álmokat, fára és vászonra festett látomásokat hozott létre, de csak meghíusult vággyal gondolhatunk vissza ezekre az örökre elvesztett adományokra... A játék vége az irodalom és a művészet vége, és amennyiben ezek mindig együtt jártak a mindenkori civilizációval, egyúttal a civilizáció vége is. És félreismerhetetlen nagyság rejlik abban, ha, mint Beckett-nél és a hozzá hasonlóknál, a művészség minden művészségek végéből táplálkozik, és a VÉGJÁTÉK rövid ideig még mozgásban tart egy végjátékot*”.

Lehetetlen nem érezni, hogy súlyos ítélet rejlik Miłosz bámulata mögött. Beckett Ulro országának legkövetkezetesebb lakója, aki nem hazudik nagy eszméket és boldogságot, haladást, rációt, emlékeztést sem magának, sem másnak, de azért a lehető legtragikusabban elfogadja ennek az országnak a törvényeit. Végjátéka lezárja Ulro országának történetét, de még reményt sem ébreszt valami más birodalomra. Gombrowicz viszont, aki Miłosz szerint „*kiemelkedő életművet alkotott, de csak Ulro országa számára, amelyben keletkezett*”, következetes, igazi ateizmusával válik ki e birodalom lakói közül. Miłosz nem győzi hangsúlyozni, hogy az igazi ateizmus nagy ritkaság, mert nehéz elképzelni az olyan történelmet, melybe a haladás vagy a szükségszerűség vagy egyéb törvényszerűségek gondolata – tehát valamiféle harmónia – nincs beleprogramozva. A következetes istentagadónál „*az emberi és az emberen kívüli világ radikális ellentétét egy másik szembeállítás váltja fel: az ember immár nem a természetes, hanem a gonosz erők és törvények fogságában érzi magát, és a megdönthetetlen, ámde vak és tehetetlen rend függönye mögül valamiféle ördögi hatalom bukkan elő*”. Miłosz úgy véli, hogy Gombrowicz közel állt ahhoz, hogy végrehajtsa ezt a fordulatot, mégpedig minden olyan alkalommal, amikor szenvedésnek fogta fel a létezését. Bizonyítékul idézett is szolgálat, a NAPLÓ 1960-as bejegyzései közül: „*Nagyon félek az ördögtől. Furcsa vallomás ez egy hitetlen szájából. Nem tudok megszabadulni az ördög képzetétől... Mi különbözteti meg a sétáló jó közérzetét az alvilágtól, amely a megkínzottak üvöltésétől visszhangzik – ugyan kicsoda? abszolúte semmi, csak a tér, az üres tér... Ezt a földet, amelyen lépdelünk, annyira ellepi a kín, térdig kínban gázolunk – és ez a mai, a tegnapi, a tegnapelőtti, a sok ezer éves kín – csak ne beszéljük be magunknak, hogy a kín elapad az időben, egy háromezer évvel ezelőtti gyerekkialtás csöppet sem kevésbé kiáltás,*

mint ami három nappal ezelőtt harsant fel. Ez minden nemzedéknek és minden élőlénynek a kiáltása – nem csak az emberé. És végül... ki mondta nektek, hogy a halál, mely megvált benneteket ettől a világtól, valamiféle enyhülést hoz?” Gombrowicz elképzelhetőnek tartja, hogy „amott” olyan kín vár, mely meghaladja legszörnyűbb elképzeléseinket is.

Figyelemre méltó, hogy Miłosz épp egy olyan Gombrowicznál kivételes idézettel igazolná kollégája következetes ateizmusát, amely a túlvilági esélyek latolgatásánál landol. Igaz, az általam idézett utolsó mondat Miłosznál nem szerepel, de a szöveg logikája kétségkívül efféle kérdésekben csúcsosodik ki: *„Nem rejlik-e már a mi világunk méhében is valamiféle sátáni elv, amelyhez nem fér hozzá az ember, amely el van zárva az emberi ész és érzelmei előtt? Mi szavatolhatja tehát, hogy a túlvilág emberibb lesz? Ez talán maga az embertelenség, természetünk totális tagadása? Ezt azonban nem észlelhetjük, mert az ember – ez az egy bizonyos – természetéből következően képtelen arra, hogy felfogja a Gonoszt.”*

Miłosz, idézete végén, „majdnem manicheusnak” nevezi Gombrowiczot – feltehetően azért csak „majdnem”, mert a Sötétséget Gombrowicz elismeri ugyan, de a Fényt nem. Egy „majdnem manicheus” azonban nem lehet „igazi ateista”. Én viszont úgy vélem, hogy Gombrowicz túlvilági kiruccanása csak korábbi okfejtésének logikus meghosszabbítása volt, játék a lehetőségekkel, nem megérkezés a transzcendenciába. Felfogása szerint a világot gonosz törvények igazgatták és igazgatják, és a bármikor és bárhol elszenvedett gyötrelmem nem tehető meg nem történtté. Ez nincs olyan messze Hegeltől, aki szerint a történelem nem az emberi boldogság megvalósulásának terepe, és aki szerint a világtörténelmi Rossz a fejlődés mozgatója. A világot mozgató sátáni elvből nem okvetlenül következik az eleven Sátánba vetett hit. A félelem az ördögtől jelentheti azt is, hogy nem találunk ellenerőt ezzel az elvvel szemben. *„Mit segít a rendőrség, a törvények, az összes rendszabály és biztonsági intézkedés, ha a SZÖRNYETEG akadálytalanul sétál köztünk, és semmi sem menthet meg bennünket tőle, semmi, egyszerűen semmi, nincs közte és köztünk korlát”* – olvasom ugyanebben a fejtegetésben. És nem csak a rendőrség és a törvénykönyv tehetetlen. *„A katolicizmus! A katolicizmus, itt aztán semmi sem segít! Ő, aki már mindent tud, és minden egyéb csak ásitásra ingerli... ez a szemellenző a lengyel szemén, mely minden oldalpillantást megakadályoz... Ismétlem, nem vagyok a katolicizmus ellensége, de ellenzem a funkciót, melyet nem csak a mai nap óta tölt be kultúránkban. De a ti liberalizmustok, tudományhütek, szocializmustok stb. szintén csak keveset tud arról, amit én a modernség alkotóelemeként jellemeznék.”* Ebben a totálisan e világi korszerűségkeresésben válik el Gombrowicz a legélesebben emigránstársától, Miłosztól. Ez utóbbi olyan katolikusként vallja magát, aki már gyerekkorában felismerte: *„...nem adatott meg számomra a lehetőség, hogy Istenhez való szakadatlan imádkozás nélkül akarjak élni.”* Mindazonáltal nem kovácsol vallásosságából erkölcsi fölényt. A középkorban például a jók és a rosszak egyaránt vallásosak voltak. *„Sőt, azt mondanám, ha valaki megengedheti magának, hogy ateista legyen, akkor legyen az. Gombrowiczot, mint említettem, értelmesebbnek és önmagával harmonizálóbbnak láttam, mint amilyen én vagyok, és most hozzáteszem: őt láttam becsületesebbnek is.”* Olyan hanghordozással, melyben az ironia nem választható el az önironiától, Sartre kifejezésével élve „tipikus salaud”-nak, magyarul aljas gazembernek nevezi magát, amiért *„úgy rendezkedik be, hogy hinni tudjon egyéni létezésének metafizikai megalapozottságában, vagyis abból a tényből, hogy létezik, azt a meggyőződést vonja le, hogy eleve hivatva volt valamire. Ezt a bizonyosságot ítélte el Gombrowicz patrónusomnál, Mickiewicznél, mint »egy babonas gyerek filozófiáját«...”* Ezek szerint tehát Gombrowicz becsületesebb ugyan, mert moralitása nem számít transzcendens jutalomra, de ezt nem is érdemli ki, mert nem lát túl Ulro országán. Becsületesége abból áll, hogy ennek az országnak az iszonyát, sátáni

természetét öncsalás és cinizmus nélkül vállalja. Ő azonban, Miłosz, *salaud* ugyan, mert léggömbjét hosszú zsinóron isten lábujjához köti, de gyermeteg babonái ily módon túlemelik őt Ulro törvényein.

Minden nagyrabecsülésem ellenére sem irigylem ezért Miłoszt: csakugyan hinnie kell a „*gyermeteg babonákban*”, mégpedig nem jelképesen. Hétköznapjainkat formáló erőknek kell látnia őket. Ez bizonyára nem könnyű az olyan racionális gondolatmenetű embernek, amilyen ő lehet, könyvéből ítélve. Ezért döbbenhetett rá már ifjúkorában élete tragédiájára, arra, hogy két egyformán hatalmas, egymás ellen feszülő erő munkál benne, „*az igenlés, a kitárulás, az odaadás egyrészt, másrészt a tagadás, visszavonulás, önfegyelem*”. De nem irigylésre méltó Gombrowicz szituációja sem, akinek a sátáni erők közé lökött értelem tehetetlenségétől kell szenvednie. Ez a tehetetel viselőjétől taktikai gondolkodást és sok megalkuvást követel, még akkor is, ha művészetében és alapmagatartásában nem egyezkedik a felé áramló konformizáló elvárásokkal. A sátán birodalmában, megalapozott jövőkép nélkül, csak így folytatható esetleg az élet az átlagosnál tetemesen kisebb öncsalással és cinizmussal. De akit ilyen cipő szorít, az miképpen fogadhatja el jó lélekkel az örömet? Ha Gombrowicz leírása pontos, és valóban térdig kínban gázolunk, akkor nem kell-e naponta elfojtanunk ezt a tudásunkat, hogy jó lélekkel ehessünk, olvashassunk és szerethessünk? Úgy érzem, ez a dilemma is meghúzódik Gombrowicz kétségbeesése mögött. A tőle nagyon elütő alkatú Brecht fejezte ki e szituáció reménytelenségét a legtömörebben:

*„Micsoda korszak ez, ahol
Csaknem gonosztett a fákról beszélni,
Mert annyi gázságról hallgatsz, míg ezt teszed!
Számíthatnak-e bajba jutott
Barátai még arra, ki ott az utcán
Nyugodtan lépdel?”*

És:

*„Azt mondják nekem: Egyél és igyál! Örülj, hogy van mit!
De hogyan ehetek és ihatok, amikor
Az éhezőtől ragadom el étkeim,
S a szomszár halótól pohár vizemet,
És mégis eszem és iszom.”*

A gyötrelmek birodalmából – hadd értelmezzem én így Ulro országát – ennek a kérdésnek a megoldásán keresztül vezet az út a szabadságba. Csakhogy ez a kérdés megoldhatatlan. Mit tehetünk? Talán finomíthatjuk a kint? És még? Ha önmagunkat az emberiség részének tekintjük, nem okoskodhatunk-e úgy, hogy boldogságképeségeink kifejlesztésével, ha ez a Brecht által jelzett mértéken túl nem irányul mások ellen, hozzájárulhatunk az emberiség boldoggátételéhez?

Második bejegyzés

Miłosznak, úgy érzem, nem könnyű Gombrowiczról írnia. Zavarhatja a túlélésből fakadó fölény. A halál megszünteti a dialógust. 1953-tól 1969-ig biztos lehetett abban, hogy idősebb kollégája valahonnan Argentínából, később Franciaországból figyeli őt,

és reagál mindarra, ami érdeklődésébe vág, ami helyeslő vagy polemikus gondolatokra ingerli. Minthogy Gombrowicz érdeklődésének középpontjában az a birodalom terült el, amelyet ÉN-nek nevezett – ennek része volt persze az is, amit ez az ÉN a külvilágból anektált –, és minthogy e birodalom védelmének érdekében igen hatékony fegyvereket vetett be, Miłosz feltehetően alaposan megfontolta, hogy milyen fenntartásokat fogalmaz meg vele szemben, és miképpen teszi ezt. Részben ez magyarázhatja, minőségérzéken kívül, Gombrowicz A KÖLTŐK ELLEN című pamfletjére adott válaszában nagyrabecsülést árasztó hangnemét, mely áthatja fenntartásait és ellenvetéseit is. Miłosz viszonyát Gombrowiczhoz az is motiválhatta, hogy a lengyel mód lengyelkedő lengyel emigráció tengerében egyedül túltartó partnert láthatott benne. „*Én és Gombrowicz. Egyémáshoz kevésbé hasonlók, egymásnak tulajdonképpen idegenek, a külső körülmények mégis kettős fogattá egyesítettek bennünket... Két emigráns, akiket a lengyel emigráció keserűen fumigált mindaddig, amíg a külföldiek és a Lengyelországból frissen jöttek meg nem győzték arról, hogy érünk valamit: barátsággal viseltetünk egymás iránt.*” Így vezeti be a túlélő az ULRO ORSZÁGA-ban fejtegetéseit Gombrowiczról.

A halál nemcsak a dialógust és az egymásrautaltságot szüntette meg, hanem lezárta Gombrowicz életművét, miközben Miłoszé tovább terebélyesedett, s olyan világméretű elismertségre tett szert, amelyet csak megkoronázott az irodalmi Nobejdíj három évvel az ULRO ORSZÁGA megjelenése után. Gombrowicz viszont reménytelenül ábrándozott az átütő sikerről. Akárhány könyve jelent meg élete utolsó évtizedében különféle fordításokban, világnyelveken, akárhány elismerő kritikust és rajongót talált is, írásmódjának excentrikus volta, gondolatvilágának csaknem mindenki számára kényelmetlen eredetisége és a személyiségéből sugárzó szakadatlan provokáció eleve határokat szabott hívei és méltatói körének. Nemcsak a túlélésből, hanem a sikertöbbletből fakadó fölény is zavarhatta a Gombrowiczról elmélkedő Miłoszt. Lelke mélyén ugyanis valószínűleg mindmáig gyanúsna tartja a sikert, főleg ha valakinek nem kell érte ellenállásokat legyőznie. Mi több, feltételezésem szerint olyan ember ő, aki szenved a saját sikereitől. Gombrowiczról szóló fejtegetéseit félbeszakítva elmeséli, hogy 1933-ban – tehát huszonnégy éves korában – felolvasta néhány versét egy vilnai irodalmi esten, két kiváló lengyel irodalmár jelenlétében. Ezek az első sorban ültek, így hát az ifjú Miłosz fülét hegyezve meghallotta, amint azt mondja róla oroszul az egyik a másiknak, hogy „szerencsefi”, vagy szó szerinti fordításban: „a sors kedvence”. Ő ebből a jellemzésből, mivel az orosz kifejezés értelmét nem ismerte pontosan, elmarasztaló jelentésárnyalatot hallott ki: mintha bábusnak látnák, akivel kénye-kedve szerint játszik a végzet. A keserűség, amely akkor elfogta, végigkísérte egy életen át, és még 1976-ban is, az ULRO ORSZÁGA-nak írása közben ez határozta meg élménybeszámolója alaphangulatát. Látta magát, zöldfülű, csinos fiatalembert a pódiumon, és látta a két felnőtt, tapasztalt irodalmárt, amint bedőlnek a látszatnak, és kimondják, amit később anynyian, akik „*azon szoktak csodálkozni, hogy milyen jól sikerült nekem minden, és akik irigyelnek hírnevem vagy a pénzem miatt. Valójában sok szenvedést tartogatott számomra a sors, és e két idősebb kolléga részvétellel elegyülő csodálata előre sejtett, későbbi félreértések ösképe volt. Magamban csak részvétüknek adtam igazat, vagyis úgy éreztem, semmi sem védhet meg a sors furfangjaitól.*”

Örögi szituáció: a túlélő, akit könnyűnek tetsző sikerei miatt szoktak irigyelni, hallott kollégájáról ír, aki minden energiájával az elismertség, a siker után kapaszkodott. Miłosz könyörtelen ítéletet hirdet erről a kapaszkodásról: „*Nézetem szerint Gombrowicz egész irodalmával egyetemben szerencsétlen flótás volt. Nyomorúságosnak és szánalmasnak ta-*

láltam, hogy valakinek nincs jobb dolga, mint »hírnévre tenni szert«. Én nem foglalkoztam műveim lanszírozásával, egyébként nem becsúvágyhiányból, hanem egyszerűen azért, mert nem volt mit lanszíroznom.” Egy szláv ország szülötte Nyugaton legfeljebb szűk körű elismerésre számíthat, ha csaknem kizárólag versekkel és esszéikkel jelentkezik a piacon. Nem egyengette tehát a saját útját, mégis elért a siker csúcsaira. Ennek azonban nem örülhetett zavartalanul, mert úgy érezte, hogy – legalábbis részben – félreértésből fakad. A világ nem vette tudomásul a benne mélyen rejlő tragikumot, melyet először kamaszkorában élt át, amikor a fajok kiválasztódásáról olvasva felismerte, hogy a természetet is rideg, könyörtelen törvények igazgatják. Hol nyílik lehetőség a szeretetre, ha Ulro országa univerzálisnak tetszik? „Mély pesszimizmus és egyúttal ebragadtatás, eksztatikus himnusz” – ez az ellentét élteti Miłosz könyvét, vagyis keserű e világi lételmélet és keresztény sóvárgás a transzcendencia gyönyörére. Az olvasó mégsem ennek az antinómiának a gyötrelmét éli át, hanem a benne rejlő reményt és harmóniát. Ezzel szemben Gombrowicz sötét humora, emberundora mélyén – ezt álmélkodva jegyzi meg Miłosz – derű bujkál, a játékoság, a szó öröme, „így hát a sok tekintetben nyomorék Gombrowiczot az a képessége, hogy élvezetét leli az alkotásban, emberivé teszi”. Sőt olyan ember ő, akit a látszat ellenére ítélőerejének roppant józansága jellemez. Ha a sátán diktálja is törvényeinket, ha térdig gázolunk is a kinban, lehetőségünk nyílik a szabadságra. Ennek azonban – mondja Gombrowicz – nem szabad abszolútumra törekednie. Sartre-nak és egy kommunista ideológusnak, Mascolónak felrója, hogy az embert professzorias eltökéltséggel valamiféle magasfeszültségű szabadság birodalmába vezérelnék. Pedig „az ember lényegét tekintve arra termett, hogy közepes nyomás alatt és közepes hőfokon éljen”. Az erőlködve akart szabadság fogsággá válik. „Ahhoz, hogy szabadok legyünk, nem csak akarnunk kell a szabadságot – arra is ügyelnünk kell, hogy ne túlzottan akarjuk. Minden túlhajtott vágy és gondolat alkalmatlanná tesz bennünket arra, hogy védekezzünk a végletek ellen.” Gombrowicz józansága azt sugallja tehát, hogy a köznapi ember „közepes hőfokon” kivivhat magának valami olyasfajta szabadságot, melynek birtokában túlélheti a katalizmákat. A tragikus, „katasztrofalista” Miłoszt tehát harmonikus lénye miatt irigylik, a kétségbeesett, keserű Gombrowicz pedig, akit legfeljebb csak tehetségéért irigyelnek az értők, világos színeket, fényeket rejt magában. A lengyel módra mélyen hívó Miłosz esztétikai, logikai, történetfilozófiai eszközökkel vágná ki magát Ulro országából, az ateista Gombrowicz pedig egyházat alapítana az emberek között, és – úgyszintén lengyel módra – szertartásokkal itatja át műveit. A szertartások mélyén munkál az a meggyőződés is, hogy az emberek által megalkotott formák elpusztíthatatlanok. Ami pedig „az emberek közti egyházat” illeti: Miłosz szerintem félreérti ezt, amikor az egymástól kölcsönösen függő emberek teljes szabadsághiányának rendszerét olvassa ki belőle, olyan rabságot, amelyről elhitegetik, hogy ez a tökéletes szabadság. Ezzel szemben Gombrowicz azt vallotta, hogy „a tudat, a lélek, az Én” nem önmaga mélyéből építkezik, „hanem a világból, az emberek között elfoglalt helyzetünk rezultánsa”. Ez a felfogás látszólag ellentétben áll Gombrowicz közmondásos énkultuszával. Ezt az ellentmondást Gombrowicz így oldja fel: „...az egyetlen, ami személyiségünket biztosíthatja, ha rendelkezünk ama függőségek könyörtelenül megformált tudatával, amelyek tudatunkat formálják.” Az Én és a világ kölcsönhatásának ez a felismerése nem mérsékli, de humanizálja Gombrowicz gögös éntudatát. Ebből fakad józansága is, amelyet Miłosz annyira becsül. Szerinte Gombrowicz „úgy vélte, hogy az emberiség nem a rosszabb, hanem előreláthatólag inkább a jobb felé fordul, ami a világért sem jelent nagyobb boldogságot, hanem csak a tudat kitágulását”. Ez különözteti meg a fekete humor és kétségbeesés huszadik századi klasszikusaitól, akik-

től Miłosz mindig is idegenkedett. Gombrowiczot éppen e különbség miatt becsüli. Aztán elfogja a kétely: hátha csak megbűvölte őt Gombrowicz, mint annyi más, és ráerőltette akaratát, hogy ruhát álmódjon rá, a meztelen királyra, holott művei csak a divatos nihilista tendenciák meglehetősen banális változatai. Vagy talán csak magát csapta be taktikai okokból: azért szerette Gombrowiczot, mert az értetlen lengyel emigráció közegében egymásra voltak utalva. Másrészt el kell ismernie, hogy Gombrowicz gondolkodásmódja, viselkedése és írásművészete teljes egységet alkotott. Akkor viszont miért látja nyomoréknak? Alkotó embernél – bármilyen diszharmonikus és torz is egyébként – ez a ritka egység az egészség és a klasszikus értelemben vett személyiség legfőbb bizonyítéka.

Miłosz fölöttébb éles elméjű, ellentmondó ítéletei, melyeket még szaporíthatnék is, azt jelzik, hogy a túlélő nem egészen tud megbirkózni halott kartársa árnyával. Ő is nagy esszéista, nagy Valaki, és lengyelül olvasó ismerőseim szerint nagy lírikus, de – legalábbis amennyire megismertem – besorolható és feltérképezhető. Gombrowicz a RABUL EJTETT ÉRTELEM elolvasása után két részre osztotta őt: az abszolút íróra, a keleti Miłoszra, és a nyugatira, a kommunizmus specialistájára, aki jegyzőkönyvet vezet, nyugati használatra, ama rendszer bűneiről. Másutt azzal vádolja Miłoszt, hogy a történelem és a metafizika közt ingadozva keresi kötelességeit, és hogy azért nem mert eltávolodni a mindenkor aktuális történelemtől, mert fél a magánytól. Ezt a félelmet Gombrowicz tisztességtelennek minősíti: „Aki fél az emberek megvetésétől és attól, hogy magára marad az emberek között, az hallgasson.” „Vigyáznunk kell – mondja Miłosznak –, hogy életünk írás közben ne legyen a politika prédája – vagy a filozófiáé, vagy az esztétikáé. Nem az alkalmazott és nem a tiszta művészetet követelem – a szabadságot követelem, a »természetes« alkotást mint az ember reflexióktól szabad önmegvalósítását.” „Nem, Miłosz, nincs olyan történelem, mely pótolhatná személyes tudatodat, érettségedet, mélységedet, semmi sem oldozhat fel önmagadtól.” A személyes tudat, az érettség, a mélység azonban – láttuk az imént – az emberek közti kapcsolatokból, a külvilágból táplálkozik. A szabadsághoz ismét nem az eltökéltség, hanem őszinte, spontán folyamatok vezetnek el. Ezek azonban fölöttébb diszharmonikusak, és állandó veszélyzóna veszi őket körül. Miłosz személyiségének mélyén azonban – akármennyire meghasonlott, kétségbeesett, katasztrofalista is – valami harmónia rejlik, amely talán éppen vallásos hitéből fakad. Így hát nem mosható le róla teljesen a bélyeg, hogy „szerencsefi”, „a sors kedvence”. Általam ismert művei – gondolatgazdagságuk, árnyaltságuk, a bennük feszülő termékeny ellentmondások ellenére – zavartalanul élvezhetők, összegezhetők, tartalmuk elmesélhető. Gombrowicz ellenben – és ezzel nem minőségét, csak milyenségét jelzem – besorolhatatlan. A szintézis, amelyet megvalósít – szertartásos ateizmus, lengyelelles lengyelség, derűbe olvasztott emberellenesség, abszurdításba ágyazott józanság, bizakodás egy sátáni világ kellős közepén, énkultusz, mely az emberek közti egyházból szívja erejét stb. – egyszerű és zavarbaejtő. Az ellentmondásoknak ez a nehezen felfogható, sokszor kényelmetlen együttese még sokáig gondoskodik arról, hogy Gombrowicz ne váljon széles körökben elismert nagy íróvá. De arról is gondoskodik, hogy ne múljon el a kortársi divatokkal együtt.

Csengery Kristóf

ELHAGYOTT KERT

Hogy leng a gyűrűhinta a diófán!
Nincs is pedig, aki tornázna rajta,
csak a szél fúj, előre-hátra hajtva
a gyűrűket az őszi tornaórán,
melyen légsúlyban két légtestű bajnok
vivja kedv nélkül a szokott tusát:
a senki és a semmi. Néha hallok
egy suhanást – mozgásuk ritmusát –,
pár dobbanást: elfutnak ők is innen,
s a fák közt végképp egymagam leszek,
a gyűrűk ritmusával lépteimben,
árnyék, a semminél is kevesebb?

Lassan minden kiürül és kiszárad.
Az arc elől a kéz ha félretolna
egy nemrég még zöld, selymes lombú ágat,
a sok csupasz gally összekaszabolja.
Ami megérett, most lehull. A nyári
lakó, ha kertjét körbejárta, s végül
a házba lépve csomagolni készül,
mire gondoljon? Merheti kívánni
azt, hogy „jövöre itt”? Vagy úgy tegyen,
mint akinek mindegy, mint aki várta
s már-már akarta is, hogy így legyen,
s mikor a kertkaput kettőre zárja,
csak dúdoljon, halkán s egykedvűen,
ahogy a gyűrű leng előre-hátra?

Mi van még hátra? Ha tudnám előre,
futnék elé vagy elfutnék előle?
De nem kell futni, míg a nemtudásból
ily bőven futja. Mának a ma gondja
elég – sok is. Csak ne oly szorosan
lépdelne együtt a hol s a hogyan!
Vagy ha mindegy volna: itt, ott, akárhol
megülni, vissza s el nem vágyakozva
tenni, amit kell, napra nap, s – ha már
úgyis eljön – kívánni, ami vár.

De ha nem mindegy? Ha a távozó – bár
megjátszaná a közönyöst, miközben
tesz-vesz a házban, zárva ablakot,
ajtót – rosszul színlel, folyton kizökken
a szerepből, s amit elhallgatott,
ott ül az arcán, a kimondott szónál
is érthetőbben, s a csend szinte issza
a panaszát, melyet hiába próbál
titkolni: azt, hogy máris jönne vissza,

pedig még el se ment? Nincs jó tanács,
s aki adhatna, nincs tanácsadó.
Pedig bent is, mint odakint a fás-
kamra paláján szétpergő dió,
csak ami már megérett, az dobol, csak
bontatlan héjú kérdések kopognak.
Ha árhullámként ismét elborít
egy év, s felszínre bukva újra itt
isszuk majd, fuldoklók, a levegőt:
más lesz az íze? Vagy mint azelőtt,
éppen olyan? S hogyan süt majd a nap:
sötétebb lesz-e vagy világosabb
jövőre itt? Lesz-e „ő” s „én”? S ami
a kettőt egybefonja: lesz-e „mi”?

Kérdések, csend. Száraz szél, fájdalom.
Az autó már kint vár az úton,
motorja részvétlen sürgetve zúg.
Egy pillantás a kert mélyébe még:
a nyáron zöld lombsátras menedék
csupaszon áll. S mintha értene, mintha
azt intené: „Indulj, nem kell hazug
jóslat. Csak azt tudom, hogy nem tudom...”
– úgy leng a diófán a gyűrűhinta.

Borbély Szilárd

AZ ÉNVERS

Az én versemben nem fér meg a te
amely most még nemversem ismeretlen
a versben én a verset megteremttem
a versbenénem lesz majd én helyettem
ki akkor majd a verset megszólítja
a versbenén a verset úgy mint én
szólítanám az énhelyettem ént
a versbenénhelyettem versbenénem
ki mondja majd a verset én helyettem
az énhelyetemben kimondja ént
ki ismeretlen lesz majd én nekem
a versbenén nem lesz már többet én
ha azt mondja hogy minden versben én
a van vagyok a semmiben a vágy
az én helyett ben versbenén a tárgy.

ÉN FÉLEM AZT

Én félem azt hogy történik akármí
ami történhet vagy történni fog
a történéstől félek történetlen
de attól is mi megtörténhetett
mert ismeretlen *van* a történésben
az ismeretlen megtörténni vár
és arra vár hogy ő legyen az isten
én félem azt hogy isten ismeret
amely magába rejtett ismeretlen
a történésben történik talán
az ismeretlen történést azt félem
és félem én a megtörtént beszédet
amelybe nincs a tiszta hallgatás
és félem azt amit megtehet bárki
és félem én a hallgatást magát
akármí lesz is benne mondható
én félem azt és minden ismeretlent
hogy istenismeretben félelem
és félem én az istent ismeretlen.

A KÉZÍRÁSOMBAN

A kézírásomban van néha egy két
olyan hely amelyet szeretek
néhány betű meg betűkapcsolás
pedig egyébként annyira zavar
ha olvasok a betűket amely
a kézírásomról árulkodik
bár szeretem ahogy a ká betűt
a té vel néha összekapcsolom
meg újabban a bé betűket is
a szó végén a két bbé jól mutat
de ennél is jobb a betűt írok
ha kell nagyot mint itt a kezdő sorban
egy vonal híján majdnem pentagramma
hogy távol tartsa a rossz dolgokat
a vékony es az mindig jobbra dől
a magánhangzók meg nem érdekelnek
írok minden betűt mert dolgozom
a nevemet is bár sosem szerettem
se írva és se bemutatkozáskor
az er reket leírni nem tudom
és olvasva a vé vel keverem
a kézírásomat mert úgy unom.

A VILÁGOSSÁG HARMATA

Élt a XVIII–XIX. század fordulóján a badeni hercegségben egy gimnáziumi tanár, aki alemann nyelvjárásban verselt és kalendáriumokat írt. Összegyűjtött kalendáriumtörténetei Tübingenben jelentek meg először, és a kötet, mely A RAJNAI HÁZIBARÁT KINCSESLÁDIKÓJA címet viseli, azóta számos kiadást ért meg a német nyelvterületen. Ez volt az első ajándékba kapott könyve a gyermek Böllnek; újra és újra elolvasta. Ezen tanult meg gyorsírni a zürichi gimnazista Canetti. „Az első mon-

dataitól azonnal megmelegedett a szívem” – olvashatjuk visszaemlékezésében. „A HÁZIBARÁT annak a háznak a barátja, ami a világ” – állítja a filozófus Heidegger, aki több tanulmányt, előadást szentelt a könyvnek. Mondják, hogy Kafka mindig magával hordta a KINCSESLÁDIKÓ zsebkiadását, s annak egyik gyöngyszemét, a NEM REMÉLT VISZONTLÁTÁS-t a világ legcsodálatosabb történetének tartotta. A népnevelő Tolsztoj, aki kívülről fújta németül az egyik csibész-történetet, csodálkozott:

hogyhogy nincs meg valamennyi német parasztházban ez a könyv? De olvasta és szerette a KINCSESLÁDIKÓ franciára fordított történeteit George Sand és Victor Hugo is. „A német próza-aranyműveltség egyik legigazibb remeke” – írta róla Walter Benjamin, Ernst Bloch pedig a minden sorát átható bölcs mértéktartás, paraszti józan-ság, igazságosság okán a kínai „igaz út”-tal, a taóval rokonította. A méltatók és rajongók sorát még hosszan lehetne folytatni. Ki volt az az ember, aki ekkora tiszteletet vívott ki magának, akit verseinek egyik első recenzense és kalendáriumainak állandó megrendelője, a kortárs Goethe csak így aposztrofált: „a megbecsülhetetlen”?

A baseli születésű Johann Peter Hebel (1760–1826) apai ágon pfalzi mesteremberek, anyai részről alemann parasztok leszármazottja volt. Szülei egy baseli patríciuscsalád szolgálatában álltak. Alig múlt egyéves, amikor apját, aki eredetileg takácslegény volt, de aztán ura kíséretében bejárta a kor franciaországi, németalföldi és korzikai hadszíntereit, elviszi egy járvány. A vándorvért, a világ és az emberek iránti olthatatlan kíváncsiságot, a költői vénát és a mesélőkedvet Hebel tőle örökölte. Tizenhárom éves, amikor anyját is elragadja egy hirtelen betegség; útban a falujába, egy ökrösszekéren, a fiú szeme láttára hal meg. A mozgékony, életigenlő apai szellemhez a fiúban az anyától kapott mély vallásosság, a többség tisztelete, egyfajta tartózkodó zárttság és szemlélődőhajlam társult. A szegény, de tehetséges árva sorsa ettől fogva a patrónusok jóindulatától függ. Karlsruhéban középiskolát, majd Erlangenben teológiát végez, záróvizsgái azonban a vártnál kevésbé jól sikerülnek, ezért támogatói elfordulnak tőle, és a hön áhított lelkesítő kinevezést nem kapja meg. Nem kapja meg később sem, habár tízévi vidéki nevelősködés, tanárság után ismét felkarolják; a karlsruhei evangélikus gim-

názium tanára, utóbb igazgatója lesz, sőt az egyházi ranglétrán egészen a prelátusi méltóságig emelkedik, s ebben a minőségében bekerül a badeni országgyűlés első kamarájába is. Természettudományos társaságok választják tagjaik sorába, a heidelbergi egyetem teológiai doktorrá avatja, de ő még hatvanévesen is, élete álmát dédelgetve, egy kis falusi lelkész-ségre pályázik; mindhiába. Fennmaradt annak a soha el nem mondott bemutatkozó prédikációnak a fogalmazványja, melyben – közel harmincéves karlsruhei tartózkodás után is – baselinek vallja magát, és leveleinek sokasága szól arról, mennyire hiányzik neki a szülőföld, a Baseltól északra elterülő, a Rajna kanyarulata és a Fekete-erdő nyúlványai által határolt dimbes-dombos Oberland világa.

Költővé a honvágy tette, írótt „erőnek erejével” csináltak belőle. A badeni evangélikus kalendárium kiadásának és haszonvételének joga ugyanis a karlsruhei gimnáziumot illette meg, ám a kiadvány az idők során ebek harmincadjára jutott; elveszítette olvasótáborát, és anyagi csőddel fenyegetett. Ebben a helyzetben esett a felsőbb hatóság választása a költőként akkor már jó nevű Hebelre, aki eleinte húzódozott a feladattól, de aztán egyre jobban belemelegedett. Ő elsősorban tanárnak tekintette magát, az írótságot, bármennyi öröme telt is benne, csupán mellékfoglalkozásként űzte. Arra a sikerre és népszerűségre, ami munkáját kísérte, talán maga sem számított. A példányszám ugrásszerűen megnőtt, az országhatáron túlról is egyre-másra futottak be a megrendelések. Hebel nyolc éven át (1807–15) töretlen kedvvel és elhivatottsággal írta és szerkesztette A RAJNAI HÁZIBARÁT-ot, majd egy kellemetlen közjáték után – a cenzúra a katolikus egyház nyomására kivetette egy ártalmatlan példázatát – megcsinálta még az 1819-es évfolyamot is, akkor azonban végleg leköszönt.

Kalendáriumszerző munkájában a tapintatos népnevelői célzatot és az írói szemléletesség követelményét tartotta mindenkor szem előtt. Hangja természetes, közvetlen és meleg, olyan, mintha családi vagy baráti körben mesélne valaki, ezért előadása az olvasó szívére és értelmére egyaránt tud hatni. Azonkívül, hogy „tanulságos híradásokkal és szórakoztató történetekkel” szolgál, Hebel beavatja az olvasót „a világ épületének” rejtelseibe is. Nála például „az ég az isteni mindenhatóságról és jóságról szóló óriás könyv”, amelynek „aranybetűi a csillagok”, de mindez „arabul van írva”, tolmács nélkül nem érthető, ám aki el tudja olvasni már „*ezt a zsolnárt*”, az nem kapható többé semmi rosszra, bármilyen kísértés közelget is hozzá az éj sötétjében. Naivan hangzik? Igen is, meg nem is. Mindenesetre Hebel legfőbb törekvése, hogy elmélyítse hitünket a jóban. Hósei gyengeségei iránt messzemenő megértést tanúsít, megkönnyítve ezzel az olvasónak az azonosulást. És amikor a fonák vagy drámai helyzet választás elé állítja őket, az olvasó sosem érzi olcsó megoldásnak, hogy a lelkiismeret szavára hallgatnak. Ebben persze része van a gyakorta tréfás, humoros jelenetezésnek is. Mesélik, hogy amikor Gall, a frenológia atyja Badenba látogatott, Hebel koponyáját is megvizsgáltatták vele. Szakvéleményként hallatott mormogásából csak ennyi volt kivehető: „*rendkívül erősen fejlett...*” Mire Hebel, kérdőn: „*A tolvajmirigy?*” Ez a megjegyzés legalább annyira árulkodik írói munkamódszeréről, mint a csavargókhoz, naplopókhoz, csibészek-

hez fűződő rokonszenvéről. Történeteinek anyagát többnyire a korabeli újságokból, folyóiratokból vagy éppen régi könyvekből merítette. A KANIFERSZTA például egy francia fiatalemberrel megtörtént valóságos – és irodalmilag is feldolgozott – eset hebeli adaptációja. De előfordult az is, hogy egy lap egyenesen felszólította az írókat a közzétett „különös eset” költői feldolgozására; ilyen felhívás nyomán született a NEM REMÉLT VÍZSZONTLÁTÁS, amelynek sorait egy – Hebel számára ugyancsak egy életen át – beteljesületlen maradt szerelem fájdalmas szenvedélye forrósítja át. A fiataalkori elszakadást követő ötven év, az „ezenközben” történelme szenttelen imamalomként forog, ám így, a történetbe ékelve, afféle hebeli mantraként végül mégis a megrendítő találkozáshoz visz el, ahonnan már csak egy lépés az örök egyesülés, a szerető lélek sejtetett bizonyossága.

Ezekben a hol anekdotikus, hol bibliikus tömörségű, mesterien szerkesztett és kaleidoszkópszerűen változatos történetekben, akár csak a nagy németalföldi festők, Van Eyck, Memling, Brueghel színeiben vagy a barokk zene, Vivaldi, Bach s aztán a kortárs Haydn hangjaiban, a teremtett világ öröme, az élet fény-árny játékának elfogadása és a megértő elme bizakodása tükröződik: a rációt a hittel összekapcsolni tudó Hebel mondatain is ott csillog – az általa is elragadtatással olvasott költői látnok, Ézsaiás próféta kifejezésével élve – „*a világosság harmata*”.

Halasi Zoltán

Johann Peter Hebel

A RAJNAI HÁZIBARÁT KINCSESLÁDIKÓJA

Részletek

Halasi Zoltán fordítása

Nem remélt viszontlátás

Jó ötven esztendővel ezelőtt, vagy még többel is, a svédországi Falun városkában egy ifjú bányász megcsókolta csinos, fiatal menyasszonyát, és azt mondta neki: „Szent Luca napján a pap áldását adja szerelmünkre. Akkor férj és feleség leszünk, és megépítjük a magunk kicsi fészkrét.” „Ahol békesség és szeretet lakozik majd – mondta a szép menyasszony bájos mosollyal – Hiszen te vagy az én egyetlenem és mindenem. Inkább a sírban feküdnék, mint hogy nélküled éljek.” De még nem jött el Luca-nap, s amikor a lelkész másodszor hirdette ki őket a templomban, akkor – „*Ha pedig valaki tud valamit, ami ezen személyek egybekelését akadályozná...*” – jelentkezett a *Halál*. Mert másnap reggel, amikor az ifjú fekete bányászruhájában elment a menyasszonya háza előtt – a bányász mindennap magára ölti halotti ruháját –, akkor ugyan még egyszer bezörgetett az ablakán, hogy jó reggelt mondjon, de jó estét már nem kívánt neki. Nem tért vissza többé a bányából, hiába szegte számára aznap délelőtt a menyasszonya piros szalaggal az esküvői fekete nyakravalót. Aztán, amikor látta, hogy nem jön vissza többé, eltette a kendőt, és sirt. Sokáig siratta – nem felejtette el soha. Ezenközben Lisszabon városát lerombolta egy földrengés, véget ért a hétéves háború, meghalt I. Ferenc császár, feloszlatták a jezsuita rendet, felosztották Lengyelországot, meghalt Mária Terézia császárnő, Amerika elnyerte függetlenségét, s az egyesült spanyol–francia haderő sem tudta bevenni Gibraltárt. Magyarországon, a veteráni barlangban a törökök körülzárták Stein tábornokot, és meghalt József császár is. Gusztáv svéd király visszafoglalta az oroszoktól Finnországot, kezdetét vette a francia forradalom és vele a hosszú háborúskodás, majd II. Lipót császár is megtért őseihez. Napóleon meghódította Poroszországot, az angolok bombázták Koppenhágát, a földművesek pedig vetettek és arattak. A molnár örölt, a kovácsok verték a vasat, a bányászok meg a sziklákat vésvé ércerek után kutattak föld alatti műhelyükben. Amikor azonban a faluni bányászok az 1809-es esztendőben, János előtt vagy után valamivel, hozzáláttak, hogy áttörjék a sziklafalat két akna között, jó háromszáz ölnyi mélységben, az omladékkal teli zöldgálicos vízből egy fiatalember holttestét ásták ki. Igaz ugyan, hogy a vasgálic teljesen átítatta, de máskülönbem sem oszlásnak nem indult, sem elváltozás nyomait nem mutatta. Tökéletesen kivehetők voltak az arcvonásai, jól látszott az életkora. Úgy festett, mintha csak egy órával azelőtt halt volna meg, vagy csak egy kicsit elszunyókált volna munka közben. A bányászok felhozták a napvilágra, de mivel apja, anyja, barátai, ismerősei rég a földben nyugodtak már, nem akadt senki, aki meg tudta volna mondani, ki lehet az alvó ifjú, s vajon mikor járhatott szerencsétlenül. Senki nem tudott róla semmit, egészen addig, míg oda nem ért a valamikori menyasszonya annak a bányásznak, aki hajdan egy nap elment a mészakra, és nem tért vissza többé. Töpörödött ősz

öreg anyókaként, mankón bicegve érkezett a helyszínre, s amikor látta, hogy az ő vőlegénye fekszik ott, nem is a fájdalomtól lesújtva, inkább valami határtalan örömmel, valami boldog elragadtatással borult le rá, a szeretett halottra. S csak amikor hosszan tartó, erős belső felindultságát leküzdve megnyugodott valamelyest, akkor szólalt meg végre: „Ez az én jegyesem – mondta –, akit ötven esztendeig gyászoltam, de Isten megengedte, hogy még egyszer láthassam őt, mielőtt lejár az időm. Nyolc nappal az esküvőnk előtt elment a bányába, és nem jött vissza többé.” Mély szomorúság fogta el ettől a körülállókat, de még a könnyük is kicsordult. Mert bizony torokszorító volt látni ilyen hervadtan, roskatagon, megvénülve a hajdani menyasszonyt s mellette a még most is daliás szép, fiatal vőlegényt; látni, hogy lobban fel még egyszer, ötven esztendő múltán a menyasszony keblében az ifjonti szerelem lángja; de a vőlegény nem nyitja ki többé az ajkát, hogy rámosolyogna, vagy a szemét, hogy megismerné; látni, hogy kérleli végül az az ősz öregasszony a bányászokat, vigyék el hozzá az ő kicsi szobájába a holttestet, hadd lehessen mellette addig, amíg elkészül a sirja a temetőben, hiszen ő az egyedüli hozzátartozója – ugyan ki más formálhat jogot rá? Másnapra elkészült a sir, a bányászok eljöttek érte. Akkor az anyóka egy ládikóból fekete selyem nyakraválót vett elő, amelynek piros szalaggal volt szegve a széle. Azt a kendőt felkötötte szépen a halott nyakára, és úgy kísérté aztán vasárnapi ünneplőjében, mintha az a nap nem is a vőlegénye temetése, hanem az esküvőjük napja volna. Valóban. Mert amikor a halott ifjút a sírba helyezték, így búcsúzott tőle: „Hát aludj jól. Azt az egy napot vagy tizet bírd ki még a hideg nászi ágyban. És el ne und magadat. Már nem sok tennivalóm van, jövök hamar. Meglátod, nemsokára újra virrad.” – „Amit a föld egyszer visszaadott már, azt másodszer sem fogja megtartani” – mondta, már elmenőben, még egyszer visszanézve.

Napkeleti nevezetességek

Törökországban, ahol, mint mondják, néhanapján le-letérnek az egyenes útról, egy gazdag és előkelő ember becsmérő szavakkal és botütésekkel kergetett el egy szegényt, aki némi alamizsnáért könyörgött hozzá, s mikor a bottal már el nem érhetette, megdobta még egy kővel is. Akik látták, azokat mélységesen felbosszantotta a kegyetlen bánásmód. De már azt egyikük sem tudta kitalálni, hogy vajon mért veszi fel a szegény ember a földről azt a követ, és mért teszi el egy árva szó nélkül a zsebébe. Mert azt, hogy ezek után mindig ott fogja hordani a zsebében, igazán senki se gondolta volna. Pedig a szegény ember pontosan így tett.

Esztendők teltek el, mikor a gazdag emberre egyszer csak lecsapott a balszerencse. Valami nagy zsványságot követett el, és büntetésül nemcsak hogy megfosztották a vagyonától, hanem – ottani szokás szerint – még meg is szégyenítették nyilvánosan. Szamárhátra ültették, csakhogy fordítva, far iránt, így kellett világ csúfjaként mindenki szeme láttára végigkocognia a városon. Amerre elhaladt, csak úgy zúdult rá a gúnyolódás, a szidalom. A báméskodók között történetesen ott állt – zsebében a talányos kővel – a szegény ember is, aki most ráismert egykori bántalmazójára. S mintha csak erre a pillanatra várt volna, gyorsan a zsebébe nyúlt, megragadta a követ, s már fel is emelte, hogy végre megfizessen a sértésért, de aztán, mintha valami jó szellem figyelmeztette volna, nyomban le is ejtette és – látható megindultsággal arcán – elment onnan.

Ebből két tanulság is adódik. Az egyik: Ha neked szolgál is a szerencse, akkor se légy soha gögös, szívtelen és sértő a kicsikkel, a szegényekkel szemben. Mert estére könnyen másként lehet, mint volt kora reggel, és „aki barátként nem használhat, az ellenségként még árthat neked”. A másik: Ne lesd zsebedben kővel, szívedben bosszúvágygal ellenségedet. Mert mit is gondolt magában a szegény ember, miután a maga követ leejtette és elment? „Amíg ellenségem gazdag volt és szerencsés, esztelen és veszedelmes dolog lett volna bosszút állni rajta. Most azonban, hogy ilyen nyomorúságra jutott, már embertelen és gyalázatos dolog lenne.”

A ravasz huszár

Az a huszár az elmúlt háborúban pontosan tudta, hogy a paraszt, akivel éppen szembehalad az országúton, száz guldent vett fel az imént szénaszállításért, és most viszi haza a pénzt. Elébe állt hát, és kérte, ugyan adjon már neki egy kis dohányra- meg pálinkáralvalót. Ki tudja, nem elégedett volna-e meg néhány batkával is. De a pór esküdött égre-földre, hogy az utolsó krajcárját is elköltötte a szomszéd faluban, nem maradt egy vasa sem. „Csak ne volna olyan messze a kvártélyom, mindjárt tudnék segíteni mindkettőnkön! – sóhajtott a huszár. – De ha neked sincs semmi, nekem sincs semmim, akkor csak egyet tehetünk: elmegyünk együtt Szent Alfonzhoz. Ami ma csurran-cseppen tőle, azon szép testvériesen megosztozunk.” Nevezett Alfonz egy elhagyott, ódon kápolnában állt a földút mellett, kőből kifaragva. A parasztembernek eleinte nemigen fűlt a foga a zarándoklathoz. De a huszár nem ismert kifogást. Útközben pedig olyan meggyőzően bizonygatta társának, hogy Szent Alfonz őt még soha nem hagyta cserben, hogy hovatovább a pór is reménykedni kezdett. Netán a huszár egyik bajtársa, akivel összebeszélt, rejtőzött abban az eldugott kis kápolnában? Szó sincs róla! Téved, aki ilyesféle turpisságra gyanakszik. Valóban a kőszent tekintett le rájuk, amint a kápolnába érve letérdepeltek. A huszár pedig láthatóan buzgó imádságba merült. Egyszer csak odasúgja a másiknak: „Te, most intett nekem a szent.” Azzal föláll, odamegy a kőszenthez, fülét a mozdulatlan ajakra tapasztja, s már jön is vissza a pórhoz nagy örömezzel. „Máris adott egy guldent. Azt mondta, itt lesz a zsebedben.” És a másik ámulatára csakugyan előszedett a zsebéből összesen egy guldent, ami persze előzőleg is ott lapult már. De azért ígéretéhez hiven testvériesen megfelezte társával. Annak a pénz láttán minden kétsége eloszlott, és lelkesen helyeselt hozzá, hogy a huszár még egy próbát tegyen. Másodszor is ugyanúgy ment minden, ahogy először. Csakhogy a vitéz ezúttal sokkal jobban örvendezett a szenttől jövet. „A jóságos Alfonz most egyszerre száz guldent adott nekünk. Ott lesz, azt mondta, a te zsebedben.” A parasztember ezt hallván halálos holtra sápadt, és újból bizonygatni kezdte, hogy önála ugyan egy árva krajcár nem sok, annyi sincsen. A huszár azonban erősödött: azért csak bizon Szent Alfonzban, nézze csak meg. Őt még soha nem csapta be a szent. A pór ekkor kénytelen-kelletlen kiürítette a zsebeit. Csodák csodájára tényleg előkerült mind a száz gulden. És hogyha az előbb elfogadta a ravasz huszártól annak az egy guldennek a felét, most már se kérés, se könyörgés nem segített rajta, neki is el kellett feleznie vele a maga száz guldenjét.

Jól kiszélte az a csalafinta. De azért mégsem helyénvaló ilyet cselekedni. Kivált egy kápolnában.

Titkos fejevétel

Ha a landaui hóhér azon a bizonyos június tizenhetedikén reggel áhítatosan elmondta a Miatyánk hatodik kérését, akkor sejtelmem sincs, hogyan történhetett meg vele az, ami történt. Ha viszont nem mondta el, akkor az a levélke Nanzigból* a legalkalmasabb napon érkezett. A levélke így szólt: „Landaui bakó! Haladéktalanul jöjjön Nanzigba, hozza magával a pallosát is. Majd megmondjuk, mi lesz a dolga. Ne féljen, jól megfizetjük.” – A ház ajtaja előtt már ott várta egy hintó útra készen. Ez a mesterségem, gondolta a hóhér, és beszállt a kocsiba. Egyórányira lehetek már csak Nanzigtól – este volt már, a nap vérvörös felhőkbe hanyatlott –, amikor a kocsis megállítja a lovakat, és azt mondja: „Holnap megint szép időnk lesz.” Ahogy ez elhangzott, egyszer csak ott termett az úton három fegyveres. Nagy erős férfi mind a három. Beszálltak ők is a hóhér mellé. Megígérték neki, hogy nem esik bántódása, „de – azt mondták – azt hagynia kell, hogy bekössük a szemét”. Mikor a szemét bekötötték, előreszóltak: „Hajts, sógor!” A kocsi a lovak közé csapott. Ezután – a hóhérnak úgy rémlett – még vagy tizenkét óra hosszan át vihették. Azt persze nem tudta, hol jár. De hallotta éjfél-tájban a baglyokat huhogni, hallotta a hajnali kakasszót, hallotta, ahogy reggelre harangoznak. A kocsi egyszer csak újra megállt. A mestert bekísérték egy házba. Valaki adott neki inni, kapott mellé egy kolbászos cipót is. Amint megerősítette magát étellel-itallal, továbbkísérték az épületben. Vitték egyik ajtón be, a másikon ki, lépcsőn fel és lépcsőn le. Amikor levették a szeméről a kötést, egy hatalmas teremben találta magát. Az ablakok bé vannak vonva fekete vászonnal, az asztalokon viaszgyertyák égnek. A terem közepén egy széken egy nő ül. A nyakszirtje csupasz, fürtjei lenyírva, arcát maszk takarja. A szája be lehetett tömve valamivel, mert nem tudott beszélni, csak zokogott elfúló hangon. A fal mellett pedig, körben, feketébe öltözött urak állnak. Arcukra fekete fátolykendő borult, úgyhogy ha találkozott volna is később valamelyikkel, akkor se ismerte volna meg őket. Akkor az egyik úr kezébe nyomta a pallost, és ráparancsolt, hogy vegye fejét ennek a személynek, aki itt ül a széken. Szegény hóhért egyszeriben úgy kilelte a hideg, mintha mellig jeges vízben állna. Ne vegyék tőle zokn, szabadkozott, de az ő kardja az igazságosságnak van szentelve. Nem szennyezheti be gyilkossággal. Az egyik úr azonban pisztolyt szegezve rá messziről, odakiáltott: „Vagy-vagy! Ha nem teszi meg, amit parancsoltak, akkor nem látja többé a landaui templom tornyát!” A feleségére gondolt, meg a gyerekeire, akik odahaza várták. „Hát ha nincs más választásom... De ha ártatlan vért ontok, az az urak fejére szálljon!” – mondta, s azzal egy csapásra levágta a fejét annak a szerencsétlen teremtesnek. Miután végzett vele, az urak egyike degeszre tömött erszényt nyomott a markába. Kétszáz dublón** volt benne. Megint bekötötték a szemét, és visszavitték ugyanahhoz a hintóhoz. Most is ugyanaz a három személy kísérte, akik odavitték. És amikor a kocsi végül megállt, és ő engedélyt kapott tőlük, hogy kiszálljon és levegye szeméről a kendőt, pontosan ugyanazon a helyen állt, ahol odafelé menet a három fegyveres bevágódott melléje. Ott állt egyórányira Nanzigtól, a landaui úton; csakhogy most nem este volt, hanem éjszaka. És a kocsi se ment tovább, hanem gyorsan megfordult, és elrobogott visszafelé.

Hát ez történt a landaui hóhérral. Házibarat őszintén megvallja: nem lenne tőle

* Nancy német neve.

** Eredetileg spanyol aranypénz.

könnyebb a szíve, ha most megmondhatná, ki volt az az árva lélek, akinek ilyen véres úton kellett a másvilágra menni. Nem, senki se jött a nyomára, ki volt ő, és miben vétkezett. Hol a sírja? Azt sem tudja senki.

Szuvorov

Az ember tudjon uralkodni magán. Aki nem tud, nem is lehet derék ember, olyan, aki méltó mások tiszteletére. Aztán, ha az ember helyesnek tart valamit, úgy is cselekedjék. De ne csak egyszer, úgymond, mindenkorra, hanem mindig – Szuvorov orosz tábornok – van-e a törökök és a lengyelek, az olaszok és a svájciak közt, ki e nevet nem ismeri? – olyan parancsnok volt, aki mindenkitől szigorú fegyelmet követelt. De ami a legfontosabb, magát is a saját parancsnoksága alá helyezte, úgy, mintha ő nem is a Szuvorov volna, hanem valaki más. Ilyenkor az adjutánsait bízta meg azzal, hogy az ő nevében parancsolják meg neki ezt vagy azt, s a kapott parancsot azután pontosan végre is hajtotta. Történt egyszer, hogy az egyik katonáját valamilyen szolgálati vétségén érte, és ez annyira kihozta a sodrából, hogy nekiesett, és ütni kezdte. Ekkor az egyik hadsegéd, összeszedve minden bátorságát – gondolta, ezzel a tábornoknak is meg a katonának is jó szolgálatot fog tenni –, odasietett, és határozott hangon így szólt: „Szuvorov tábornok azt parancsolta: sose ragadjanak el az indulataid!” Mire Szuvorov: „Ha a tábornok ezt parancsolta, akkor engedelmeskedni kell” – és azonnal elengedte a katonát.

Kaniferszta

Az embernek ugyan mindennap van rá alkalma – Emmendingenben vagy Gundelfingenben éppúgy, mint Amszterdamban –, hogy, ha akar, elgondolkozzék a földi dolgok mulandóságán, s ebből okulva elégedett legyen a sorsával, akkor is, ha a sült galamb nem repül a szájába. Hanem egy német iparoslegény a legfurcsább kerülő úton, és pedig egy tévedés folytán jutott el Amszterdamban ennek az igazságnak a felismeréséhez. Alighogy megérkezett ugyanis ebbe a pompás házakkal, ringatózó hajókkal és szorgos emberekkel teli, hatalmas és jómódú kereskedővárosba, mindjárt a szemébe ötlött egy épület. Csodaszép nagy ház volt, egész vándorútja során, Duttlingentől Amszterdamig nem látott ehhez foghatót sehol. Sokáig ámult-bámult a hatkéményes, cifra párkányzatos, magas ablakos, pompás épület láttán – odahaza az apja házának ajtaja nem volt ilyen magas, mint ezen az ablakok –, végül nem bírta megállni, hogy meg ne szólítson egy arrajárót. „Barátom – szólt –, nem tudja véletlenül, hogy hívják ennek a gyönyörű szép háznak a gazdáját, ahol ez a sok-sok tulipán, csillagvirág meg nyári viola áll az ablakokban?” – Az illetőnek azonban feltehetőleg kisebb dolga is nagyobb volt, semhogy egy jöttment idegenre vesztegesse a drága idejét, meg aztán balszerencsére pontosan annyit értett németül, amennyit a kérdező hollandusul, vagyis hát semmit, ezért csak odavetette gorombán: „Kannitverstan”, s már ment is morogva tovább. Ez egy holland szó, illetve, ha jobban megnézzük, nem is egy, hanem három: „Kann nit verstaan”, s azt jelenti: *Nem értem*. A derék idegen azonban azt hitte, hogy ez annak az embernek a neve, aki felől kérdezősködött. Biztos dúsgazdag ember lehet ez a Kaniferszta úr, gondolta (mert a foghegyről odavetett szó apró változást szenvedett a fülében), és tovább ballagott. Ment, egyik utcából ki, a másikba be, míg nem a tengeröbölhöz ért, amit a hollandok Het Ijnek neveznek, a németek viszont

csak így emlegetik: az Ipszilon. Ott aztán annyi hajó állt, amennyi talán nincs is a világon, annál csak az árbochrúd volt több, valóságos erdő. A legény eleinte azt se tudta, hogyan fogja győzni ezt a temérdek látnivalót azzal a két szemével, hogyan eligazodni az érdekességek eme tömkelegében, hogyan fog ő itt rendre-sorra megfigyelni mindent. Ahogy így tanácstalankodott, egy hatalmas hajó vonta magára figyelmét; a hajó nemrég futott be a keleti Indiákról, s épp most rakodták ki. Már így is rengeteg láda meg bála sorakozott egymás tetején meg egymás mellett a parton, de egyre újabb és újabb bálákat gurítottak ki a hajó gyomrából; azután hordókat, mind telis-tele cukorral, kávéval, azután rizzsel meg borssal, no meg, tisztesség ne essék szólván, a közvékeveredett egéripiszokkal. Jó ideje figyelte már a legény a rakodást, végül megkérdezte valakitől, ugyan hogy hívják azt a szerencsés embert, akinek a tenger ezt a töméntelen sok portékát hozta. A megszólított épp egy ládával a vállán jött le a pallón, s mentében odavetette: „Kannitverstan.” – Á, szóval innen fúj a szél, gyúlt világosság a legény elméjében. Na persze, akinek a tenger ennyi kincset érő árut sodor a partra, annak könnyű ilyen pompás házakat emelni meg aranyozott cserépbe tett tulipánokkal díszíteni az ablakát! Ekkor visszaindult a városba, s ezúttal a saját sorsát véve szemügyre, meglehetősen szomorú észrevételt tett; azt, hogy milyen ágrólszakadt szegény is ő, pedig, lám, mennyi gazdag ember él a világon. Hej, csak egyszer az életben rámosolyogna a szerencse, úgy, ahogy erre a Kaniferszta úrra rámosolygott, ezt gondolta éppen, amikor egy utcasarokhoz érve nagy temetési menetet pillantott meg. Négy fekete takarós ló húzta az ugyancsak feketével bevont gyászhintót, olyan lassan és szomorúan, mintha tudnák, hogy egy halottat visznek végső nyugalomra. A hintó mögött hosszú sorban vonultak az elhunyt barátai és ismerősei, kettesével jöttek, mind talpig feketében, némán. A távolban magányos csengettyű szól. Mély részvét fogta el ekkor a mi messziről jött vándorunkat, az a bánatos érzés, amely egyetlen jólelkű embert sem kerül el, ha halottat lát. Levette a kalapját, áhítatosan megállt, kívárta, míg elvonul a menet. De nem állhatta meg, hogy meg ne szólítsa a sor végén haladót. Félénken odalépett hát hozzá, finoman megfogta a köpenyét, és őszinte ártatlansággal a bocsánatát kérte. Az illető épp azt számítgatta magában, mekkora nyereségre tehetne szert, ha a gyapjú mázsájának ára felszökne tíz guldenre. „Kérem, ne haragudjon – mondta neki a legény –, látom, milyen búsan megy itt, milyen tűnődön. Biztosan önnek is jó barátja volt, akiért a csengettyű szól.” – „Kannitverstan!” – hangzott a válasz. Egypár kövér könnycsepp bizony kicsordult akkor a jó duttlingeni szeméből, s igencsak elnehezült a szíve. De alighogy elnehezült, mindjárt mintha meg is könnyebbedett volna. „Szegény Kaniferszta! – kiáltott fel – Mid maradt végül abból a temérdek gazdagságból? Csak az, ami egyszer nekem is kijut majd, bármilyen szegény vagyok is: egy rend halotti ruha meg egy szemfedél. És abból a sok-sok szép virágból egy szál rozmaring talán vagy egy szál ruta, kihúlt szivedre dísznek.” Azzal, mintha maga is a gyásznéphez tartozna, csatlakozott a menethez. Elkísérte a halottat egészen a sírig, végignézte, ahogy „Kaniferszta urat” leeresztik nyughelyére, és bár egy szót sem értett a holland pap sírbeszédéből, jobban elérzékenyült tőle, mint nem egy otthoni halottbúcsúztatótól, amire rendszerint oda se figyelt. Mikor vége lett a szertartásnak, és eljött a többiekkel együtt, már egészen könnyű volt a szíve. Betért egy fogadóba, ahol németül is beszéltek, farkasétvággal elpusztított egy jókora darab limburgi sajtot, s azontúl, valahányszor nyomni kezdte a szívét, hogy annyi gazdag ember van a világon, ő meg milyen ágrólszakadt szegény, olyankor mindig Kaniferszta úrra gondolt, annak a pompás amszterdami háznak meg annak a kincses hajónak a tulajdonosára, meg arra a szűkös sírgödőre, amely magába zárta végül.

Emlékezetes kísértethistória

A múlt ősön egy külföldi úr utazott keresztül Schliengenben, ezen a szép, derék helységen. Fel a hegyre azonban már gyalogosan ment a lovak miatt. Ekkor mesélte el egy grenzachi embernek az alábbi históriát, ami személyesen vele esett meg.

Fél évvel azelőtt, mikor az úr Dániába utazott, késő este megérkezik egy városkába. Nem messze onnan, egy magaslaton csinos kis várkastély állt. Ő a fogadóban akar éjszakázni, de a kocsmáros közli vele, hogy nincs több helye a számára, holnap ugyanis ki fognak végezni valakit, már három hóhér szállt meg nála éjszakára. „Akkor elmegyek oda – feleli az úr –, abba a kis kastélyba. A hűbérúr, vagy akié a kastély, biztos be fog engedni, és biztos akad számomra egy üres fekhely is odabenn.” „Fekhely akad bőven, azokban a magas termekben nem egy szép baldachinos ágy áll megvetve. A szobakulcsokat pedig nálam hagyták megőrzésre – mondja a kocsmáros. – De én mégsem tanácsolnám kegyelmednek, hogy ott éjszakázzon. Három hónapja, hogy a kegyelmes úr a kegyelmes asszonnyal meg úrfival messzi útra ment, attól fogva a kastélyban tombolnak a kísértetek. A várnagy, a cselédség nem maradhatott meg tőlük. Aki azóta bent járt a kastélyban, még egyszer nem mert oda visszamenni.” Az idegen úr csak mosolyog ezen – bátor ember volt, nem sokba vette a kísérteteket – és azt mondja: „Én azért megpróbálom.” A kocsmáros mindent megtett, hogy lebeszélje szándékáról, de hiába; kénytelen volt odaadni neki a kulcsot. Az úr pedig, miután felszerelkedett azzal, amire kísértetjárás esetén szüksége lehet, a vele lévő szolgálával együtt a kastélyba ment. A kastélyban nem vetkőzött le, esze ágában sem volt aludni, ellenkezőleg: meg akarta várni, hogy mi történik. Mielőtt ledőlt, két égő gyertyát állított az asztalra, kitett mellé egy pár töltött pisztolyt, azután kézbe vette *A rajnai házibarát* aranypapírba bekötött példányát – ott lógott a fal mellett, piros szalagocskára kötve, a tükör rájája alatt – és nézegette benne a szemet gyönyörködtetően szép metszett képeket. Sokáig nem hallatszott semmi nesz. De mikor a toronyóra mutatója éjfélre ugrott, és tizenkettőt ütött a harang – viharfelhő vonult el a kastély fölött, kövér esőcseppek doboltak az ablakon –, akkor háromszor erősen kopogtak az ajtón, és egy förtelmes rém lépett a szobába. Kancsalító fekete szemével, félrőfős orrával, vicsorgó fogaival, hegyes bakszakállával, egész testét beborító csimbókos szőrbundájával rútabbnak hatott a föld összes teremtményénél. „Én vagyok Mefisztó nagyúr! – dörmögte vérfagyasztó hangon. – Üdvözlöm palotámban uraságotat. Aztán a feleségétől, gyermekeitől elbúcsúzott-e már?” Jeges borzongás futott végig az idegen úron a nagy lába ujjától a feje búbjáig. Hogy a szerencsétlen szolgát mi lelte közben, arra jobb nem is gondolni. Hanem ahogy a Mefisztó, szörnyűséges grimaszokat vágva és, mintha csakugyan a pokol lángjai nyaldosnák alulról, térdét minden lépésnél magasra emelve jött felé. „egy életem, egy halálom!” – gondolta magában a szegény utazó, azzal isten neki fakeszt, felszökött nagy bátran, ráfogta a pisztolyt a szörnyetegre, és „Állj, vagy lövöki!” – kiáltott. Ez a módszer egyébként nem mindig bizonyul hatásosnak, nem minden kísértetet lehet vele megijeszteni. Mert, ha elszánná is magát az ember a lövésre, akkor vagy csütörtököt mond a fegyver a kezében, vagy éppenséggel visszafele sül el, és ahelyett, hogy a kísértetet érne a golyó, azt találja el, aki lőtt. De Mefisztó, habár fenyegetőleg felemelte mutatóujját, csodák csodájára mégis megfordult, és ahogy jött, ugyanolyan ormótlan léptekkel, ki is imbolygott a szobából. Mikor az idegen látta, hogy ez a sátánfajzat így tiszteli a puskaport, gondolta, most már túl van a veszélyen: gyertyát fogott hát a másik kezébe, és éppoly lassan, mint ahogy amaz lépdelte lefelé

egy folyosón, a kísértet után lopózkodott. A szolgál viszont, aki hátramaradt, már ugrott is, és szaladt, ahogy a lába bírta, a templom iránt, be a városba; ő inkább a hóhéroknál tölti az éjszakát, mint a szellemeknél, gondolta. – Ám a szellem egyszerre eltűnik a folyosón merész követője szeme elől, szakasztott úgy, mintha a föld alá bújt volna. Az úr ment volna még tovább, hogy lássa, hová lett, de alig tett egypár lépést, egyszer csak elfogy a talaj a lába alól, és egy lyukon át a mélybe zuhan. Mivel lentől tűz fénye verődött a szemébe, most már maga is azt hitte, hogy egyenesen a másvilágra tart. Körülbelül tízlábnyi zuhanás után azonban arra eszmélt, hogy egy kupac szénán fekszik, méghozzá sértetlenül, valami boltos föld alatti helyiségben. Hanem ahogy szétnéz, mit lát? Hat fura szerzet áll valami tűz körül, ott volt köztük a Mefisztó is. Mindenféle csudálatos szerszám hever szanaszéjjel, két asztalon meg halomban áll az ezüstpézn, csupa-csupa csillogó-villogó lovas tallér, egyik szebb, mint a másik. Akkor jött rá az idegen, hogy hányadán áll. Hamispézn-verők titkos társasága volt ez, valamennyi hús-vér ember tehát, akik kihasználva az uraság távollétét, az ő kastélyában állították fel gondosan rejtegetett verőtöveiket. Több mint valószínű, hogy az uraság saját emberei is benne voltak a dologban: ők, a házbeliek értesíthették a többieket a kínálkozó alkalomról. Aztán, hogy háborítatlanul folytathassák titkos tevékenységüket, s hogy a zugpéznverésnek hirtelen híre ne menjen valahogy, elkezdtek éjszakánként lármázni, kísértetjárást rendezni. Aki bejött a házba, arra úgy ráijesztettek, hogy többször nem jött vissza. Bizony bánta már a vakmerő utazó, hogy olyan elővigyázatlan volt, és nem hallgatott a kocsmáros figyelmeztetésére. De volt is oka rá, hogy bánja, mert ekkor egy szűk lyukon betuszkolták egy sötét zugolyba, ahonnan jól hallotta, hogy máris haditörvényt tartanak fölötte, mondván: „Legjobb lesz, ha eltesszük láb alól, aztán betömjük a lyukat.” De aztán megszólalt még az egyik: „Előbb hallgassuk ki. Mondja meg, kicsoda, hogy hívják, hová valósi.” Mikor aztán meghallották, hogy ő egy előkelő úr, és Koppenhágába utazik a királyhoz, nagyra meredt szemmel néztek egymásra, és – akkor ő már újból abban a sötét zugolyban volt – azt mondták: „Fonákra fordult a helyzet. Mert ha hiányolni fogják, és a kocsmáros révén kitudódik, hogy a kastélyba ment, és nem jött vissza, akkor perceken belül itt lesznek a huszárok, megfognak bennünket, s amilyen szép sudarra nőtt az idén a kender, olcsón kerül a kötél a nyakunkra.” Úgy döntöttek tehát, hogy megkegyelmeznek a fogolynak, amennyiben esküvel fogadja, hogy semmit sem árul el abból, amit itt látott. Mindamellet megfenyegették, hogy Koppenhágában is figyelteni fogják, ezért, megint csak eskü alatt, meg kellett mondania nekik, hol száll meg Koppenhágában. Megmondta: „A Vademmer mellett bal kéz felől abban a nagy zöld üzletsoros házban.” Ezek után burgundi bort töltöttek neki hajnali ital gyanánt, és nézhette, hogyan verik a lovas tallérokat egészen virradatig. Mikor a kelő nap első sugarai betűztek a pinceablakokon, s kinn az utcán hangos ostordurrogatás hallatszott, és a csordapásztor megfújta kürtjét, az idegen elbúcsúzott az éjjeli fickóktól, s köszönve a szíveslátást, jókedvűen visszament a fogadóba. Eszébe se jutott, hogy az óráját, a pipáját meg a pisztolyokat ott hagyta a kastélyban. „Hála istennek!” – mondta a kocsmáros, amikor meglátta. – Egész éjjel nem tudtam aludni uraságod miatt. Na, hogy járt?” De az utazó azt gondolta: Az eskü az eskü. Azért, hogy az életét mentse, nem veheti fel az ember hiába Isten nevét, ha esküjét azután nem tartja meg. Ezért nem mondott semmit. Ekkor azonban megszólalt a kisharang, a szerencsétlen bűnöst kivezették a tömlöcből, és mindenki rohant, hogy a kivégzést lássa. Az úr később, Koppenhágában is lakatot tett a szájára. Lassanként el is feledkezett a különös kalandról. Néhány hét elteltével aztán egy nap egy

ládikát hozott a címére a posta. Hogy mi volt benne? Egy pár vadonatúj ezüstveretes pisztoly, roppant értékes darab mind a kettő, egy drága gyémántokkal kirakott új aranyóra, egy török pipa aranylánccal meg egy aranyhímzéses selyem dohányzacskó; ez utóbbiban egy levélke lapult. A levélkében pedig ez állt: „Fogadja el tőlünk ezt a néhány holmit kárpótlásul a nagy ijedségért, amit nálunk kiállott, valamint hálánk jeléül, amiért tudott titkot tartani. Az ügynek vége, most már nyugodtan elmesélheti, ha akarja.” Ezért is mesélte el az úr annak a grenzachi embernek. Aztán fenn a hegyen – Hertingen éppen delet harangoztak – elővett egy zsebórát, és megnézte, jól jár-e a hertingeni toronyóra. Hát ez volt az, amit a hamispénnel-verőktől kapott. Ugyanezért az óráért azután Baselen a Gólyában egy francia generális nem kevesebb, mint hetvenöt új dublont ajánlott neki. De az úr nem adta oda érte.

Egy különös kocsmaszámla

Egyszer sikerül a huncutság, máskor a kabátjával fizet érte az ember, nemritkán még a bőrével is. Ezúttal azonban csak a kabátjával. Mert egyszer három vidám diák, habár egy huncut vas se volt már a zsebükben, minden pénzüket elmulatták az úton, nagy bátran úgy döntött, hogy még egy fogadóba betér. Gondolták, a fifika majd itt is kihúzza őket a bajból, ezért eszükben se volt, hogy mint holmi közönséges csirkefogók megszökjenek a fizetés elől. Annak viszont módfelett megörültek, hogy a fiatal és szolgálatkész kocsmárosnét egyedül találták az ivóban. Jókedvvel ettek-ittak, közben valami roppant tudós beszélgetést folytattak egymással. A világot csak úgy emlegették, mintha az már sok-sok ezer éves volna, de még egyszer ugyanennyi ideig állna. Továbbá állították, hogy a világon minden úgy van, ahogy egyszer is volt már, mert minden évben és az év mindenik napján és mindenik órájában minden újra eljövendő úgy, ahogy hatezer évvel előbb ugyanazon a napon és ugyanabban az órában volt. „Bizony – mondta végül az egyik diák a kocsmárosnénak, aki oldalt, az ablaknál ült, kezében hímzéssel, és éberén figyelt –, bizony, kocsmárosné asszony, tudós könyvekből tanultuk mi ezt, nem ám az ujjunkból szoptuk.” Az egyiknek meg volt képe kijelenteni, hogy ő, úgymond, már kezd is homályosan emlékezni rá, hogy hatezer évvel ezelőtt egyszer már jártak itt. Ez a kedves, bájos arc, a kocsmárosné asszonyé, bizonygatta, még most is ismerős neki, nagyon is az. Még sokáig forgott így köztük a szó, s minél inkább úgy látszott, hogy a kocsmárosné elhiszi ezt a mesét, a három tekergő annál jobb ízűen nyelte a bort, rágcsálta a sültet, és jó néhány perccel is elropogtatott, úgy-hogy végül öt gulden és tizenhat krajcárra ment fel a rovásuk. Mikor már eleget ettek-ittak, eredeti szándékuknak megfelelően előrukkoltak a csellel.

„Kocsmárosné asszony – mondta az egyik –, ezúttal nem a legjobban állunk pénz dolgában. Túl sok a fogadó az országút mellett. De miután kegyedben olyan asszonyra találtunk, aki értelmes, akivel lehet beszélni, bizunk benne, hogy mint régi barátainak van hitelünk kegyednél. Vagyis ha nincs kifogása ellene, ezt a mostani számlát a következővel együtt rendeznénk, hatezer év múlva, amikor is újra eljövünk.” Az eszes kocsmárosné egyáltalán nem vette rossz néven ezt. Tökéletesen egyetért ezzel a megoldással, mondta. Örül, hogy az urak ennyire meg vannak elégedve. Eközben azonban észrevétlen az ajtó előtt termelt, s csak annyit kért, hogy akkor legyenek szivesek az urak és most egyelőre azt az öt gulden és tizenhat krajcárt fizessék ki, amivel hatezer évvel ezelőtt maradtak adósak, mert ugyebár minden megtörtént már egyszer úgy,

ahogy most újra eljövendett. A diákok vesztére épp ekkor állított be a helyiségbe néhány derék férfiú társaságában a falu elöljárója, hogy tisztességgel felhajtson velük egy-egy pohárka bort. No, ennek már cseppet sem örvendett a három csapdába esett jómadár. Mert ekkor hivatalból meghozatott és tüstént végre is hajtattott az ítélet, amely a következőképpen hangzott: „Tisztelet-becsület annak, akiben akkora a bizalom, hogy hatezer évre ad kölcsön. Az urak tehát vagy fizessék ki azonnal a régi tartozásukat, vagy adják zálogba meglehetősen újnak látszó felsőkabátjukat.” Nem volt más választás, ott kellett hagyniuk a kabátot. A kocsmárosné pedig megígérte, hogy ha az urak hatezer év múlva újból benéznek hozzá, és jobban találnak állni pénz dolgában, mint most, akkor a zálogba vett holmikat hiánytalanul visszaszolgáltatja nekik. Az eset a segringeni fogadóban történt 1805. április tizenhetedikén.

A próba

Egy aránylag nagy városban, ahol az emberek nem mind ismerik egymást, sőt a fogdmegek sem, egy újonnan felvett hacsír* bement egy gyanús kiskocsmába. De – hogy fel ne ismerjék – barna felsőkabát volt rajta. Azt gondolta ugyanis: „Engem, mivel csak nemrég fogadtak fel, még nem ismer senki. Elöttem nem vigyáznak úgy magukra. Talán akad valami jó fogás.” – Ezt a hacsírt egy éltesebb férfi követte az utcán polgári öltözetben. Bemegy az is a vendéglőbe. A fiatal hacsír rendel magának egy flaska bort, a hajlottabb korú meg odatelepszik a szomszéd asztalhoz, és szintén rendel egy flaskával. Többen is ültek köztük, errébb-arrébb, más asztaloknál nemkülönben, de a legnagyobb békességben, a legnagyobb egyetértésben beszélgettek mindenféléről; az elefántról, a nagy harácsról, a háborús hadműveletekről. Valaki a kiömlött borból húzott az ujjával egy vonalat az asztalon! „Legyen ez – azt mondja – a példa kedviér a Duna.” Azután odatett melléje egy darabka sajtthéjat: „No akkor – azt mondja – ez vóna Ulm.” Egy másik, ahogy Ulmot hallja emlegetni, odaszól a hajlottabb korú férfinak: „Én onnan jövök, Ulmból. Nekem vóna ott hol laknom. Megvóna a rendes mesterségem is. De a régi idők elmúltak örökre.” Mire az idősebb azt mondja: „És másutt jobb? Ugyan, földi! Ami Ulmban,** az van mindenütt. A szép idők! Nincsenek azok már sehol.” Azzal dühösen kifakad, és már szidja is a kort, meg az adókat, meg a hatóságot féktelen nyelvel, irdomatlanul. Hallotta ezt a barna felsőkabátba bújt hacsír is, aki egy ideig csöndben figyelt, azután odaszólt a hangoskodónak: „Barátom, figyelmeztetem, vigyázzon.” „Majd megmondom én, hogy kit figyelmeztessen!” – felelte a hajlottabb korú, és egyik pohár bort a másik után hajtva fel, csak még ádázabban szidta a felsőbb hatalmakat, a hatóságokat. Az álruhás hacsír megint rászólt: „Barátom, nem ismerem önt. Mindazonáltal még egyszer nyomatékosan figyelmeztetni kívánom, vigyázzon!” „Vigyázzak, vigyázzak. Aztán mire? – fortyogott a hajlott korú. – Az igazságot kimondani nem bűn. Vagy már beszélni se szabad? Igen? Mert egyebet amúgy se tehet már az ember...” és így meg úgy. Ekkor a hacsír hátracsapta a barna felsőkabátot, és megmutatkozott a maga igazi valójában, azaz megmutatta, hogy a gárdisták vállöves, piros parolis, csukaszürke kabátját viseli. „Most pedig, barátom – azt mondja –, velem jön.” Amint az uniformisról megismerte a fogdmeget, a hangoskodó egyszerűben más

* Eredetileg testőrjász. Itt: rendőrkapó.

** Ulmot nemcsak a különböző hadak látogatták felváltva, de ekkoriban fosztották meg szabad királyi városi privilégiumaitól is.

nótát kezdett el fújni. „Ugyan, barátom – mondta –, csak nem vette komolyan? Ne tegyen már úgy, mintha ma jött volna a világra. Hiszen ez csupán tréfa volt. Már látom – azt mondja –, meg kell innunk együtt egy butéliával, hogy egy kicsit megismerjen.” És kért még egy butéliával, még hozzá – intett a kocsmárosnénak –: „A jobbikból!” A hacsír azonban kijelentette: „Nem iszom én az úrral egy kortyot sem!” Azzal keményen karon ragadta a rendbontót, és már kísérte is ki, az ajtó felé. A lefogott személy ezenközben sem szűnt meg a lelkére beszélni: „Maga most azt gondolja, hogy én ellensége vagyok az adófizetésnek, mert az előbb úgy háborogtam az adók miatt. Pedig dehogy. Sőt. Mindjárt meglátja, hogy épp ellenkezőképp áll a dolog. Hiszen maga is a hatóság képviselője. Hát tessék, nézze meg, micsoda respektus él bennem a magafajta hatóságiak iránt” – és előszedett a zsebéből egy aranytallért, hogy majd azzal megváltja a szabadságát. De a hacsír hajthatatlan volt: „Nem fizet nekem – azt mondja – semmilyen adót az úr!” Egy sarokkal odébb a letartóztatott megint rákezdte: „Szóval maga még nőtlen. Nem kell feleségről, családról gondoskodnia; azért nem fogadja el az adómat. Tudja mit? Akkor elviszem magát egy gyönyörű néemberhez.” „Nem visz engem az úr semmilyen néemberhez, hanem én viszem az urat egy nem akármilyen emberhez!” – felelte a hacsír. Meg is érkeztek szépen a rendőrség udvarára, de ahogy így együtt odajárulnak a helytartó elébe, a helytartó úr harsány hahotára fakad – úgy hát vig fickó lehet őkegyelme –, és azt mondja: „Kettőtök közül most melyik hozza a másikat?” Itt az ideje ugyanis, hogy eláruljuk a nyájas olvasónak, az őrizetbe vett személy maga is hacsír volt, vén róka már a pandúrságban, csak azért öltött álruhát, és követte az újoncot, hogy kipróbálja, teljesíti-e a kötelességét. Ezért fogadta őket a helytartó azzal, hogy: „Kettőtök közül most melyik hozza a másikat?” A fiatal akarta kezdeni, de az öreg, akit ő letartóztatottnak vélt, egy szigorú szemvillanással leintette, mondván: „Én tartozom jelentést tenni, én vagyok az öregebb.” Úgy értette: a szolgálatban. Majd a felettéséhez fordult: „Kegyelmes uram, helytartó úr! Ez a fiatalember bevált. Nyugodtan rábízhatjuk magunkat. Mert ez úgy letartóztatott engem, jelentem, mint a püty. Ahogy a nagykönyvben meg van írva. És azután sem hagyta magát megvesztegetni vagy meggyőzni tőlem. Ezt nem lehetett levenni a lábáról se borral, se pénzzel, se némberekkel.” A helytartó ettől igen nyájas mosolyra derült, mintha azt mondaná: „Na, ezt már szeretem!” – s jutalmul egy-egy ezüsttallért adott mindkettőnek.

Item, ilyen helyen nem lehet jó zsványnak lenni, ahol pandúr a pandúrnak is kör-mére nézi!

Ez a kis történet még a Segéd hagyatéka, aki mostanság Drezdában éli világát. A minap is nem egy szép pipafejet küldött emlékül Drezdából a *Házibarát*nak! Egy szárnyas fiúcska van rajt' meg egy kisleány, és ezek ketten, elég az hozzá, csinálnak valamit egymással. De visszajön ő még, a Segéd.

Charles úr

Igaz történet

Egy francia születésű pétervári kereskedő épp a kisfiát ringatta a térdén, egy gyönyörű szép fiúcskát, olyan arccal, mint aki azon mereng, hogy milyen jómódú, milyen szerencsés ember is ő, s mint aki ezt a szerencsét Isten áldásának tartja. Ekkor egy idegen lépett be a szobába, négy beteg, félig megfagyott gyerekekkel, egy lengyel. „Meghoztam

az úrnak a gyerekeket.” A kereskedő megrökönyödve nézett a lengyelre. „Mit csináljak én ezekkel a gyerekekkel? Kinek a gyerekei ezek? Ki küldte magát hozzám?” „Senkiéi ezek már – mondta a lengyel – Egy halott asszonyéi, aki a hóban alussza örök álmát, innen hetven óra utazásra, Vilna felé. Uraságod azt csinál velük, amit óhajt.” „Nem hiszem, hogy jó helyen jár” – mondta a kereskedő, de nem hiszi azt a *Házibarát* sem. A lengyel azonban nem hagyta magát eltéríteni. „Ha ön a Charles úr – mondta –, akkor jó helyen járok.” Ebben viszont a *Házibarát* igazat kell hogy adjon neki. Valóban. Ő volt a Charles úr, a kereskedő.

Élt ugyanis Moszkvában egy francia asszony, aki megözvegyült. Már hosszú ideje élt ott jólétben és feddhetetlenül. De mikor öt esztendővel ezelőtt a franciák Moszkvában voltak, elkövette azt a hibát, hogy inkább a honfitársait látta bennük, mint a megszállókat – és ezt az odaválósíak már nem nézték jó szemmel. Hiába, a vér nem válik vízzé. S miután a nagy tűzvészben az ő kicsi háza és vagyona szintén odalett – csak az öt gyereket menthette meg –, az asszony, mivelhogy gyanúba keveredett, nemcsak a várost, hanem az országot is elhagyni kényszerült. Máskülönbén Pétervár felé vette volna az irányt, ahol egy gazdag unokafivérét remélte megtalálhatni. A nyájas olvasó máris észrevehetett valamit. El is jutott az asszony abban az iszonyatos hidegben, annak a borzalmas menekülésnek a részeseként, elmondhatatlan szenvedések között egészen Vilnáig, de mire oda elért, meg is betegedett, le is rongyolódott, hiszen ezt az irdatlan hosszú utat minden szükséglettől, minden kényelemtől megfosztva tette meg. Így talált rá Vilnában egy nemes lelkű orosz hercegre, akinek elpanaszolta, hogy itt áll öt beteg gyerekekkel, maga is beteg, pénz, segítség nélkül. A herceg nagylelkűen megajándékozta háromszáz rubellel, s miután megtudta, hogy van egy rokona Pétervárott, rábízta a választást: Franciaországba kívánja-e folytatni útját vagy egy útlevéll visszafordul inkább Pétervár felé. Az asszony ekkor kétkedőn a legidősebb fiára nézett, mert az volt a legértelmesebb, de egyben a legbetegebb is. „Kisfiam, te hová szeretnél menni?” „Ahová te mégy, anya” – mondta a fiú, és ebben igaza is lett. Mert ő, még mielőtt elindultak volna, elment örökre.

Így hát az asszony felszerelve magát a szükséges dolgokkal, megegyezett egy lengyellel, hogy ötszáz rubelért elviszi őket Pétervárra az unokatestvéréhez; mert azt gondolta, hogy az majd hozzáteszi a hiányzó részt. A megerőltető utazástól azonban egyre betegebb lett, úgyhogy a hatodik vagy hetedik napon – „ahová te mégy, anya”, megmondta a fiú – meg is halt. Szegény lengyel pedig megörökölte tőle a gyerekeket. Mire mehetett velük? Hiszen egymás szavát csak annyira érthették, amennyit egy lengyel megfejtethet abból, ha egy francia apróság oroszul pötyög, vagy amennyit egy kis francia, ha lengyelül beszélnek hozzá. Hát, nem mindegyik nyájas olvasó lett volna szívesen a lengyel helyében! De nem érezte jól magát benne ő maga sem. „Most mihez kezdjek? – tépelődött magában. – Forduljak vissza – de kinél hagyjam a gyerekeket? Hajtsak tovább – de kihez vigyem őket?” Tedd azt, amit tenned kell – szólalt meg végül egy hang ott belül. – Megfosztanád szegény gyerekeket az anyjuktól megmaradt utolsó és egyetlen örökségüktől; az asszonynak adott szavadtól? – Így hát letérdepelt a szerencsétlen kis árvákkal a holttest köré, hogy elmondjon velük egy lengyel Miatyánkot. „És ne vigy minket kísértésbe.” Azután mindegyik gyermek egy apróska marék havat meg egy könnyet hullajtott az anyja kihűlt szívére búcsúzóul, ami jelentette egyrészt azt, hogy készséggel eleget tennének nekik végső kötelességüknek, vagyis eltemetnék őt, ha tudnák, másrészt pedig, hogy immár végleg magukra maradtak, boldogtalan elhagyatottak lettek.

A lengyel ezután bátran továbbhajtott velük a Pétervárra vivő úton. Sehogy se férhetett ugyanis a fejébe, hogyan is hagyhatná őt cserben az, aki rábizta a csöppségeket. Úgyhogy már a szeme előtt terült el a nagy város, mikor végre nagy nyugalommal, mint egy bérfuvaros – hiszen az is csak a városkapu előtt szokta megkérdezni, hogy hol álljon meg –, tudakolni kezdte a gyerekektől, amennyire csak meg tudta értetni magát, hogy hát hol is lakik a rokonuk; ám erre, amennyire ő érthette, azt a felvilágosítást kapta, hogy: „Azt nem tudjuk.” – Hát akkor hogy hívják? „Azt sem tudjuk.” – Hát akkor mi az ő vezetéknevük? „Charles.” A nyájas olvasó megint észrevehetett valamit. Nos, ha a *Házibarát*nak a maga számára kellene megoldást találnia, akkor minden bizonnyal Charles úr lenne a keresett rokon. A gyerekek minden gond nélkül elhelyezést nyernének, a történet pedig ezzel véget is érne. Csakhogy a valóság sokszor elmésebb ám a költött mesénél. Nem, nem Charles úr a keresett rokon. Ugyanezen a néven valaki más. De hogy ezt az igazi rokont hogy hívják valójában, s hogy egyáltalán Pétervárott lakik-e, s ha igen, hol, azt még a mai napig sem tudja senki.

Így hát szegény ember teljes tanácstalanul furikázott a városban két napon át, kocsiján az eladó francia gyerekekkel. De bizony senki nem kérdezte tőle: „Hogy adja párját?”, a Charles úr pedig még ajándékba se óhajtotta őket, nem volt hajlandó megtartani belőlük eleinte egyet sem. Am ahogy szó szót követett, s a lengyel egyszerűen és emberien elmesélte a sorsukat, s elmondta, milyen nehéz helyzetbe került ő ezáltal, „egyet – gondolta – átveszek tőle”, s lám, a keble egyre jobban megtelt melegséggel; s akkor azt gondolta: „nem bánom, átveszek tőle kettőt”; s amikor aztán a gyerekek, azt hívnék, hogy ő a rokon bácsi, mind odasimultak hozzá, és elkezdtek sírni franciául – mert azt bizonyára a nyájas olvasó is észrevette már, hogy a franciák máshogy sírnak –, és Charles úr ráismert sírásukban e nemzeti jellegre, akkor Isten megérintette a szívét, s ettől egyszeriben azt érezte, amit egy apa érez, ha a tulajdon gyermekeit látja keservesen sírni, s ekkor „Nohát, ha ez így van – mondta –, hogy is tagadhatnám meg a segítséget tőlük”, s azzal Isten nevében elfogadta a gyerekeket. „Üljön le egy kicsit – mondta aztán a lengyelnek. – Szólok, hogy főzzenek magának egy kiadós leveskét.”

A lengyel – jó étvággyal, könnyű szívvel – bekanalazta a levest az utolsó cseppig, majd letette a kanalat. Letette a kanalat – és ülve maradt. Azután felállt – és nem mozdult. „Legyen jó az úr, s intézze el most már az én dolgomat is – bökte ki végre. – Hosszú az út Vilnáig. Az asszony ötszáz rubelben egyezett meg velem.” Mint a viruló tavaszi mező, olyan volt addig a kegyes férfiú arca, a Charles úré, de most, mintha felhő szállt volna rá, hirtelen elborult. „Barátom, egy kissé furcsának találom magát – mondta hűvösen. – Nem elég, hogy átvettem magától a gyerekeket, még a fuvardíjat is fizessem ki értük?” Mert a legigazabb, a legkülönb lélekkel is előfordulhat az, ha kereskedő az illető, de bárki mással is, hogy tudta és akarata ellenére sem állhatja meg, hogy ne alkudozzék, ne krajcároskodjék előbb egy kicsit, még ha csak saját magával is. „Uram, én nem mondom a szemébe, milyennek találom önt – felelte a lengyel. – Nem elég, hogy elhoztam az úrnak a gyerekeket? Még ingyen is fuvarozzam őket. Ezekben a mostoha időkben, mikor az ember alig lát valami keresetet.” „Már engedje meg – mondta Charles úr –, de emiatt inkább nekem fájhat a fejem. Vagy azt hiszi, olyan gazdag vagyok, hogy idegen gyerekeket vásárolok üptre? Vagy olyan istentelen, hogy ilyen apróságokkal kereskedek? Visszakaphatja őket! Akarja?”

Jócskán elámult ekkor a lengyel, ahogy így szó szót követett megint, hiszen csak most tudta meg, hogy Charles úr nem is rokona a gyerekeknek, ő csupán szánalomból

fogadta magához a szegény árvákat. „Hát ha ez így van – mondta –, én ugyan nem vagyok gazdag, és az úr honfitársai, a franciák se tettek azzá, de ha így áll a dolog, hogy is várhatnám öntől a fizetséget. Cserébe csak annyit kérek: jót cselekedjék a kis istenadtákkal”, s ahogy ezt az önzetlen kérést kimondta, könny szökött a szemébe, amely őszinte meghatódást tükrözött, de legalábbis a Charles urat őszintén meghatotta. „Milyen nemes lélek ez a polyák! – gondolta. – Pedig csak egy ágrólszakadt fuvaros. Én meg, akinek igazán van mit aprítania a tejbe, milyen szőrösszívú vagyok!” – A polyák már a búcsút vette, sorban megcsókolta a gyerekeket, és egyiket a másik után intette szófogadásra és jámborságra lengyelül, amikor – „Maradjon még egy cseppet, barátom – szólott Charles úr. – Azért annyira szegény nem vagyok, hogy a megérdemelt fuvardíjat ne tudnám kifizetni magának. Mégiscsak átvettem a rakományt, akkor pedig tartozom ezzel...” – azután odaadta neki az ötszáz rubelt. Úgyhogy most már a gyerekek is el vannak helyezve, a fuvardíj is ki van fizetve, és ha egyik-másik nyájas olvasó a nagy város kapui előtt kétségben talált volna lenni a rokon miatt, hogy ugyan megkerülhet-e, és aztán megcselekszi-e majd ezeket – az isteni gondviselésnek ehhez végül nem is volt szüksége rá.

A meggyógyított beteg

Azért a gazdagoknak is ki kell ám állniuk sokszor, hiába van annyi szépen szóló sárga madaruk,* mindenféle terhet-nyavalyát, amiről a szegény ember hál' isten mit sem tud. Mert vannak betegségek, amelyek nem a levegőben lappanganak, hanem a teli tálakban meg a színg poharakban, a támlás puha székekben meg a selyempaplanos ágyakban. Egy bizonyos gazdag amszterdami tudna erről egy s mást mondani! – Az ugyanis nem csinált egyebet egész délelőtt, csak ült a nagy süppedős karosszékben, és pőfékelt, ha ugyan a pipáját megtömni is nem volt rest, mert akkor meg csak bá-mészködött kifelé az ablakon, elnézte hosszan az isten szent napját, de egy szalmaszálát nem tett keresztbe. Délben mégis annyit evett, mint egy csapat kaszás aratáskor, s olyan kísérezénét csapott hozzá, hogy a szomszédokban sűrűn megfogalmazódott a kérdés: „Most a szél fúj odakünn, vagy megint a szomszéd harangoz az orrával?” – A délután ugyancsak a lakmározás jegyében telt; hogy egy kis hideg, hogy egy kis meleg, de ez-az mindig került a szájába, valamivel ugyanis el kellett verni, no nem az éhét vagy az étvágyát, hiszen jóllakott már, mint a duda, hanem a ráérő időt, aminek igazán bővében volt, egyszóval merő unalmában eszegetett csak, sokszor késő estig, úgyhogy nála nemigen lehetett volna megmondani, mikor végződött az ebéd, mikor kezdődött a vacsora. Mire eljött a lefekvés ideje, addigra úgy belefáradt már a sok egy helyben evésbe, mintha egész álló nap köveket rakodott vagy fát hasogatott volna. Szépen meg is erősödött derékban, csak hát egyre nehezebb volt emelnie a pocakját, utoljára olyan lett már az, akár a degeszre tömött liszteszsák. Miért, miért nem, valahogy nem csúszott már úgy az étel, mint azelőtt, kezdte elkerülni az édes álom is, s mint az némelykor lenni szokott, hosszú ideig csak nyüglődött, nyavalygott, keserveskedett magával, bár nem volt kimondott beteg; no persze, ha őt kérdezték, háromszázhatvanötféle baja volt, ami úgy értendő, hogy mindennap más. Kért is annyi orvostól tanácsot, ahány csak volt Amszterdamban. Ez aztán azzal járt, hogy elnyelt egy vödör-

* Aranypénzük.

nyi mixtúrát, egy lapátra való port, amellelt annyi pirulát, hogy egy kacsatojás kitelne belőle, úgyhogy a népek már csak úgy emlegették: a két lábon járó patika. De akár-mivel kúrálta is magát, nem segített az rajta egy szemernyt se, mert amit az orvosok ezenfelül előírtak, azt soha nem tartotta be, mi több, még ő olvasott be nekik, ha ezt szóvá merészelték tenni: „Teringettél! Mire való a gazdagságom – hogy életem végéig fűvön tengődjem, mint a beteg kutya? Nemhogy a doktor meggyógyítana a pénzemért!” Így ment ez sokáig, mígnem egyszer híret vette valami csodadoktornak, aki száz óra utazásra lakott onnan. Hát az olyan ügyes, mondták, hogy a betegek már attól meggyógyulnak, ha csak rájuk néz az az orvos úgy rendesen. Az olyan, hogy ha megjelenik valahol, a Halál rögtön kitér az útjából. Na, ez az én emberem, gondolta az amszterdami nagybeteget, és megírta az orvosnak, hogy se tehetek, se mehetek, mi mindentől szenved. Az orvos, nem kellett sok, mindjárt látta, mi itt a baj, hogy ez olyan nyavalya, amire csak egy gyógyszer van, nevezetesen a mértékletesség és a mozgás. „Na várj csak – gondolta –, majd kikúrállak én egykettőre!” És levelet írt neki, melyben a következőket tudatta vele: „Barátom! A baj komolyabb, mint gondolná. De ha szót fogad nekem, még van némi remény rá, hogy visszanyerje az egészségét. Közlöm, hogy az ön hasában egy pusztító szörnyeteg lakik, egy hétfejű sárkánykigyó. Ne ijedjen meg, majd én beszélek a fejével. Ehhez azonban ide kell jönnie. De pro primo: nem jöhet se kocsival, se lóháton, csakis az apostolok lován, mert a beste fajzat a rázástól még elemészténé a belső részeit. Az összes belét elrágná kegyetlenül. Csitt-csatt! – hetet egy harapásra. Pro secundo: napi két tányér főzeléknél nem ehet többet. Ebédre egy kis sült kolbász megengedett, vacsorára egy tojás. A reggeli legfeljebb egy gyöngye húsleves lehet, kevéske snidlinggel a tetején. Jól vigyázzon, mert amit ezenkívül megeszik, azzal már a kigyót hizlalja. És nem kell sok hozzá, úgy kinyomja a máját a helyiből, hogy aki ezek után még mértéket veend uraságodról, aligha a szabó lesz, de bizonyosan az asztalos. Más tanáccsal nem szolgálhatok. Hanem ha nem fogad szót nekem, lelkemre mondom, a jövő tavaszon már nem fogja hallani a kakukkot szólani. Tegyen, ahogy óhajt!” – Meg is hökkent, de meg is szeppent a kevély beteg attól, hogy így beszélnek órála övele. Ki is adta mindjárt, hogy kenjék be, suvickolják ki a szízmáját, és másnap reggel – úgy, ahogy az orvos meghagyta volt – jó korán útra kelt. Első nap olyan kinkeservesen haladt, hogy egy csiga is vígan a fullajtárja lehetett volna; ha ráköszöntek, nem fogadta; ami földi csúszómászó az útjába került, azt mindet eltaposta. Hanem már másnap reggel is, és aztán harmadnap is, valahogy úgy tűnt neki, mintha már rég nem énekeltek volna ilyen gyönyörűségeen a madarak, mint aznap, és a szeme megtelt a mezők harmatával, a földeken virító pipacsok pirosával; valahogy olyan üdítően hatott rá mindez – s az emberek arcáról is kedvesség, jóindulat áradt felé, s ami még meglepőbb, az övéről is feléjük; és reggelről reggelre, valahányszor kijött a fogadóból, mindig szebb és szebb lett a világ, és ő egyre könnyedebben, egyre jobb kedvűen haladt tovább, úgyhogy mikor tizenhét napi gyaloglás után megérkezett az orvos városába, másnap reggelre kelve már olyan virgoncnak érezte magát, hogy a bosszúság kezdte környékezni. „Nahát, rosszabbkor már nem is gyógyulhattam volna meg – dohogott. – Pont most, mikor az orvoshoz kell mennem. Legalább a fülem zúgna egy kicsit. Vagy a szivburokvizem folyna.” A doktor, amikor beállított, kézen fogta, és így szólt: „Most pedig mondja el szépen még egyszer töviről hegyire, mik a panaszai.” Azt mondta erre: „Panaszok? Nincs énnekem hál’ istennek semmi bajom, doktor úr. Boldog volnék, ha a doktor úr olyan egészségnek örvendene, mint jómagam.” „No, ezt egy jó szellem sugalmazta önnek – mondja a doktor –, hogy megfo-

gadta a tanácsomat. A gonosz kigyó tehát megdöglött. Annak már kampec. De a tojásai még ott vannak a hasában. Úgyhogy tanácsos lesz hazafelé is a gyalogszert választania. Otthon pedig – nem kell, hogy lássák – tessék fát fűrészelni szorgosan. És mindig csak annyit egyék, amennyivel az éhét csillapítja, egy falattal se többet. Nehogy kibújjanak a tojásból azok a sárkányivadékok. Akkor – de csak akkor! – tisztes öregkort jósolhatok uraságodnak” – ezt mondta, és mosolygott hozzá a bajusza alatt. A gazdag idegen pedig azt feleli erre: „Doktor úr! Szép kis alak maga, mondhatom. De engem sem ejtettek ám a fejem lágyára, úgyhogy nagyon is jól értem, amit mond.” Meg is fogadta azután a doktor tanácsát, az ígért kor, az is kijutott neki, mert nyolcvanhét év négy hónap és kilenc napot élt, és végig olyan egészséges volt, mint hal a vízben, és minden újévkor húsz dublont küldött az orvosnak üdvözet és életjel gyanánt.

Kovács András Ferenc

FÜST-FANTÁZIA

In memoriam F. M.

Füst voltam egykor én, fiam: mogyorva, árva, régi
 Füst, súlyos legekbe fölgomolyduló, szabad
 Talán, ki búsótéten bontogatja szét magát,
 Formátlanul ráng, megfeszíti vándor izmait,
 Százlábúmód ha mozdul minden ize, s úgy mász az éj
 Koszolt üvegjén, úgy hág homéri hold felé magánytalan
 Magasba, mintha mennydörögni tudna még a dór mezőn,
 Árkádiákon át... Pedig dehogy, fiacskám, ej, dehogy –
 Csupán árnyéka reszket ott, lakóni pusztaság fölött
 Az bomlik lelkes semmivé, mint szél kezében bölcsek suttogása.

Füst voltam, vén füst, mi lángját is feledte már rég:
 Márványos oltár vérkomor tüzét, honnan az égilakókhoz
 Gördült, lökődött lázas áldozatként, s lábok nyomát is óvta,
 Körbenyaldosá a fellegen, zord bércek fodrain... Zeuszra!
 Így volt! Ámde most Delphoi, Délosz, Dódóna néma. Théba se tisztel,
 Sem Braurón, mert rossz derekam ropog csak. Nem röppen, nem száll
 Ifjú szikrazápor vélem, öreggel – ó, hol égtem én el?

ÉN, SCARDANELLI

Lakatlan házat
 Léthén túli huzat –
 a boldogság is úgy ráz:
 reszketek
 rosszul csukódó ablakként... Repedt,
 átlátszó
 lettem én a semminek,
 akár e könnyű költemény,
 mert széttörök,
 hasadni gyors reménység... Összerezzen:
 csiszolt üvegből van már mindenem,
 mint démonoknak – oly csörömpöléssel
 rebbenek ők
 szívemben, néma szurdokok fölött
 egy fényzilánkban...
 Amde engem itt
 átjár örvénylő napsugár sötétje,
 széttép a szél, a kalmár vágy zajong,
 a vér kiált, s a végső csönd verése
 vacogtat, mintha meglazult kilincset –
 zörgethetnek
 kegyelmes vándorok. De merre nyíljak én,
 ha nyitattik? Üres szobáim merre
 nyíljanak meg? S hová vezetnek
 még e szűk folyosók? Szárdeisz felé vagy Korinthoszba vissza?
 Már soha hozzád, túnt Epheszosz, hús enyhet adó ág!
 Benned is istenek éltek egykor,
 De bennem most csupán vak angyalok
 csapkodják sorra múltak ajtaját,
 s nem tudhatom, hogy
 üdvösség vagy kárhozat süvit-e
 végig testemen? Rajtam keresztül száguld át a kongó termeken,
 a lélek lengő tág lépcsőzetén – csorbult fokok,
 rések között... No mondd: te voltál
 Christian? De most ki vagy, te lakhatatlan?
 Bérház, romos, hideg torony, hová csak égi
 fecskék szárnyalása hat föl, s néha a mélyből
 szétszórt gyöngye gyerekhang, bölcs fecsegés, ha fölszáll –
 talán megérint, mert beléd szivárog, hozzád tör át a hallgatás
 falán – hörgés, fohász, szerelembe bomolt szép női sikoly.

FIGYELŐ

SZIVERI JÁNOS KÖLTÉSZETÉRŐL

*„döngesd magad körül a katlant,
élni szorítsd a fulladót,
ne mondd soha a mondhatatlant,
mondó a nehezen mondhatót,
vakít az éj, tekints előre –
erőd a semmi. Kapj erőre!”*

(Nemes Nagy Ágnes:
ELÉGIA EGY FOGOLYRÓL)

Most, amikor Sziveri János költészetéről készülnök írni, elúzhetetlenül kísért egy emlék. 1981 júniusában a Forum Könyvkiadó felkérésére recenziót írtam Sziveri János második verseskötetéről, a HIDEGPRÓBÁ-ról. Nagyon jó könyvnek tartottam, de volt bennem hiányérzet is a verseiben helyenként előtérbe kerülő metafizikus elvonatkoztatások miatt, s erre is utaltam, mégpedig az itt mottóként idézett Nemes Nagy Ágnes-verssorokkal – „ne mondd soha a mondhatatlant, / mondd a nehezen mondhatót” –, minthogy tudtam, Nemes Nagy Ágnes költészete Sziveri János számára is fontos, s ha őt idézem, pontosabban tudja majd, mire gondolok, hogyan gondolom. A recenziót, amint megírtam, elvittem neki megmutatni. Kétutcányira lakott az én albérleti lakásomtól, könnyen megtehettem. Kora délután volt, kellemesen meleg, napos júniusi délután. Albérleti szobája küszöbén ült, az ajtófélfának dőlve, félig a szobában, félig a kertben, könyvekkel körülvéve, melyeket akkoriban hozott a pesti könyvvásárról, megannyi könyvújdonság volt tehát, s én azonnal el is merültem az új könyvek nézegetésében. Ő közben elolvasta recenziómat, s mint várható is volt, első mondata nem a dicséreteimre vonatkozott, hanem a hiányérzetemet kifejező Nemes Nagy Ágnes-idézetre: „Én nem a mondhatatlant írom – mondta –, hanem a számomra egyedül mondhatót.” Meg sem kíséreltem itt felidézni beszélgetésünket a „mondhatatlanról”, a „nehezen mondható-

ról” és a „szubjektíve egyedül mondhatóról”; amiért fel kellett idéznem Sziveri Jánosnak ezt a mondatát, az *költői tudatosságának* hangsúlyozási igénye, minthogy újraolvasva verseit, a SZABAD GYAKORLATOK (1977) első kötetétől a legutolsó versekig, úgy érzem, épp ez az, amiről itt és most, a költészetét megvilágító elemző tanulmányok megírása előtt, beszélni kell.

Sziveri János huszonhárom éves volt, amikor első verseskötete megjelent, a benne foglalt verseket tehát egy húsz-huszonkét éves fiatalember írta. A SZABAD GYAKORLATOK kötet versei, ahogy mondani szokás, nem kiforrott költészet még, akkor is így láttam, ma is így látom, s mégis egy rendhagyóan erőteljes költői indulás dokumentuma. S több is, mint dokumentum. Olyan költői-mesterségbeli *alapozás*, amelyre nemcsak építeni lehetett, hanem amely már *egyéni költői program* megfogalmazása is. A róla írt kritikám címe (*Új Symposium*, 1977. április) A MÓDSZERESSÉG DICSERETE – KÉRDŐJELEKKEL volt, s kiteljesült költészete távlatából tekintve legalább annyira fontos hangsúlyozni, mint amennyire fontosnak tűnt akkor, az induló költő még ismeretlen útjára gondolva, hogy már első verseskötetében sem egyszerűen egy tehetségesen verselő fiatalember áll előttünk, hanem *tudatos költő*, aki a lehetséges legtöbbet kívánja megvalósítani: létminőségeit a létezés egészét értelmező szándékkal kívánja megnevezni, s ehhez keresi a látószöveget, a formálás egyenmősítő – bizonyosságot adó – erejében bizva.

„Szövegeiben a tudatműködés célirányos »aszszetettsége«, nagyfokú kiegyensúlyozottsága lesz formateremtő elvvé; versbeszédének metafizikájában – a SZABAD GYAKORLATOK ciklus legjobb darabjaiban – a létezés érzékelés összetettsége árnyaltan, intellektuális élességgel és érzékletességgel rajzolódik ki, röntgensugárként hatolva át a megnevezésre váró felismerések összegubancolódott folyamatán. Sziveri módszeresen tudja átáramoltatni magán (és szövegein) a gondolati diszsonanciákat, egymás mellé helyezni, egymáshoz ütköztetni, egymással szembesíteni a léttapasztalatok részértelmeit, vi-

szonlatokat létesíteni közöttük, a viszonylagosság (a bizonytalanság) tartalmi dialektikáját idézve meg” – írtam, s hadd idézzem itt a SZABAD GYAKORLATOK ciklus 9. versének két sorát, melyet ars poeticaként is olvashatunk: „Örök-re kellémszeni / a normát.” A költői tudatosság itt még, a magasra helyezett mércék ellenére vagy épp „elhelyezésük” által, a „mesterség” elsajátítására vonatkozik, voltaképpen *készülődés* ez egy *intellektuális program* megvalósítására, ahogyan ő fogalmazott A VÁRAKOZÁS KEZDETE című korai versben, az „*újraértékelt összefüggések*” felismerésére. Ez intellektuális magatartás kialakításakor, nem utolsósorban a módszeresség akarásában Sziveri János mestere a jugoszláv/szerb költő Vasko Popa; a költészet Sziveri János számára azonban mindig is ez az intellektuális program maradt, s egyáltalán nem mond ennek ellent, hogy megvalósításához költői magatartásának fokozatos *személyessé* válása segítette hozzá.

A HIDEGPRÓBA (1981) kötet versei ezt az intellektuális programot gondolják újra; problémavilága nem a maga közvetlenségében megtapasztalt létezés, hanem az e tapasztalatok szellemivé transzponálása, megnevezése közben felmerülő kérdések, bizonytalanságok, kétértelműségek – melyek elől kitérni nem lehet, s amelyeket Sziveri nemcsak vállal, hanem a költői gondolkodás bizonyosságaiként mutat fel. „*Nem azért így, mintha másként lehetetlen volna*” – olvassuk például a PROLÓGUS című kétsoros versben, vagy: „*Ha akarom vagyok, ha akarom nem. / Ez a költészet előnye és hátránya*” – hirdeti a KÜLONBOZÓ LEHETŐSÉGEK VIZSGÁLATA című versben. Ne tévesszenek meg bennünket a plakátharsány ellentétek! – valódi gondolatok ezek, a maguk módján kikezdetetlenek, csak épp: elégtelenek. Sziveri is tisztában van ezzel. „*Nem a kijelentés, a kijelölés nehéz*” – írja le az INTELMEK című versében a nagyon fontos mondatot. A maga elvontságában körvonalazott intellektuális (költői) program radikális *átlértékelés*ét jelenti ez: a *személyesség* vállalását.

A HIDEGPRÓBA legtöbb versét olvasva úgy tűnik, az „*intellektuális felismerés örömei*” közé tartozik majd ez is, a *személyesség* vállalása ugyanis továbbra sem jelenti az „én” problematizálását, miként a személyes léttapasztalatok problematizálását sem; a *személyesség* vállalása itt még csak hangsúlytolódást

eredményez: a „mi a költészet?” rejtett kérdése helyett a „mi a költő?” kérdése kerül előtérbe, s Sziveri, Kavafisz segítségével ugyan, de meg is fogalmazza a maga számára végső s felelősséget jelentő választ: „*Mintha a költő korának barbárja lenne...*” – olvassuk az IN CONTINUO című versben, melynek mottója egy Janus Pannonius-idézet: „*Barbár férfi vagyok s durva fülednek e nyelv.*” Ne kérdezzük itt, hogyan találkozik a modern görög költő Kavafisz költészetével (A BARBÁROKRA VÁRVA című fordításkötetet már olvasta Sziveri) és a latin/magyar humanista Janus Pannonius költészetével: Sziveri költői gondolkodásában e találkozás hiteles és tartalmas volt, ha egyszer egy ilyen erőteljes metaforához segítette hozzá, melybe – utólag láthatjuk – valóban „belfért” mindaz, ahogy Sziveri János a maga költészetét megvalósította.

A metafora megalkotásánál, a költői szerep e kijelölésénél nagyon fontosnak tartom a megfogalmazásban a „mintha” kifejezéssel jelölt bizonytalanságot, mely valójában nem bizonytalanságot fejez ki, hanem a szándékot, hogy a „kijelentés” *kijelölésértékű* legyen, egy gondolkodási folyamat érvekkel alátámasztható megbizonyosodása, mely, mint ilyen, konkretizálható, sőt megvalósíthatóságának a feltételeként várja is a mindig újbóli konkretizálást – a költői tettet (verset), mely nem mondhat le az intellektualitásról (önmagát szüntetné meg, lehetetlenítené ezzel), ám a létezés *elemi* kérdéseivel kell szembenéznie. A létezés elementáris kérdései a HIDEGPRÓBA, de a DIA-DALOK (1987), a SZÁJBARÁGÁS (1988) kötetek verseiben sem az emberi lét alapkérdéseivel való szembenézést jelentik, s természetes és jó, hogy nem azt, hanem – nem elmentmondva költői indulásának, a SZABAD GYAKORLATOK költői programjának sem – a létezés *kritikai* szemléletét, benne a magunk kritikai szemléletével is. A „barbárrá” válni költői metafora jelentése legalább annyira összetett, mint amennyire nem egyértelmű újabb kori civilizációnk szempontjából a Róma birodalmának pusztulását kiteljesítő „barbárok” történelmi küldetése sem... A hangsúly mindenképpen a *kritikai* gondolkodásra tevődik át, s tegyem hozzá, oly korban, amikor a kritikai gondolkodás intézményesen destrukciónak minősült, föltéve, ha nem határozta magát körül a szubjektum önkifejezé-

sében, illetve ez önkifejezés esztétikumának a bírálatában – megóva önmagát a cenzorként működő politika útéseitől

A költészetet a kritikai gondolkodás megvalósításaként igényelve Sziveri Jánosnak a hetvenes évek jugoszláviai magyar költészetében, elsősorban Domonkos István költészetében adottak a szellemi közegre találás lehetőségei, de úgy is mondhatnám, a Symposium-költészet segíti őt abban, hogy a maga költői szerepkijelöléséhez eljusson, s azt költői magatartásának *természeteszerű* meghatározó elemeként foghassa fel. Tudatosíthassa, elsősorban önmaga számára, hiszen a HIDEGPRÓBA versei megannyi kísérlet a költői szerep kijelölésére és értelmezésére, s e kísérletek sorában a már idézett szintetikus értelmű szerep megfogalmazása mellett a bizonytalanságok tudatosítása is hangsúlyt kap – hol a tudatos lét fölemelő élményeként, hol pedig a maga (magunk) létének (létfelfogásának) szellemtelenségével s ezért haszontalanságával való kíméletlen szembenézésre kényszerülve.

A tudatos, a költői lét fölemelő élményének megfogalmazására többek között példa lehet a KÖLTÉSZET című vers is, amelyben a következő – egész irodalmunk folyamatosságában is gondolkodva – megrázóan hiteles „költői önmegvallást” olvassuk: „*És mégis, / valamiféle gyönyörűség kínoz: költő vagyok. // Épp-úgy, mint a múlt / bármely más írónka, hímőke. Éppoly bizonytalanul. / Am, az idők zúzódsában örök érvényű formaként.*” A SZABAD GYAKORLATOK kötet verseihez viszonyítva a szavak egyre súlyosabbak lesznek a HIDEGPRÓBA verseiben, átgondoltabbak s mintegy „kipróbáltabbak” tetszerűségükben: a jelentés hordozóivá kell lenniük akkor is vagy épp azáltal, hogy „*a kudarc gyönyörűsége kínozza*” a költőt, miközben hite szerint felülemelkedett a maga léte partikularitásán. A versmondatok feszesebbek lesznek, minthogy nincs már bennük semmi felesleges kifejezés – egészében a jelentés szolgálatában állnak. A költő a maga személyiségének *indulati pátozsát* hozza létre a versben; nemcsak a „kitérőkre” nincs tehát hely, hanem az önelengedésre, az önmagát kivonó verbalizmusra sem. A versben semmi sem lehet „töltelékanyag”, hogy ily csúf kifejezéssel éljek, mindennek ezt az indulati pátozsát (az „*egyedül mondható*”) kell szolgálnia, még akkor is, ha – ahogyan ugyanebben a versében

írja – a szavak „*rejtélyei elérhetetlenek számunkra*”, ha a személyiség indulati pátozsát, mint mondandó, s a szavak, a mondat jelentéshordozó lényege („*rejtélye*”) közti megfelelés a maga tökéletességében, teljességében mindig is elérhetetlen, mindig „*kudarcra*” ítél.

Sziveri János azonban nem az a költő, akit e „*kudarc gyönyörűsége*” kielégíthetne, mely – kiélezve – egy l'art pour l'art poétikát hitelesíthetne, miközben létvalóságunk a maga kendőzetlen brutalitásában s végső értelmességében köztözhetne meg bennünket, anélkül hogy megnevezhetnénk Sziveri *indulati pátozsát a megnevezésre* törekszik, s ezért nem „*alélhat el*” a kudarcra ítelt költői beszéd fölötti „*gyönyörűségében*”; a maga indulati pátozsát kísérli meg tehát kritikailag szemlélni – mi mást is tehetne? –, mely egyet jelent a költészet szintetizáló lehetőségében való kételkedéssel is. Így írja meg, ellenszerként, az ANTI-POÉTIKA című verset, melyet a délvidéki költészet talán legnagyobb „*kételkedő költőjének*”, Domonkos Istvánnak ajánl. Az ANTI-POÉTIKA című vers nem ellenköltészet (Sziveri az *Új Symposium* előző nemzedékeinek a tapasztalatai alapján tudja már, hogy ellenköltészetet sem lehet már írni, „*a kudarc gyönyörűségét*” nem lehet megszüntetni), hanem Sziveri költői gondolkodásához következőt: „*ami a barbár költő verse, ami a kötöttségeitől megszabadult „intellektus” beszédkísérletét jelent. „Durva fulednek e nyelv...” – idézte Sziveri Janus Pannoniust az IN CONTINUO verse mottójaként, s az ANTI-POÉTIKA versnyelve ennek az „akart durvaságnak” a szellemében formálódik, nemcsak azért, mert a költőnek „*káromkodni van kedve*”, hanem mert a választékosság „*zsákutcának*” bizonyult az indulati pátozsát és a megnevezésigény költői „*birkózásában*”, „*Ujjal orlyukba mászni – mi felemelő művelet – / ulepet vakarni, s közben szidni-szapulni / a bölcséket...*” – indítja versét, s bármily kihívónak tűnhet is e fogalmazásmód, a „durvaság” nem a kihívást, nem a megbotránkoztatást szolgálja, sokkal inkább a költői létszemlélet elemi tényeinek *kritikai* megnevezését.*

Fontos vers az ANTI-POÉTIKA Sziveri János költészetében, nemcsak azért, mert a kritika tárgyává tudja tenni a (maga) költészetét, hanem azért is, mert felszabadította önmagában az Én-t, aki/ami megmártózza a versvilág „*poklaiban*”, elvesztette „*ártatlanságát*”, amit

nevezhetnénk *idealizmusnak* is. Sziveri semmiképpen sem mond le arról, hogy verse a lét(mínőség)ek *átértékelője* legyen, s ebben a szerepében a szellem szintetizálója az empirikus egyedivel szemben, de tudatosan benne a „kudarca itéltettség”, mely ellen az *íróniával* fog védekezni. Ez a magatartás formálja majd következő kötete, a DIA-DALOK (1987) verseit, s lényegében, ha belső átalakulásokon menve is keresztül, ez a magatartás, a *barbár* költő magatartása, szellemisége határozza majd meg kései – immár a halál árnyékában írott – verseit is.

A DIA-DALOK verseit már egészében a költői énnel ez a *barbár* magatartása hívja létre, ez lesz formateremtő elvé. E versekben az *elemi indulat* már egyértelműen az *íronia* mértékrendszerén megszűrve, a *létezés kritikusa*ként jelentkezik, anélkül azonban, hogy a „barbárság” s a vele együtt járó *íronia* a maga negatív rendszerét a tagadásokból létrehozott (negatív) utópiává változtathatná. „FELRÖHÖGÜNK A DOLGOK ÁLLÁSÁN” – hirdeti az Én és közössége alapmagatartását egyik verse már címében, nem kevesebbet jelezve, mint hogy „*a szörnyeteg világban*”, ahogyan egy kései versében írja, a tagadásban, a kinevetésben lehet egyedül megvetnünk a lábunkat – szubjektumként is, közösségként is. Az *íronia*, a kinevetés azonban a *barbár* költő *íróniája*, szellemi megnyilvánulása, aki nemcsak a maga és közössége manipulált létvalóságát utasítja el, védekezve egyben a fölötté gyakorolt erőszak ellen is, hanem a maga eszme-rendszerében, a lét elemi tényeit megnevezve is *barbár* marad, ami azt is jelenti, hogy a kételkedést, a kétségeiben létező költői Ént tudja a magáénak. A KÖLTŐ TISZTÁLKODIK című versében olvassuk a következő sort: „*és a dolgok (v)elejéig jut el*”. A DIA-DALOK verseinek poétikája egészében belátható e sorból, abból az igencsak ambivalens bizonyosságból, melyet a *barbár* költő a magáénak tudhat. Az *ironikus* tagadás, a rombolás a *barbár* költőt a dolgok elemi megnevezéséig juttathatja el, de nyitott marad a kérdés, hogy ez elemiségükben megnevezett dolgok, tények a rombolás utáni építkezés tényeivé lehetnek-e (a lényegükig/velejükig hatolt-e el a költő, vagy csupán megérintette őket). Természetesen ez utóbbi sem kevés, s mégis nemcsak az ember, hanem a költő, a *barbár* költő is többre vá-

gyik: a rombolás szükségérzetét általában a valami más felépítésének a szükségérzete kíséri. Ennek az igénynek a megérettítése a DIA-DALOK verseinek a poétikájában a destruktív ellenpontosító nyelvi játékoság, az egymástól jelentésükben távol eső szavak összecsendítése, *akárha* rim lenne, a hasonló alakú szavak egymásra vetítése, míg nem a társadalmi valóság torzképeinek a kritikájában a „*tök, élet, len*” nyelvi játék lehetősége révén mégis felsejlik a romboláson túlmutató esély: az esély a reményre. A kinevetésből *nevetés* lesz, s e nevetésben pedig az egyén, a költői szubjektum *diadalmaskodik* nemcsak a maga manipulált, megerőszkolt létvalósága fölött, de a költészet, a szintézisre képtelen költészet fölött is.

Persze egyáltalán nem biztos, hogy a szintézis, az *íronia* létrehozta negatív szintézis nem jött közben létre. Túl közeliek még hozzánk e versek, hogysem a költő *ironikus* tagadásaiból és *ironikus* rámutatásaiból kialakuló, szivesebben mondanám, „*kiszüremelő*” világlátást értelmezzem. És túl közeli még a tény is, hogy a költő mindörökre elhallgatott, s most olvassuk posztumusz megjelent verseit. Annyit már tudhatunk, hogy a DIA-DALOK s a rá következő SZÁJBARÁGÁS (1988) *út* volt a számára. „*Barbár táj barbár szóra kapatja a szám*” – idézi ismétlenül Janus Pannoniust, s mi itt a Vajdaságban, Bácskában Senteleky akaratlan örököséiként is, pontosan tudhatjuk, Sziveri lázadó magatartása, „*barbár be-betörései*” sohasem egyszerűen a napi politika brutalitásai ellenében védtek önmagát, hanem mindig ama szellemtelenség ellenében is, melyen csak úgy lehet felülemelkedni, hogy mindig, minden pillanatban, újra és újra „*győzni*” kell. Itt minden vers, ha valóban vers, „*dia-dal*” is egyben. A mai vajdasági költő tudja ezt, anélkül hogy felpanaszolná a „*dolgok állását*”, hisz ez azt is jelenti, hogy „*kultúr feladatokat*” vállal magára akkor, amikor egyszerűen csak önmagát akarja kifejezni, önmagát akarja megvédeni a rázúduló, a záporozó mindennapi ütések ellenében. A *barbár* költő azonban a *demisztifikáció* költője is, s a SZÁJBARÁGÁS kötet verseinek legfőbb tanulsága épp ez. Nem mintha már az ANTI-POÉTIKA vers nem ezt hirdette volna meg, s a DIA-DALOK kötet verseiben nem ezt a demisztifikációt *tematizálta* volna, miközben szo-

ciografikus igénnyel megnevezett létvalóságából amolyan kosztolányis *kinrimmel* fel-fel-harsan a nevetése; s jóllehet a SZÁJBARÁGÁS kötetben alig van új vers, a DIA-DALOK kötetből átvett versek s a valahány új vers a *végérvényesség* pátozával hitelesítik a meglelt magatartás, a *barbár* költő demisztifikáló *realitás-érzékét*. Mert sohasem a nihil felé hajlik el Sziveri iróniájának, barbár nyelvteremtésének az éle, akkor sem, amikor a költészetbe, a szellemi szférába való menekvés illúzióját is megvonja tőlünk, olvasótól. „*A költő most éppen mindent megemészti szeme / légüres tálon legelesz*” – olvassuk a FELRÖHÖGÜNK A DOLGOK ÁLLÁSÁN című versben, s miközben érzékeljük a hatalmas távolságot a HIDEGRÓBA kötet verseinek költő- és költészetképzeitei s a *barbár* költő magatartása között, nem a semmitől borzongunk meg, hanem a realitástól: a légüres térbe került/jutott költő, aki „*most éppen mindent megemészti*”, tehát aki *van*, immár önsúlyánál fogva nehezedik rá a – megismétlem – „*tök, élet, len*” létre, melyet egészen sohasem lehet elutasítani, mely a maga „szörnyeteg” voltában *démona* is a költőnek. Ez azonban már új felismerés: a MI SZÉL HOZOTT? (1989) kötet verseinek a felismerése.

A DIA-DALOK és a SZÁJBARÁGÁS felharsanó nevetései után a MI SZÉL HOZOTT? versei a „*légüres térben dermedő*” költő vallomásaiként is hatnak. Vallomásosnak nevezem e versek költői Én-jének a magatartását, akkor is, ha tudom/tudjuk, valójában nem az. Nem próbáltuk meg azonban azt az életszituációt, amely Sziveri Jánosnak kijutott: a pátoasztalan, az értelmetlen halál szorító közelségében való életet. Jól tudjuk persze, volt már magyar költő, aki az értelmetlen halál, a megölettetés ellenében a költészet erejével védte önmagát, védte az életet; nem feledjük a drága Radnóti Miklóst, aki azonban a klasszikusok utódja volt, a klasszikus értékek hirdetője utolsó költői lélegzetvételében, a RAZGLEDNICÁK-ban is. Sziveri, a barbár költő, a klasszicizmussal már nem tudhatott mit kezdeni, a körülötte beálló légüres térben, a halál terében semmi másba nem kapaszkodhatott, mint kifejlesztett, megedzett *realitás-érzékébe*. Ha a halál elkerülhetetlen, nem kell róla tudomást venni – gondolhatta. A „*szörnyeteg világ*” szorításában nap mint nap, újra és újra „*győzni kell*” – ezek a „*dia-dalok*”

azonban a MI SZÉL HOZOTT? verseiben s még inkább a posztumusz BABEL (1990) verseiben a *befelé fordulás* versei is, anélkül azonban, hogy a harcot a „*szörnyeteg világgal*” egy pillanatra, egy verssor erejéig is feladná. A költői szerep nem változik, változik azonban a magatartás. A költő egyes szám első személyben fogalmaz immár – s ez az egyik legmegrendítőbb utalás az életből való kirekesztettségére. „*Lassacsán én is kihalok / gúzsba kötnek az évek / körülem mindent elmarok / már csak belül ha élek*” – olvassuk a MI SZÉL HOZOTT? nyitó versében (ALIG VALAMI), s ha a DIA-DALOK és a SZÁJBARÁGÁS versei kapcsán az ironikus magatartás szociografikus hiteléről lehetett szólni, az új versek már a „*belül lét*” dokumentumai akkor is, ha Sziveri, a „*barbár be-betörések*” költője pontosan tudja, nincs mód, hogy *barbár* költői lényét feljadia, megszüntesse, s a szubjektum univerzumában elmélyedni/elmélyülni is egyedül a „*szörnyeteg világgal*” való (költői) harc vállalása révén lesz lehetővé.

A nap mint nap, az újra és újra megvalósított győzelem a szellemtelen léttel szemben a befelé forduló, minthogy előre nem nézhető költő tudatában új minőségre tesz szert. A *barbár* költő változatlanul a lét(ezés) *kritikusa* kíván lenni, nem derítik fel már azonban a győzelmek; a *nevetés* létöröme, amit a tények nyelvi kifejezhetősége okozott, átadja helyét a lemeztelenített költői Én-nek, aki jövőtlensége tudatában egyedül a nyelvi teremtésben, a *nyelvteremtésben* valósíthatja meg önmagát. A nyelvi játékok, a kinrímelek, a jelentésükben egymással opponáló hangalakok e versekben nem szorulnak háttérbe, de a fegyelmezett nyelvteremtés szolgálatába állítódnak. Miként a HIDEGRÓBA verseiben, s persze mégis egészen másként. Újra a *vers* lesz a cél, a *vers*, melynek igenis összegeznie kell, ha nem mást, a létszemléletet annak egy-egy szegletében. „*rideg ordas kapaszkodik / fölfelé a rablólétrán / tartom neki s egyre izzadok / fáradhatatlan lenne ő tán*” – olvassuk AZ ORDAS VISSZAHULL versben, s jól tudjuk, nem a kinrím az, mely egybetartja a versszakot, a verset, hanem a verset formáló költői tudat, mely a korábbi versekhez viszonyítva sűrítettebben, az intenzitás töményebb/magasabb fokán választja meg, rendezzi egységbe a szét-húzó szavakat.

Danyi Magdolna

LEHETETT VOLNA ÚGY,

Térey János: A természetes arrogancia
JAK–Pesti Szalon Könyvkiadó, 1993.
74 oldal, 120 Ft

Lehetett volna úgy, hogy a Tandori–Petri megújította líranyelv folytatói vagy újbóli átalakítói valamiféle vitriolos játékkal állnak elő, az egész költői tér átváltozik sakktablává vagy társasjátékká, a szavak kifecamodnak, majd újjáformálódnak, komolytalanság komolytalanságot követ. Úgy is lehetett volna, hogy az ironikusságot nem az újból érzékenyek váltják fel (mintha az irónia kizárná az érzékenységet), sokszor a versnyelvhez úgy nyúlva, mintha az semmiféle módosuláson nem esett volna át.

Megtörténhetett volna, hogy a líra ilyen el-, illetve visszaérzékenyítése teljességgel magába örvényíti az iróniát, ez mint valami kehes, visszamaradott módszer kitalálódik a költői használatból, nem építik be, elkerülik. Minden költő egy az egyben kesergi bánatát, egy fintor erejéig sem emelkedik felül rajta, a jókedv csak jókedvet, a szomorúság csak szomorúságot jelent.

Megeshetett volna, hogy az új érzékenyek tömeges új fájdalomból nem emelkednek ki másságot tükröző arcok (olyan csoportot persze nehéz elképzelni, amelyből ne válnának ki egyének, mások és különösek), masszává torzul minden, mind, aki költő, kesergi macskája el- vagy feltűnését, hogy fellefetyelte vagy épp nem lefetyelte fel a neki szánt tejet, hogy írni oly nehéz vagy bizony túl könnyű, hogy szép (esős), (havas), (napos), (borús) az idő, és hogy kellemes–nem kellemes szerelmesnek lenni.

Megtörténhetett volna, hogy arra a néhány, bár a költészet jelenlegi irányát el nem utasító, de abból mégis erősen kitűnő költőre nehéz lett volna rábukkannunk, hogy hosszú, tekervényes út bejárta után hívták volna fel magukra a figyelmet, hogy például a még alig húszéves Térey suta és igen darabos kis kötete után is (SZÉTSZÓRATÁS, Cserépfalvi, 1991) nem került volna az érdeklődésünk középpontjába, nem vonzott volna minket

már akkor ez a fura tájakat rajzoló, igen tehetséges ember

Bekövetkezhett volna az is, hogy maga Térey nem ismeri fel saját tehetségét, hogy nem lesz annyira biztos sorai különlegességében, hogy két év elmúltával már átvegyen ebbe az új kötetbe a korábbiól verseket, egész kis igazításokkal, ciklusba rendezve őket, új címmel vagy például egy tegező formát önzésre cserélve (VIZIT).

Megeshetett volna, hogy nem teremt valamiféle egészen különös világot, zárt titoktért, rejtélyövezetet, nem fest monostort, klastromot, homályt, sirokkót, rácsot, megtorlást, vesztegzárat, karantént, zár alá helyezett államot, gettót, kolostort, klinikát, sűrűsödő őrzőjratot.

Lehetett volna úgy, hogy a jelenlegi történet-visszavető térben, ha megjelenik valaki (és megjelent), aki ragaszkodik a saját történetek építette ciklusaihoz, akkor egészen következetesen teszi ezt, úgy, hogy ne csak az első és utolsó részben érezzük a felépítés megkomponáltságát. Megtörténhetett volna, hogy az első A MEGSZÁLLÁS ELŐTTI HÉT ciklus és az utolsó, a HEDVIG HAGYOMÁNYAI nem emelkedik messze ki a kötetből. Az első, a külső világ terrorisztikus lezártágát fanyarul szomorgó rész és az utolsó, a belső világ terrorisztikus vágyait lejegyző szakasz nem tűnik ki, és egyenletes (vagy legalábbis jóval egyenletesebb) megformáltsága miatt nem válik el a középső két résztől, ahol kuszaságban és összevisszaságban találhatunk erős és igen gyenge verseket.

Lehetett volna úgy, ha nagy örömünkre felfedezhetünk egy költőt, aki költőbb, aki nemcsak a cselekmények különösségével, de formajátékaival is remekel (csak egy példa, a vitriolos szonett egy cheeseburger felett [52. o.]), akkor ő nem követ el folytonosan és idegesítően olyan szarvashibákat, hogy lecsapja a verszárlatokat (például PARTY ZONE, VESZÉLYES KREÁCIÓ, ENERVÁLT DARAB), hogy nem ír le ilyen ki tudja, honnan a versbe csöppenő mondatokat, mint például „*Kérem, én esztéta vagyok*” (67. o.), hogy nem él méltatlan tréfákkal: „*A csódot / jelentő Szent Szövetség. / (Szövetség utca, innen / legalább két megálló)*” (48. o.), hogy kirostálja a túlzó vagy másokat fe-

lülről szemlélő képeit: „*ásatag arc*” (21. o.), „*nyuszító nimfa*” (34. o.), „*ostoba ébredők*” (36. o.), s hogy egyáltalán nem vesz fel a kötetébe gyenge verseket, mint az EGY ÍZELTLÁBÚ VIRRASZT vagy az EGY ÚRLEÁNYNAK

Lehetett volna úgy is viszont, hogy valaki, aki a verszárlatokkal sokszor hibázik, s a soraihoz túlon túl ragaszkodó, nem döbönt meg minket néha egészen különös mód meg szerkesztett művekkel, bravúros megoldásokkal, mint például mikor egy amúgy egyszerűnek tűnő sor kétértelműségére a folytonos ismétléssel hívja fel figyelmünket: „*miközben evezünk a kórházparkon át*” (9. o.), „*Nincs mód, hogy Varsót túlutazzam*” (19. o.), vagy mikor a következő versmondattal furcsa megtörésével hangsúlyoz egy, a hangok játéka miatt kiemelésre érdemes részt: „*Meghült és meghalt Jadwiga, / Feladatom eljutni addig a*” (19. o.).

Úgy is történhetett volna, hogy az egyébként igen szép (vagy épp durvaságával meg hökkentő) képeket képző költő mindig felismeri szavai értékét. Hogy aki le tud írni ilyen líraian festői sorokat, mint például: „*Ha mernél szánni, szánj egészen*” (9. o.), „*Hogy lennél makulátlan ut, / mártóztatva e tömény sötétségben?*” (12. o.), „*váratlan foltok az üvegbe marva*” (29. o.), vagy tud minden ékesítést mellőzve egyszerűnek lenni, mint például ezzel a mondat tal: „*Fiam, / a reggelid*” (36. o.), az mindig tudatos.

Megeshetett volna, hogy ő, aki szentimentális is képes lenni, „*beér az este, átson / a zsongó Józsefvároson*” (58. o.), és durva is tud lenni: „*Őn nyilván nimfomán és jócskán 40 éves / péppé örölnöm ont régóta esedékes*” (59. o.), „*Kitenyésztem magát, remélje lesz túrelmem*” (66. o.), vagy „*Frigid vagy, Hedvig, szállj magadba. / Pallérozni próbáltalak*” (70. o.), s aki e kettősséget ötvözni is tudja: „*folgyélnő úrnő, szánandó alak*” (42. o.), az minden leírt sorát kritikával illeti. Az tudja, hogy bizonyos sorok egy titokkal átítatott környezetben a rejtély megerősítői: „*Micsoda ősz – ki fogja végigélni*” (19. o.), míg bárha hasonló jelentésűek is, egy üres környezetben közhelyessé válnak: „*melyikük méltányolhatná eléggé, / hogy még bírom és ennyire*” (33. o.). Az tisztában van azzal is, hogy a vershelyzet talányossága, ha semmire sem szolgál, akkor nem teszi azt érthetővé az sem, ha egy babitsi vershelyzetre utal (MEGTORLÁST VESZ FONTOLÓRA), hogy egy cím vagy egy sor lírai rébusza kioltódhat, ha nem kap méltó folytatást (FAHÉJILLAT A KARANTÉN IDEJE ALATT), vagy ugyanúgy a semmibe hull, ha a titokzatos sort egy durva képet tartalmazó sor követi: „*keresztvizet a tájképszobában / a liceumban hány ásatag arc*” (21. o.).

Lehetett volna úgy, hogy aki a jelenvilág képeit ilyen kitűnően tudja keverni a történeti világgal (yuppie és csuhás, Plantagene-tek és a cheeseburger vagy akár az MTV News), annak minden sorát érdemes megjegyeznünk. Aki például képes egyetlen ígét ilyen különösképp használni, mint ezekben a részekben: „*Varsó tartalmazza a mocskos estét / És benne Jadwigát*” (19. o.), „*De mit tartalmaz ez az utca?*” (23. o.), az minden szavát megfontolja. Aki annyira tudatosan fel tudja használni a kétértelműséget, mint ahogy az például a „*Mostantól óvj*” (20. o.) sorból, vagy az „*És hasztalan voltam /pimasz*” (30. o.) sortörésből kitűnik, az az egész kötetét feszesen a kezében tartja.

Lehetett volna úgy, hogy Térey a történeteit nem ágyazza bele sokszor a tárgyi világ fojtó titokzatosságába: „*(A módosított doktrínák /régóta sokkolják magát.) A gyümölcsöstál elreped. / / (Kirámolják az otthonát; / [...] Bemocskolják a hitvesét, / de maga ebből sem tanul.) /Egy üvegcsé a földre hull / gyöngyök gurulnak szerteszt*” (11. o.), s úgy is, hogy ez a végtelenül vonzó talánymező újra és újra nem kínálja föl magát megfejtésre.

Lehetett volna úgy, hogy Térey nem alkot néhány dermesztően megkapó művet, megdöböntő képekkel, sorokkal, furcsa hangzásokkal, és az egész líraiságának különösségével, mellyel kitűnik és várakozást ébreszt.

Nem lett úgy.

Ambrus Judit

„VÁLOGATOK VERS JAVÁBUL, GYÖNYÖRŰ DALOKAT GYÚJTOK”

A KALEVALA magyar fordításairól

Barna Ferenc fordítása. Athenaeum, Bp., 1871
Vikár Béla fordítása (1909). Európa, Bp., 1985
Nagy Kálmán fordítása (1972). Európa, Bp., 1975
Rácz István fordítása (1976). Európa, Bp., 1980
Szente Imre fordítása. A Nemzedékek és a Nemzetőr közös kiadása, München, 1987

A KALEVALÁ-nak immáron öt teljes magyar fordítása van. Ismét egy világrekord, mellyel büszkélkedhetünk, bár tudjuk, hogy ez a nemes költői verseny nem azért alakult ki, hogy ezáltal a magyar fordításirodalom bármiféle rekordok könyvébe kerüljön. Ezúttal a legfrissebbet, Szente Imrét kívánom bemutatni, de a történetiség és az összehasonlítás kedvéért a többről is illik szót ejtenem.*

A KALEVALA-fordítások rövid története

A KALEVALA első változata 1835-ben jelent meg. Később ezt Lönnrot kibővítette, s 1849-ben jelentette meg azt az ötvenénekesnyi, huszonkétezer soros terjedelmű művet, melyet ma KALEVALA-ként ismerünk. Finnországban járt magyarok már a RÉGI KALEVALA megjelenéséről is tudósítottak, fordítottak is belőle, s az ÚJ KALEVALÁ-ból is több részlet napvilágot látott magyarul, mielőtt 1871-ben az első teljes fordítás megjelent Barna Ferdinánd munkájaként. Barna Ferdinánd (1825–1895) könyvtáros volt, az MTA levelező tagja. Szinte segédeszközök nélkül, egy finn–latin szótárra és egy német fordításra támaszkodva kellett megfejtenie a karjalai nyelvjárásban írt művet. Lelkiismeretes filológusként alapos munkát végzett. Szöveg- és formahű for-

ditásából hiányzik ugyan a költői erő, a szövegűség idónként a természetesség és a magyarosság rovására érvényesül, de vannak igen jól sikerült részei. A Barna-fordítást később sok bírálat érte, némileg alaptalanul. Tulajdonképpen el kell ismernünk, hogy nem egyedül Barna nehézkes nyelvezetét okolhatjuk azért, hogy a KALEVALA nem érte el az őt megillető népszerűséget a múlt század végén. Abban az időben a finn–magyar rokonság gondolata még nem élt annyira elevenen a köztudatban, hogy az olvasóközönség nyitott lett volna egy távoli, ismeretlen nép eposzáinak a befogadására.

A következő fordítás 1909-ben jelent meg, de több mint húsz évig készült Vikár Béla (1859–1945) a finnek nemzeti eposzával ugyanúgy egyetemi tanulmányai révén került kapcsolatba, mint Barna, de neki alkalma volt helyszíni gyűjtőutakon megismerkedni mind a finn–karjalai, mind pedig a magyar népvelvvel. Folklorisztikai ismereteit is beépítette fordításába, szövegét évekig csiszolgatta, így rászolgált arra a lelkes fogadtatásra, melyet a korabeli kritikákban olvashatunk. Míg a Barna-féle KALEVALA csak akadémiai körökben volt ismert, Vikár fordítása bekerült a köztudatba. Évtizedek alatt több kiadást megért, egyes írókra, költőkre gyakorolt hatása (József Attila, Gulyás Pál, Aprily Lajos) immár közhelyszerűen ismert. A Vikár-fordítás népszerűsége talán 1935-ben volt a tetőpontján, a KALEVALA centenáriusának évében. A könyv ekkor diszkiadásban jelent meg, s nem kisebb költő méltatta a művet és a fordítást, mint Kosztolányi Dezső. A finn–magyar kapcsolatok is a harmincas években indultak ígéretes fejlődésnek, tehát ebben az időben már a befogadó közeg is biztosítva volt.

A Vikár-fordítás hatása abban is mérhető, hogy azóta Magyarországon nem született újabb teljes fordítás. Részleteket fordítottak többen is, a legismertebb Képes Gézáé. A hetvenes évek elején a Thália Színház az ő átültetésében játszotta a KALEVALÁ-t. Az előadás Finnországot is megjárta, s hatalmas sikert aratott, mert könnyed, humoros hangvételével új megvilágításba helyezte a finnek körében a nemzeti lét szimbólumává és kötelező olvasmánnyá kövült eposzt. A másik KALEVALA-magyarító Varga Domokos, tőle is megjelentek már fordításrészletek.

* A magyar nyelven olvasható könyvtárnyi irodalomból néhány bibliográfiára és tanulmánykötetre utalok, melyek megkönnyíthetik a további tájékozódást: Domokos Péter: *A FINN IRODALOM FOGADTATÁSA MAGYARORSZÁGON*. Budapest, 1972; Jávor Jenő: *A FINNUGOR NÉPEK IRODALMÁNAK BIBLIOGRÁFIÁJA*. Budapest, 1975; Väinö Kaukonen: *A KALEVALA SZÜLETÉSE*. Budapest, 1983; Nyirkos István (szerk.): *UTUNK POHJOLÁBA*. Békéscsaba, 1985.

A következő teljes fordítás Erdélyben született, Nagy Kálmán tollából. Nagy Kálmán (1939–1971) nagybányai tanár volt, s kolozsvári egyetemi éve alatt kezdte fordítani a KALEVALÁ-t, de megjelenését már nem győzte kívánni: mint annyian az erdélyi értelmiség tagjai közül a kilátástalanság éveiben, ön maga vetett véget életének. A KALEVALA Bukarestben 1972-ben, Budapesten 1975-ben jelent meg, a finnugor kongresszus tiszteletére.

Az időben soron következő két fordító évekig élt Finnországban, mindkettőnek finn felesége van. Rácz István (1908–) már több mint harminc éve tekinti második hazájának a KALEVALA földjét, Sente Imre (1922–) pedig többéves jvääskyläi lektorkodás után költözött át Svédországba, s ott is magyart tanít. A befogadó ország nyelve, kultúrája iránti szeretet, tisztelet s az anyanyelvhez való ragaszkodás egyaránt szerepet játszhatott abban, hogy a két művész (mindketten foglalkoznak írással, más nyelvekből való műfordítással is, Rácz István fotóművész is) a megjelenés legkisebb reménye nélkül ilyen nagylegzetű, igényes munkába fogott. Rácz először a saját kiadásában jelentette meg KALEVALÁ-ját Finnországban, 1976-ban Budapesti kiadása csak 1980-ban valósult meg. Sente 1984-re készült el fordításával, így jó esetben az megjelenhetett volna a következő évben, a KALEVALA százötven éves jubileumára. De nem akkor, hanem 1987-ben jelent meg, és nem Budapesten, hanem Münchenben. Ma is sajnálatosan kevés példány forog belőle közkezen itthon, s a kötés olyan gyenge minőségű, hogy egyszeri elolvasás után már potyognak belőle a lapok. Pedig illő lenne (s az alábbiakban ezt, remélem, sikerül bizonyítanom), hogy itthon is napvilágot lásson, sok lapozgatást, újraolvasást, mazsoláztatást kiálló, tartós kötésben.

A fordítások jellemzése

Feltételezzük, hogy minden újabb fordítás abból az igényből születik, hogy a fordító mást, esetleg jobbat kíván nyújtani az előzőnél. A későbbi fordító dolga könnyebb is megnehezebb is elődeinél. Egyrészt megkímélheti magát attól a fárasztó értelmező munkától, melyet egy gazdag szókincsű, botanikai, zoológiai, néprajzi, mitológiai ismereteket igénylő nyelvjárási szöveg megfejtése igényel, más-

részt viszont késztetést érez, hogy felülmúlja az elődök esetleg sikeres megoldásait is. A KALEVALA fordítói világosan megfogalmazott elvek szerint dolgoztak, s mindannyian igényt éreztek arra, hogy elveikről a néprajzi magyarázó jegyzeteken kívül előszó vagy utószó formájában az olvasóknak is beszámoljanak.

Barna Ferdinánd elsősorban arra törekedett, hogy a nyolc szótagos sorokat megtartsa. Mivel a finn KALEVALA rimtelen, Barna is kevés rimet használ, közlése szerint is csak azért, mert figyelembe kellett vennie „*hazai közönségünk ízlését*”. A rimek nagy részét a gondolatpárhuzamból eredő ragrimek adják. Tudatosan törekedett arra is, hogy „*mután a fordítás rokon nyelvből történt, lehetőleg nyelvvalak nyelvvalakkal, avagy egyenértékű alakkal adassék vissza*”.

Vikár a maga KALEVALÁ-ját páros rimű nyolcasokkal fordította, talán ő is a magyar közönség igényének akart eleget tenni. Ugyanakkor valószínűleg belátta, hogy az eredetiben előforduló alliterációk gazdagságát – mely nemcsak a szókezdő hangok, hanem gyakran az első szótágok összecsengését jelenti – nem tudja visszaadni. Persze, ő is él a betűrim eszközeivel, ahogyan Barna is, csak sokkal ritkábban, mint az eredetiben.

Saját közlése szerint Vikár kerülte a nyelvjárási és az elavult szavakat, az olvasó azonban így is gyakran botlik olyan tájszavakba, melyek különös, ódon ízt, keresett népiséget kölcsönöznek a szövegnek. Kosztolányi ezt erényének tartotta, s így dicsérte: „*Nem létező nyelv ez, de ízig-vérig magyar, s amelletl ősiségét érezteti nyelvünk ismeretlen múltjának, azt a káprázatot keltve, hogy csak így költették volna a mi KALEVALÁ-nkat.*”

Nagy Kálmán a finn eredetihez próbált közeledni akkor, amikor rimtelen sorokat fordított, mai köznyelven fogalmazott, mely azért őrzi a finn fenyeseknek az erdélyi havasokkal rokon hangulatát, s a székely népballadák nyelvében gyökerezik. Vikár csengő-bongó rimeit után üdítő élményt nyújt ez az egyszerű, tiszta nyelv. Összehasonlításképpen, az eposz elején van két sor, mely Baránánál így hangzik:

„*Arany felem, játzó-társom,
Vélem együtt nőtt korácsom.*”

Vikár az „egyidős” jelentésű *korács* szón kívül még egy kevésbé ismertet használ „játzó-társ, pajtás” jelentésben:

„Édes játóm, jó barátom,
Gyermekkori gyöngy korácsom.”

Mennyivel természetesebb számunkra Nagy Kálmán fogalmazása:

„Jöjj hát ócsém, jó barátom,
gyere, gyermekkori társam!”

Rácz István, aki már korábban is fordított finn népköltészetet, a lehetetlent kísérelte meg, amikor megpróbálta visszaadni az eredeti KALEVALA alliterációs gazdagságát. A finnben ugyanis összesen tizenegy szókezdő mássalhangzó van, ezért könnyebb azonos hanggal kezdődő szavakat találni, mint a magyarban, melyben legalább huszonhárom különböző mássalhangzó jöhet számításba. Rácz próbálkozása sikerrel járt: fordítása tele van szebbnél szebb szó eleji rímekkel. Arra is rájött, hogy az alliteráció sokszor nem egyszerűen formai díszítőelem, hanem versszervező erő: egyes szavak nem a jelentésük alapján kerülnek egymás mellé, hanem azonos szókezdő hangjaik miatt. A 17 énekben például Vipunen, a varázsígék őrzője az erdőben fekszik, testrészeiből fák nőttek, többek között az állsontjából (*leukaluun nenästä*) éger (*leppä*), szakállán (*parran paalla*) fűzfabokor (*pajupehko*), homlokán (*otsalla*) mókusfenyő (*oravakusi*), fogain (*hampahilla*) túlevelű fenyő (*havuhonka*). Ilyenkor helyénvaló, hogy Rácz nem a jelentések visszaadására törekszik, hanem azonos kezdetű szavakat keres:

„Cserefa nőtt csontos állán, bajuszán boróka
bokra,
halántékán hársfa hajtott, fogából fenyőfa
támadt.”

Az eredetiben sem hársfáról, sem borókáról nincs szó, de a finn erdőben ezek is előfordulnak, s méltón jellemzik azt a mélyen, a nyelv születésében gyökerező egységet, mely a bűvigék birtokosa, Vipunen és a természet között uralkodik. Ilyen esetekben a szavak eleve, alakjuk alapján rendelődnek egymás mellé.

Tartogathat-e még számunkra újdonságot a magyar KALEVALA? Úgy tűnik, igen. Szenté Imre fordítása már első látásra, tipográfiájában is merészen újít. Köztudomású, hogy a nyomtatott szöveg a körülötte lévő üres papírral együtt fejt ki hatását. Barna és Vikár fordításukat nyolc szótagos, nagy kezdőbetűs sorokra tördelve adták ki. Nagy Kálmán elhagyta a sorkezdő nagybetűket, ezzel a szöveg folyamatosságát erősítette. Rácz két sort szedett egymás mellé. A tizenhat szótagos verssorok a méltóságteljes eposzi hőmpolygést biztosítják, valamint így általában egymás mellé kerültek az azonos tartalmú, párhuzamos sorok. Szenté viszont mindenféle sorbeosztást elhagy, csak a lönnroti versszakbeosztást őrzi meg, mely nála hosszabb-rövidebb bekezdéseket eredményez. A prózai tipográfiával az eposz mese-, illetve regényszerűségét kívánja hangsúlyozni. A hatás nem marad el: sokkal jobban oda lehet így figyelni a tartalomra, amikor az olvasó nem ringatja bele magát az azonos hosszúságú verssorok egyhangúságába.

Vigyázat, nincs szó prózafordításról vagy szabad versről! A fordítás a legszigorúbb formai elvek szerint készült, ugyanis Szenté arra törekedett, hogy az eredeti időmértékes verselést adja vissza. A KALEVALA ugyanis, bármily meglepő, nem hangsúlyos, hanem időmértékes verselésű. Ez a korábbi fordítók előtt sem volt ismeretlen, hiszen Lönnrot már az 1835-ös kiadás előszavában hosszasan értekezett a KALEVALA verseléséről. A nyolc szótagos sorok azonban magyarul könnyen válnak kétütemű, hangsúlyos nyolcasokká, s ezt Szenté elődei nem is nagyon bánták. Valójában azonban egy kalevalai sor szabályosan négy trocheusból áll: „Szép a | nyári | nap vi | lága.” Variációk azonban előfordulhatnak. Maga Lönnrot elméletében négyszáz lehetséges változatot állapít meg, melyek közül 272 fordul elő a KALEVALÁ-ban, a leggyakrabban tizenegy változat, a többi csak elvétve. Az első versláb lehet jambikus, s a sor belsejében is előfordulhatnak rövid szótagok: „szamóca-mezóm szedellen”. Egy versláb három rövid szótagot is tartalmazhat, különösen az első versláb, ilyenkor a verssor kilenc szótagos: „sanyaru sorsú sarkvidéken”.

A rövid és a hosszú szótagok váltakozásának s a szókezdő hangsúlyok meglétének kö-

szönhetően (a finnben ugyanúgy az első szótagon van a hangsúly, mint a magyarban) sikerül elkerülni a monotonitást, a szöveg lükettése új meg új meglepetéseket okoz.

A trochaikus lejtés érdekében Sente viszonylag szabadon bánik a magánhangzóhosszúsággal. Erre dunántúli anyanyelvjárása révén érzi magát feljogosítva, melyben a hosszú *ú, ű* és *í* ritka, mint a fehér holló. A hosszú *ő/ö*-t tartalmazó ragokat a rövidebb *-bul/bul, -tul/tul, -rul/rul* alakokkal cseréli föl, de csak akkor, ha a ritmus úgy kívánja. Akár egy mondaton belül is használja mindkét változatot:

„Versektől veszett Vipunen, Lemminkäinen léhaságtul” 1:49–50

„Vezessétek vóm a házba, fejről levett főveggel, húzva kesztyűjét kezéről!” 21:116–118

A rövid magánhangzósság további példái:

„szélin szántóföldjeinknek” 31:59
 „széles lombu szálfá alján” 21:88
 „nem sovárgok házi sörre” 12:74
 „gyógyító erejű gyommal” 9:446
 „karcsu fácskát megkímélted” 7:100
 „nem gyereksírás e sírás” 7:175
 „hogy rivást hallott a vizről” 7:167

néhány sorral feljebb:

„hangos sírást hall a vizről” 7:161

Úgy tűnik, Sente könnyedén, hogy azt ne mondjam, lemminkäinen léhasággal viszonyul mind az eredetihez, mind az elődök fordításaihoz. Nem kötik meg a példák, de nem is küzd görcsösen azért, hogy mindenáron különbözzön. Nagy Kálmán és Rácz István ügyeltek arra, hogy kerüljék a ritka tájszavakat, éppen, hogy ne hasonlitsanak Vikárhoz, aki „nem létező nyelven” álmodta meg a maga KALEVALÁ-ját. Sente bátrabban merít a nyelvjárásokból:

„így bucsálódván buvában” 4:438
 „micsoda család csihése” 3:114
 „mazna minden ténykedésem” 5:179

A hangutánzó, hangulatfestő szavakat különösen kedveli:

„sullakó öreg ohömget” 9:58

„Én balga, világ bolondja, esztelen ecebocája” 5:169–170

„Anyja lányának aszongya, szülő csiggalja szulót-tit: Esztelen, ereggy a búddal, sirdogálással, süülü-lu!” 3:565–568

Joukahainen állandó jelzője:

„incifinci lapp legényke” 3:22

Csúfolódó szavaknak is bőviben van:

„Hej, fiúk, ti félnótások, tyúkeszű, luke leányok, az egész bugyuta banda!” 40:266–268

„Dilinós, mi dolgod itten? Mi hozott ide, idétlen?” 50:243–244

Sente helyenként elégtételt ad Barna Ferdinándnak is, az ő elfeledett szavainak használatával. Főleleveníti a finnugor eredetű „fogolymony” szót, mely a többieknél „fajdtójás”, sőt „kácsa tojása”. A másik tisztelgés Barna előtt a finn pengetős népi hangszer nevével kapcsolatos, melyet Barna „lant”, illetve „koboz” szóval fordított a párhuzamoság igényeinek megfelelően. Vikár a lantot a „hárfá” szóval váltogatja. Nagy Kálmán és Rácz István pedig az eredeti „kantele” szót is használatba vette. Sente a kantele szinonimájaként már nem lantról vagy hárfáról beszél, hanem kobozról, mint Barna.

Előfordul, hogy a fordítás ötletgazdagabb az eredetnél. Mintha a fordító nem tudná fékezni a tollára tóduló szinonimákat és allitáló szó szerkezeteket, s ott is pazarolja leleményeit, ahol a legegyszerűbb szavak is elegendők lennének. Az alábbi szemelvényben Vikár fordítása szó szerintinek vehető:

„Oda jöttek ifjú hősök,
 Férfiak is jöttek, nősök,
 Fiúk jöttek, félidősök,
 Apró-cseprő hajadonok,
 Középes korbeli menyecskék,
 Hogy a hárfát nézegessék,
 A muzsikát megfigyeljék.” 40:245–252

Szenténél ez így hangzik:

„Igyekeztek ifjak-vének, bajszos bácsik bandukoltak, fiúgyermekek futottak, leánygyermekek loholtak,

lak, minden fruska és mamuska, javakorbeli menyecske kantelet kívánta látni, csudakobzot megcsodálni."

Szente abban is független a hagyományoktól, hogy mer kifejezetten magyar aszszociációjú szavakat használni. Kave tündért, aki „*anya minden asszonyoknak*”, így szólítja meg:

„Jöjj, Boldogasszony anyácska, teremlés aranyvirága” 17:291–292

Ilmatar pedig, a Vizanya, Väinämöinen szülője „*kisboldogasszony-anya*”.

Amikor arról van szó, hogy milyen hatása lenne, ha maga Isten fakadna dalra, a sok hű fordítás közül talán Nagy Kálmáné idézi leghibebben az eredetit:

*„Mézze büvölné a tengert,
homokszemet borsószemmé,
malátává tenger földjét,
tenger kövecskéit sóvá,
széles erdőt szántófölddé,
írott oldalt búzafölddé,
halmokat édes kalácsá,
kősziklákat tyúktojássá.”* 21:393–400

Szente itt ugyanúgy „*szép hűtelen*”, mint Rácz István, vagyis amikor az alliterációnak szövegteremtő funkciója van, nem a jelentéseket fordítja, hanem azonos kezdetű szavakat keres:

*„Mézze töltené a tengert, homokból borsót büvölné,
malátát mocsáriszapból, sót a tengernek sarából;
kőkényest kenyérmezővé, búzafölddé a bozótot,
dombokat dióskalácsá, törmelék követ tojássá.”*

A „*leipämaa*” szó szerint „kenyérföld”, Nagynál „*szántóföld*”, Rácznál „*rozsmézó*”, okkal, hiszen a finnek rozsból sütik a kenyérüket. Szente „*kenyéremezeje*” viszont történelmi aszszociációkat ébreszt a magyar olvasóban. A „*dióskalács*” emlegetését tárgyi tévedésnek gondolhatnánk, hiszen a finnek nem ismerték a diót, mégis telitalálatként kell nyugtáznunk ezt a megoldást. Az eredeti „*mäm-mikakkara*” lefordíthatatlan nevű, malátából készült, édes, barna húsvéti eledel, mely egy évben csak egyszer került a gyakran éhin-

séget szenvedő finnek asztalára. Hallatára összefut a nyál a finn olvasó szájában, s valószínűleg ez történt a fordítóval is, amikor rátalált a szóra, s felidézte a húsvéti bejgli ízét.

Látnivalóan Szentét nyomasztotta legkevésbé a felelősség, hogy az eredetihez mindenben hű, autentikus fordítást adjon. Ezzel elismeri az elődök munkáját, s szabadjára engedí nyelvi, költői fantáziáját. A KALEVALA tekintélye nem csorbul, ha ő másként fogalmaz, viszont kiegészülhet a róla alkotott kép.

Foglaljuk össze az öt fordítás erényeit! Előbb azonban tegyünk egy kis kitérőt, ejtsünk néhány szót a KALEVALA születéséről. Nem lehet elégszer hangsúlyozni, hogy a KALEVALA nem a vaskorban és nem Karjala erdeiben, hanem a múlt század harmincas-negyvenes éveiben született, Elias Lönnrot íróasztalán. Tehát tudatos műalkotás. Lönnrot több tizezernyi sort kitevő mitikus és epikus énekekből, lírai és szokásdalokból, balladákából, ráolvasásokból soronként állította össze művét. A variánsok közül a legszembetűnőbbet választotta, egységesítette a nyelvjárást, elhagyta a kereszténységre és az újabb korokra utaló elemeket, s ha a cselekmény úgy kívánta, megváltoztatta a neveket. A felhasznált sorok kisebbik felét változatlanul vette át, felét némileg megváltoztatta, és mindössze három százalékát írta saját maga.

A finn népköltészet költői eszközei a ritmus, az alliteráció és a gondolatpárhuzam, vagyis az ismétlések. Az eposz összeszerkesztésekor Lönnrot mindenben a formai tökélyre törekedett. A gyűjtött versek alapján levont tapasztalatai szerint igazította ki a néhol dőcögős verslábakat. Szaporította az alliterációk számát, s a párhuzamos sorokat is gyarapította úgy, hogy a variánsokból összeválogatta az egymáshoz illőket. Ha tehát a finn népi énekes mindent kétszer mond, illetve egyszer, de társa minden sort megismétel némi változtatással, akkor Lönnrot ugyanazt négy-, esetleg hatféleképpen fogalmazza meg.

A gondolatpárhuzam nyelvtani párhuzamot is jelent: a parallel sorok azonos mondat szerkezetűek. Hogy azonban az egyhangúságot elkerülje, Lönnrot az ismétlés utolsó

vagy utolsó előtti tagjában megcseréli a szórendet – ezzel megtöri a ragrimek monotóniáját, s a logikai hangsúly áthelyezésével is élénkíti az előadást.

Ösztönösség és tudatosság, kötöttség és szabadság, hagyományörzés és annak mives továbbfejlesztése egyaránt hatott a KALEVALA összeállításakor és magyarra való átültetésekor is.

A mű verselését, mint már említettük, Sente Imre fordítása adja vissza a leghivebben. A betűrimek szempontjából Rác és Sente fordítása a legsikerültebb, s ők vették észre azt is, hogy olykor fontosabb a szókezdő hangok összecsengése, mint a szavak jelentése. Természetesen a többieknél is találunk szép példákat. A 30. énekben Lemminkäinen Vikár szerint:

*„Gondjából lovat ácsol,
Barna mént búbánalából,
Fékét fájdalmas napokból,
Nyergűt elrejtett haragból.”* 30:483–486

Nagy Kálmán sem adja alább:

*„lovat teremtett a gondból,
paripát a sok panaszból,
kantárt keserűségéből,
nyergét nyomorúságából.”*

A parallelizmusok esetében azonban éppen Rác és Sente hajlamos arra, hogy az ismétlésekkor csak a gondolatpárhuzamot őrizték meg, a nyelvtani ismétléseket már nem. Az eredeti mondat szerkezetek megőrzése inkább az első három fordításra jellemző. Közülük Barna és Nagy Kálmán vették észre a szórendváltás élénkítő hatását, Vikár a sorvégi rimek miatt megfeledkezett erről. A 41. énekben található néhány sor fordításaival illusztráljuk ezt. Barna és Nagy Kálmán az eredetihez hiven némi szórendcserével teszik lendületesebbé a könnyen egyhangúvá váló ismétléseket. Väinämöinen könny-cseppjei Barna fogalmazásában:

*„Tavi babnál izmosabbak,
Borsószemnél vastosabbak,
Gömbölyűbbek fogoly-monynál,
Nagyobbak a fecske-búbnál.”* 41:189–192

Nagy Kálmán szerint:

*„de nagyobb az áfonyánál,
borsószemnél bőségesebb,
kövérebb a fajdtojásnál,
nagyobb a fecske fejénél.”*

Vikárnál ez így hangzik:

*„Áfonyánál izmosabbak,
Borsószemnél vastagabbak,
Fajdtojásnál domborúbbak,
Fecskefejejnél vastosabbak.”*

Rác sem a hasonlító főnevek jelentését, sem a középfokú melléneveket (melyeknek a két első hangja az eredetiben megegyezik a mellettük álló főnevekével), sem a sorrendet, sem a mondat szerkezetet nem őrzi meg – de azt nem mondhatjuk, hogy nem szép:

*„kerek könnycsepp, mint a málna, kövér, mint kácsa
tojása
borsószem lehetne bátran, fecskefejjel is felérne.”*

Ugyanígy Sente is a névszói szerkezetek helyett igéket használ:

*„áfonyányira dagadtak, szerte borsóként szaladtak,
mint fogoly-monyok forogtak, fecskefej gyanánt remegtek.”*

A magyarban lehetséges, de mégis ritkán előforduló nyelvtani alakokat Barna és Vikár megőrizték, a többiek nem erőltették. A 10. énekben a hajadon tennalóira hivatkozva ad kosarat kérőjének, a finnben egy fosztóképzős igenév használatával:

*„Marjat on maalla poimimatta,
Lahen rannat laulamatta,
Astumattani ahoiset,
Lehot leikin lyömättäni.”* 10:459–462

Barna szó szerint fordít, de megfeledkezik az utolsó előtti sorbeli szórendváltásról:

*„A szamáca még szedetlen,
Tőpartjai éneklellen,
A ligetek bejáratlan,
Tuskék, bokrok cicázatlan.”*

Ugyanígy jár el Vikár is, de képtelen nyelvtani alakokat képez:

„Földeken a szeder szedetlen,
Öböl martja megdallatlan,
Irtoványok járdalatlan,
A ligetek játszodatlan.”

Nagy Kálmán igéket használ:

„lesz, ki a bogyót leszedje,
öböl partján örvendezzék,
irtásokon itt lakozzék,
kis erdőkben vigadozzék.”

Rácz István főnévi igenevekhez folyamodik:

„réten szamóccát kell szednem, vizek partján vígan
lennem,
ligetekben lépegetnem, bújócskáznom a berekben!”

Szente csak egy esetben használja a fosztóképzőt, amikor a legtermészetesebb, és babiltsi emlékeket is ébreszt. Egyébként elszakad az eredeti szerkezettől, de milyen szépen:

„Szamócamezóm szedetlen, nóta nélkül mind a partok; lépteimet a ligetek, kedvem áhítják a kertek!”

A mérleg: Barnától nem lehet elvitatni az úttörő érdemeit. Vikár által vált széles körben ismertté a KALEVALA, a többiek pedig bátran kísérletezettek, hogy a tartalmi és a formai szépségek e kifogyhatatlan tárházának új meg új kincseit fedezzék föl, s közben önmagukat is megfogalmazhassák.

Csepregi Márta

KRITIKAPÁLYÁZAT

A MEGALÁZOTTAK ISKOLÁJA

Mirko Kovač: Égbéli jegyespár
Fordította Brasnyó István
Forum, Újvidék, 1990. Matica srpska Könyvtár

„Ha az író azzal hozakodik elő, hogy igaz történetet vetett papírra, csalást sejtke a dologban, mert nincs igaz történet, utóbb kell azzá válnia!”

(Mirko Kovač: APÁM ÉS MONDÁSAI,
AVAGY AZ ÉGBÉLI JEGYESPÁR
Fordította Brasnyó István)

„Amikor az író azt mondja, hogy igaz történetről van szó, szemfényvesztésnek vélem, mert nincs igaz történet, még csak azzá kell válnia!”

(Mirko Kovač: APÁM SZAVAI,
AVAGY ÉGI JEGYESEK
Fordította Vujić Marietta)

A fenti idézet, mint látjuk, két változatban is olvasható magyarul – e fordítások különbözőképpen próbálják megvilágítani, hogy Mirko Kovač milyen kitüntetett figyelmet szentel a mai irodalomban a történetnek, illetve a történet hitelvesztésének. De láthatná-e ezt másképp az a prózaíró, aki nem érzi, nem érezheti egészen biztonságosnak a saját „talált”, avagy „hozott” anyagát? Ez a dilemma az írói érzékenység rokonszenves sarkpontja. Idézhetnénk sok más mondatot is, amely Kovačnak erre való törekvését igazolja. További bevezetésül még kettőt idemácsolok: „Amint belekezek valamely történet elmondásába, az események szukségszerűen megváltoznak, olykor pedig annyira átformálódnak, hogy szinte álomként hatnak.” Aztán: „...így tart ez a végtelenségig, mindaddig, amíg az igaz történet nem lényegül álommá.” ZÜLLÖTT TÁRSASÁG című elbeszélésében – amely egy sugárzó lány, Nives története – az emberi szív végtelen feladatáról mesél az író. Ez a történet álmodást szabadít föl és gátat szakít a képzelet szárnyalása előtt. Mirko Kovač prózaírói karakterével, legújabb könyvével megismerkedni annyi, mint föl hagyni a hagyományba való egyoldalú bezárkózással és visszatérni a közelmúlt diktatórikus törté-

nelmének szabad szemű vizsgálatához. „*Min-dig figyelemre méltó dolognak számít az összekeszált történelmi szálak kibogozása*” – vallja; a témák katalógusa azonban a földi élet és égi jegyesség, eszerint a lét és a halál páros fogalmának, a hétköznapi vaskosságának és a szimbolikus hangulatok egymásba tolakodásának *jegyzeke*. Csakhogy: az író aláereszkedése valódi kinokkal járt a lejtőn, még ha az álom és fantázia szülte ólomnehézetek borge-si mozdulatalt oldja is el; végeredményben az emberi élet végső kérdéseire látta. Kováč mint minden jelentékeny művész megteremtette a maga mitoszait és legendáját – ezekről kívánok szólni bírálatomban.

Aki sokat markol, keveset fog – kiváltképp külföldi író bemutatásakor válhat komolytalanlanná a kritikus, ha összekever egyéni sejtést és irodalmi tényt. Noha megjelent már könyve Mirko Kovačnak a *Magvető Világkönyvtár* sorozatában (BEVEZETÉS A MÁSIK ÉLETBE, 1989), és 1987-ben a Forum Könyvkiadó jóvoltából az EURÓPAI KÖLTÉSROTHADÁS című munkáját is kézbe vehettük magyarul, a szerb származású jugoszláv író egészen mostanáig korántsem részesült nálunk jelentőségének megfelelő publicitásban. Igaz, irtak róla a Vajdaságban is, itthon is, mégpedig figyelmesen, sőt Radics Viktória személyében – megkockáztatom – kitűnő fordítót kapott általa a magyar irodalom, tartozásunk Mirko Kovačsal szemben mégis számottevő. Kapaszkodóul: a térség olyan íróival helyezkedik el egy sorban, mint Danilo Kis, Esterházy Péter, Tölnai Ottó – már ennyi bőséggel indokolná, hogy tüzetes figyelmet szenteljünk működésének; Kováč életművét, némelyik könyvét egyébként mérföldkönek tekintik hazája irodalmában. Ezáltal is rokonítható Kissel; e kapcsolódás lényege szerint az, hogy Kováč a dogmatikus realizmus irodalmát és művészetfelfogását könyörtelen következetességgel ostromozta alkotói gyakorlatában. Adatok, tények jelzik, hogy pályája teli kínos (és keserű) buktatókkal, de a hivatalos irodalompolitikával és annak haszonélvezőivel való állandósult konfrontációja sem tette megvesztegethetővé, ahogy a régió legjobbjait sem. Hiába folyt vele szemben is megszegyenítésig menő procedúra – egyik irodalmi ki-tüntetését például nyilvánosan visszavonták –, Mirko Kováč keskeny ösvényen, de a maga

törtetlen útját taposta. Sem meghátrálás, sem eltévelyedés nem növesztett dudvát, gyomot a pályáján, fanatizmusa sem lehet más, mint a józan ész tisztessége.

Beszédes életrajzi, kortörténeti adalékok-nál beszédesebb az a tény, hogy Danilo Kis a BORISZ DAVIDOVICS SIREMLÉKÉ-nek első fejezetét, A RÓZSAFA NYELŰ KÉS-t neki ajánlotta. Tudvalevő, hogy Kisnek ez a regénye szálka volt a hatalom korifeusainak szemében, ezért a Kováč felé nyújtott kéz inkább a szolidaritás és barátság jele, mint pusztán kollegiális gesztus. Vagyis a mély összetartozás-érzeté, ami vakmerően magában hordozza a közös gondviselés föltételezését. Szerintem ez abban a drámanak bátran nevezhető deklarációban öltetett testet, mely szerint Kis önmagát „*az utolsó jugoszláv író*” titulussal ruházta föl. E kényes címke nézetem szerint mindkettőjüknek kijárt. Az „*utolsó jugoszláv író*” nem csábító, üres és hivalkodó önmeghatározás és minősítés, épp ellenkezőleg – s ezt az utóbbi idők háborúi bizonyítják –, baljóslatú és provokatív formula. A mából, a legközvetlenebb jelenből ítélve alaposan félreírható Kis gondolata, hiszen könnyű lenne azt képzelni, hogy aki „jugoszláv író”-ként fogalmazott, egy hamis látszat és ideológia nevében a szőnyeg alá söpört minden konfliktust, de legalábbis azok pártját fogta, akik ebbéli igyekezetükért nyertek kommunista üdvöt. Kis inkább arra mutat rá, hogy az értékek és érdekek művészi pluralizmusa az egyedül lehetséges kerete és formája a világ esztétikai új-rateremtésének – ennek politizáló, kényszerűen ideologikus üzenete a „jugoszláv író”, ráadásul az utolsó. A magyar olvasó lelki szemei előtt távoli allúzióval felöltik Ady mono- és megalomániás önkanonizációja. Ha Kis a „jugoszláv író” egyfajta kiátkozottság tartalmi vonásaival definiálta, akkor Kováčsal alighanem ez a kiátkozottság láncolja össze őket. Danilo Kis Magyarországon ismert, sőt népszerű író, öhozza kapcsolhatjuk hát tájékozódási pontot keresve Mirko Kováč nevét, együtt vannak ők jelen egy másik irodalom történetének terepén, ahol vakon kell tapogatóznunk, eligazodnunk.

Esterházy Péter egyszer úgy jellemezte Danilo Kis egyik művét, hogy abban „*az összes történet, az a kevés, ami ebben a kelet-európai térségben van, az mind ott van*”. „*Több történet itt*

nincs is” – zárja eszmefuttatását kurtán-furcsán Esterházy, ráháritván az okot a kelet-európai történelme és író(k)ra. Akár legyinthetnénk e mondásra: Mirko Kovač műve pedig lenyűgöző, csak épp ismerni kellene, s fölhangadnánk máris széksziszükből. Van történet, mondhatjuk. Igaz ez, és nemcsak azért, mert Kovač variációs többletet nyújt a múlt elásott vagy éppen temetetlen emlékeinek újraforgatásához. Ezt teszi minden irodalom, ha emlékezik is. Elragadtatottsága a történet iránt akkor sem csillapul s nem csökken, amikor a történet köznapi fajáról van szó. Mirko Kovač jellegzetesen exponál: „1973 decemberében egy film forgatócsoportjával utazgatva különböző izgalmon, számos kalandon és találkozón estem át. Majdnem azt mondtam, hogy szokatlan találkozásokon, mivel ez lassanként az elbeszélőművészet szabálya lesz; mint ha az író csupa különös dologtól élne át, s ezek ekként is kerülnek az elbeszélésbe. Am mi történjen azal, ami mindennapos és közönséges?” (ZÜLLÖTT TÁRSASÁG.) Updike Bruno Schulzról írva említi, hogy a lengyel író módszere tovább él: „Schulz az istenem, mondta nekem nemrég Jugoszláviában Danilo Kis.” Bizonyos, hogy a világot szavakká változtatni tudó Schulzot ott találjuk Kovač íróelődei között. Neve olvasható is a könyvben. Egyébként testes katalógus lehetne összeállítani a kötetben megemlített művészek névsorából. (Szerencsejékként értékelem, hogy Danilo Kis neve nem bukkan fel.) Temérdek összegabalyodó szál tartja fenn az irodalmat – Kovač e meggyőződésének többször ad hangot, példának okáért a BEVEZETÉS A MÁSÍK ÉLETBE lapjain. Ismét csak esztétikai előítéletet, megkövesedett tradíciót, ügyetlen dogmát ver szét vele. Megkísérlni földközelségbe helyezni az irodalmat, ám e földközelség életközelséget jelent, nem vas-kosságot, nehézkességet. Azt mondhatnánk, hogy Mirko Kovač a valóságirodalom homokszájkait kerületi prózájával, amely csak is arról szól, hogy milyen az élet, mik az életnek az egyénre osztott és közösségre átélte történetei. S hogy mindez mitől válik irodalommmá? Egy helyütt ez olvasható az EURÓPAI KÖLTÉSROTHADÁS-ban: „Az irodalom valóban könyvek keringése a szövegekben, mert a könyvek a könyveknek szolgálnak, az olvasás írásra serkent, vagy ahogyan Herman Mayer mondja, »az irodalom irodalommal táplálkozik.«” E szemlélet for-

málói közt, mondani sem kell, ott találjuk Kis, távolabbról Borgest, akiről tudni kell, hogy tőlünk délre korábban és mindmáig teljesebben ment végbe a recepciója. A Kovač-féle értelmezés szerint tehát az irodalom egy folyamatos vonal, ekként a mások történetei mondanivalója és értelme a miénk is; e látszólag lapos igazság azonban, látjuk, nem méltatlan az irodalom alapproblémájához. Kezelése így a „történet” kezelése egyúttal

Ami Kovačnál egyedi és szembeötlő, az az, hogy a történetek az ő tolmácsolásában – lett légyen szó a sajátjairól vagy másokéiról – valami súlyosabb tartalomra tesznek szert, s a személyiség kontextusában válik igazgá, valódivá az elmondott, az elmesélt. Ez rendkívüli adomány prózairól esetében. A tehetség veszedelemmel fenyegető vagy megdicsőüléssel kecsegtető próbája. Ezért van jelen Kovač munkásságában a béklyó és a békéltenség. Béklyó, amit le kell vetnie, hogy felszabadult kifejezőerőre leljen egy-egy történet visszaadásakor, s békéltenség, elégedetlenség a maga munkájával – illetve az író munkájával a világban. Folytonos polémia élőkkel és holtakkal, írókkal, „hogy ők hogyan csinálták, mire mentek”. A mese boldogokról és boldogult egy-ügyüekről szól, mint teszem azt a HASADÉK-ban, ahol a szereplő mintha olykor magára venné az író ruháját, mindenesetre a történet valamiféle laza alteregó-fikcióhoz esik közel. Történetesen az, hogy e „fantasztikus” elbeszélés egyik szereplője, Fehko mások irodalmi szövegeim babráll, hibák után kutatva – lyukakat, hézagokat, hasadékokat keres bennük –, s a „hasadékokat” maga tömi be, javít tehát kényszerű és mulatságos rögeszméje szerint – hasonlatos az írónak a világban vállalt feladatához és kötelességéhez. Az író idézi meg Florijan is, az ő története sem kevésbé mutat rá szimmetrikus világok és helyzetek alakulásaira; eszerint ez megint egy módozat az író előtt: „Megízleltem egy csöppjét ennek az életnek, pedig ez valójában egy párhuzamos világ, a megtántorodottak egyedülálló naprendszere; mindannyian a valóság torzításában kuszálódnak, sorsukkal külön-külön az élet végtelen regényét bizonygatják. Mindegyikük azzal van, hogy most az ő története kerül sorra, valójában ez az egész meghasonlás nem egyéb, mint vágyakozás a dicsőség után.” (FLORIJAŃ.) Az elbeszélésből

kimetszett rész azért megrázó, mert börtön-élményt idéz, az elbeszélő és Florijan közös múltjának egy darabját. De ez az írás is a történet fontossága mellett tesz hitet, s a másik ember történetének elmondására szavaz.

Ha röpké pillantást vetünk az elbeszélések narrációs szerkezetére, láthatjuk, hogy az író a legszimplább megoldással dolgozik: első személyű elbeszélőként lép föl, gyakorlatiasan, mint aki anyagából körmondfont mutatóványok nélkül, magától értetődően akar kiemelni valamit. Nem bibelődik az írás forma-problémaival (arra ott van a BEVEZETÉS A MÁSIK ÉLETBE), hanem élet és irodalom egymásbafordíthatóságával küszködik. Könnyebb ezt megérteni, ha a szereplőkre tekintünk.

Szereplők, de inkább a Mirko Kovač-féle naprendszer fő-, illetőleg mellékalakjai. Ránérvést is: ki mindenki lép színre e könyv forgatógatóban. Rendszerint nem túl kellemes benyomást kelteve jelennek meg – inkább eltorzultan, magukból kifordultan, esetleg a téboly rabjaiként. Boldogtalanok ők és önáltatók, s bizony a személyiség giccses közjátékait illetően az elbeszélő sem különb náluk. Le-láncolt lélek, mert tudatában van annak, hogy krónikásuként a kizsákmányolójuk – az írói szerep bizalmasabb, intímabb és őszintébb változatát tekintve persze. De ez nem eufémizmus a bíráló részéről. Kovač nagyon is hallgat az érzéseire, ugyanakkor régóta tisztában van a maga pozíciójával: a másik meghallgatása szabad rablás, a másik kikerülése sértés és bűn, melyre nincs bocsánat. Ne feledjük: a hely és az idő fölöttébb árulkodó. Jugoszlávia, soknemzetiségű déli peremvidék, titkok történelmi homálya, ritusok színhátéka, a sztálinizmus délszláv fiestája, sötét, kanalizálatlan, de elfojtott nacionalizmusok grimasza, és a grimaszolók visszatartott kézmozdulata. Másfelől: vesszőfutás, eladott lelkek, a mozgalom apálya – ezek Kovač fő- és mellékbulgói a valóban vérgőzös történelemben. Ők a megalázottak panoptikumának lakói. Fra Veselko Kuljic, a szűzes, aki éjszakai, őrizetlenül hagyott énjét azok gyilkolására tartogatja, akiket nappal véd és oltalmaz (ÉJ S NAP). Mégis: a megalázottak panoptikuma kegyhely, lakói pedig türelmesek. Nemcsak ugyanazon sorsközösségbe tartoznak, hanem hasonmái is egymásnak. Így történhet meg, hogy Kovačot frusztráltsága

ellenére, sőt kiváltképp *ezért* fogadjuk el hiteles elbeszélőnek – abban az értelemben, hogy hiteles helyet kínál szereplőinek, *társainak*. Érződik rajta, hogy egy éghajlat alatt él velük, sőt mintha valamennyien úgy környékeznék meg őt, mintha másként nem tehetnének. Mirko Kovač alakjainak a homlokára ugyanaz van írva, mint az elbeszélőé: meg akarják lelni valódi énjüket, mint az író, aki olyan történetet akar tollba mondani az irodalomnak, amelynek *igazá kell válnia*. Alakjai: történelmi törmelékhegyek között botorkáló, énjüket vesztett egzisztenciák, akik örendelkezésük elvesztése fölött őrlődnek és keseregnek. Ami az okokat illeti, távoli érintkezésben állnak a kelet-európai irodalom figuráival, rajtuk is gőzhenger módjára gázolt keresztül a valóság, amelynek utóbb rossz történelem a neve. Kovač önvédelmi sáncok nélkül beszél, de égő szégyennel.

Az időben való kalandozás – hagyományos kritikai zsargont használva – mindig visszatérés a kezdetekhez vagy legalábbis a korábban történetekhez. Kevés író ismerek, aki komolyság dolgában túltenne Kovačon e vonatkozásban. A feledésből kimentett életepizód a képzeletet lobbantja lánggra: „*Am mielőtt eddig jutnánk, vissza kell térnünk egy történethez, mely egy bizonyos, 1963-ban esett találkozással kezdődik*” – az efféle kitétel a próza jellegzetes ismertetőjele Kovačnál; igazolva láthatnánk azt, hogy a kéreg alatti struktúrát az idő útvesztőjében az emlékezés biztosítja e meglehetősen realizmtikussá döngölt írói világban. Talán nem tévedek nagyot, ha ezt érzem, ám egy belső hang lehurrog. Van ugyanis az ÉGBÉLI JEGYESPAR-nak egy olyan dimenziója, amely úgyszintén az időbelre hivatkozik, az emlékezésnek mégsem engedményt ad, hanem valamiféle bölcséleti mélységet: a földi élet és égi jegyesség megemelt témája e könyvnek.

Vagyis élet és halál párosa. Alapprobléma. Örök talány, örök emelkedettség, ha róla szól a mese. A kérdés a kötet egészét érinti, kompozícióját, szerkezetét tekintve is. Továbbmegyek: az elbeszélések között eddig jobbára az elbeszélő személye jelentett összekötő kapcsolatot, most, hogy a szemhatár birtokba veszi ezt az egyetemes létproblémát, a részek között erősebb kohézió alakul ki. Ezt tükrözi a kezdőmondat és a zárószakasz, *immáron re-*

génykezdet és zárlat: „Gyakran leírtam a halált, de nem olyanképpen, mint amiól iszonyodom, sem mint az elnémulás helyét, hanem inkább érdekesítő tényként, amely mindennek másképpen való áttekintésére serkent.” A zárószakasz himnikus állítása pedig ekként: „Azt mondják, hogy az ember élete során csak egyszer néz szembe önmagával. Egyesek ezt úgy nevezik: isten arcának fölismerése. Am azok, akik mindenben üzenetet és előjelet látnak, isten arcának fölismerését az ember halálos orcájának tekintik.” Azt gondolom, Mirko Kováč művészetének széthordható kincse mindaz, ami számára az élet és a halál fogalomkörébe tartozik. Az embernek földi életénél fogva találkozása lesz a halállal, mely visszaadja a szemé világát – lehet, hogy az lesz az egyetlen igaz történet, amely azzá válik az író számára. Lásd e dolgozat mottóját.

Ha ma kellene lefordítani Mirko Kováč könyvét – ez különösebb jóstehetség nélkül megállapítható –, nehézségekbe ütközne. A délen dúló háború miatt is, de még inkább azért, mert a rendszerváltozással bekövetkezett morális elégtétel a volt keleti szamizdat és a nagy nyugati emigrációs és nem emigrációs művek felé orientál. Félő, hogy rövid távon szépirodalmi tájékozódásunk egyoldalúvá válik.

Szerencse, hogy Mirko Kováč kiváló műve még a nyolcvanas-kilencvenes évtized fordulóján íródhatott „magyar nyelvű könyvvé”. A fordítás minőségéről csak közvetetten tudok szólni, Kováč korábbi könyveinek fordítását és a Danilo Kis-magyarításokat használva lakmuszpapírnak, így alkotva valamelyest véleményem a rokon prózák nyelvi karakterét illetően. Az ÉGBÉLI JEGYESPÁR-t fordító Brasnyó István a harmadik Kováč magyar nyelvű megszólaltatóinak sorában: az EURÓPAI KÖLTÉSROTHADÁS-t Borbély János, a BEVEZETÉS A MÁSIK ÉLETBE című montázsregényt Radics Viktória jegyezte. Radics szikár metszésű, tárgyilagos mondatait találóbbnak érzem a szerb író mondanivalójához és egyéniségéhez – Brasnyó szövege hűvösebb csillogású, még a pompázatos természetfestő részletek esetében is. Persze keményre kalapált műfordítás mindkettőjüké, hiszen tudják, hogy a fantasztikum és költőiség lokális kevercse, regionális realizmusa kilengést nem enged, a bölcséleti jegyekkel gazdag lírai színek teltségét és pontosságát kívánják meg.

A fordítás egyben értelmezés – ez teszi mássá a magyar szövegeket. A baj akkor következik be, ha e másság megmástitja az írói gondolatot. Brasnyó megfelel a kihívásnak. Teljesítménye nem csekély, hiszen az író, akit fordított, a próza eleven nyelvét – korunkban üde színfoltként – önadminisztráció helyett mondanivalója építésére használta.

Mohai V. Lajos

KRITIKAPÁLYÁZAT

HORROR GYERMEKEKNEK

Roald Dahl: Szofi és a HABÓ
Fordította Nagy Sándor
Móra, 1990. 166 oldal, 58 Ft

Nemes Nagy Ágnes szokta volt hangsúlyozni, hogy az úgynevezett *gyerekkviers* lényegileg nem különbözik a felnőttek számára írott verstől: „A jó gyerekkviers is ugyanolyan verscsiréből indul, mint a valódi vers. Csak a feldolgozási módja, az előadási módja más.” Mindez – mutatis mutandis – az igazán jó gyerekregényről, gyerekfilmről, gyerekszínházról is elmondható. Persze nem arról van szó, hogy *ugyanabból* a csiréből lett ez is, az is: ha akarom, Ekhnáton, ha akarom, Titilla kandúr. De hát miben *ugyanolyan* a jó irodalom és a jó gyermekirodalom? Nyilván vége nincs esztétikai fejtegetések következhetnének most a jó irodalom mibenlétéről, befogadásról és befogadókrol, egyetemes elvekről vagy azok nemlétéről, ízlésekről, korszakokról, évszakokról, napszakokról és a többi – de helyesebb talán a magunknak állított csapdát kikerülni. A jó gyermekirodalom *nem más minőség*: ugyanannyira irodalom, mint a felnőttnek szánt, s ugyanúgy ezerféle módon lehet jó vagy kevésbé jó, zseniális vagy elhibázott, mint amaz. Nincs kétféle irodalom, hanem egyféle van, s ezen az egyen belül persze millióféle. S ha egy író úgy látja, máshogyan kell beszélni gyerekközönséghez, mint a felnőtt olvasóhoz, bizonyára igaza van – de ez a „máshogyan” nem jelentheti az ihletettség és a gon-

dos szövegformálás hiányát, az író nem mondhat le a jelentés sokrétűségéről, a mű világának tágasságáról.

Szerencsénkre és örömünkre az újabb magyar irodalom bővelkedik elsőrangú gyerekkönyvekben: Weörestől Mándyig, Nemes Nagy Ágnestől Szabó Magdáig, Kormos Istvántól Lázár Ervinig hosszú névsort sorolhatnánk. És ennek ellenére a gyerekkönyvnek nincs igazi rangja. Valljuk be, igencsak csodálkozunk, ha egy íróról, akit más oldaláról ismerünk, kiderül, hogy gyerekeknek is ír. Én legalábbis így jártam Roald Dahllal.

Dahl „felölttíróként” régóta ismert a magyar olvasóközönség számára. Finoman horrorisztikus történeteiből Borbás Mária kitűnő fordításában már a hatvanas évek végén olvashattunk egy kötetre valót (SZUPERPEMPŐ, Európa Zsebkönyvek, 1968), s ez a könyv a nyolcvanas években két új kiadást is megért. Dahl ismertségét és népszerűségét növelte a novelláiból készült, MEGHÖKKENTŐ MESÉK című remek tévéfilmsorozat is.

Roald Dahl egyik elbeszélésében a várandós asszonyka egy fagyott ürücombbal agyonüti válni óhajtó férjét, majd a *corpus delicti*t, miután ropogósra sütötte, megeteti a gyilkos tárgy után kutató rendőrökkel (ÁLDOZATI BÁRÁNYCOMB). A HÁZINÉNI című elbeszélés címszereplője, kedves, jámbor idős hölgy, mesterfokon űzi hobbiját, a mumifikálást; a nála megszálló fiatalember az igényes gyűjtemény következő, kiszemelt darabja. A NYAK című elbeszélés egy gazdag, főúri házaspár rossz házasságát mutatja be. A világszépe feleség udvarlójával enyeleg a kastély parkjában, s játékból bedugja a fejét egy modern faszobor szűk nyílásába, és beszorul. A férjet egy pillanatra megkísérti a lehetőség, hogy ne a fát, hanem a nő nyakát vágja el a fejszével.

Az elbeszélések szűzséjének földézése nem érzékelteti, hogy milyen nagyszerűen ért Dahl az atmoszférateremtéshez és a feszültségkeltéshez, milyen kitűnő ritmusú elbeszélő – de írói képzeletének jellege érzékelhető. Dahl kedveli az extremitást, különös fantáziával alkotja meg történeteit, írásai egyszerre rendkívül szellemesek és szívszorítóan rémületesek. Sok Dahl-írás az igényes rémtörténetnek abba a vonulatába sorolható,

amelynek tiszteletre méltó mestere, feltalálója Edgar Allan Poe.

Horrorisztikus fantázia és gyermekirodalom? A mi kultúrtájunkon ez elgondolhatatlan antagonizmus. Ezért váratlan, hogy Dahl gyerekkönyveket is ír. Pedig ír! Az elmúlt két évben három is megjelent magyarul különböző kiadóknál: KARCSI ÉS A CSOKOLÁDÉGYÁR (fordította Borbás Mária, a versbetéteket fordította Kiss Zsuzsa, Park, 1990); MATILDA HÁROM CSODÁJA (fordították ugyanők, Biográf, 1991), valamint a SZOFI ÉS A HABÓ. Korábban csupán egy Dahl-gyerekkönyv jelent meg magyarul, a DANNY, A SZUPERSRÁC (fordította Borbás Mária, Móra, 1985).

E könyvek többségében Dahl *majdnem* jól fésült, *majdnem* rendes gyerekregényírónak mutatkozik. A KARCSI ÉS A CSOKOLÁDÉGYÁR-ban egy amolyan minden gyerek álma csokigyár leírása szerepel, csokifolyóval, automatókkal, csodákkal, s Vonka úr, a tulajdonos kedvesen vezeti végig az öt kiválasztott gyereket és szüleiket a gyáron. Van azért a könyvben „dahlos” többlet: a falánk, dagadt Bendő Bandi torkossága miatt bekerül a karamellautomata csőrendszerébe, és szörnyű útja végén egészen normális alakú gyereként kerül elő. A DANNY, A SZUPERSRÁC félárva címszereplője benzinkutas apjával él egy lakókocsiban. Dickens mai környezetben – mormolja kedvetlenül a felnőtt olvasó. De nem: egyszer csak kiderül, hogy az apa kedves szórakozása a vadózás, s ettől kezdve a kilencéves Danny és apja együtt járnak fácánt lopni – pusztá kézzel! – az undok Victor Hazell úr erdejébe. Horror ugyan nincs, de izgalmas és burleszk vadászkalandokon szórakozik az olvasó. A MATILDA HÁROM CSODÁJA főszereplője elhanyagolt, ámde zseniális öt éves kislány, aki megmenti tanító nénijét, a rokonszenves Édess kisasszonyt a gonosz igazgatónőtől, Ordass kisasszonytól. Ordass igazgatónő hajánál fogva megforgatja és elhajtja a gyerekeket, maga a megtettesült hatalmi gőg és durvaság.

Ezek a könyvek, mondom, *majdnem* jól fésültek, csupán egy-egy vonásuk vall az általunk ismert és kedvelt íróra. Nem így a SZOFI ÉS A HABÓ. Ennek a könyvnek a közege a borzalom maga. Szofit, az árva kislányt egy holdfényes éjszakán, a boszorkányok óráján

elrabolja az árvaházból egy óriás: benyúl érte az ablakon, és már viszi is magával Oriásországba Szofi attól fél, hogy az óriás fölfalja. Ez nem következik be: az óriás, ellentétben az Oriásországban lakó többi óriással, szelid és barátságos lény, nem eszik embert. A neve is innen van: *Hatalmagos Azonállal Barátságos Óriás*, vagyis HABÓ. Álmodat gyűjt befőttés-üvegekbe, és ezeket az álmodat viszi el éjjelente a gyerekeknek, egy trombitaszerű tölcsérral fújja be nekik az ablakon. A többi óriás is útnak ered minden éjjel a világ különböző tájaira, de ők azért, hogy összefogdossanak és megegyenek annyi embert, amennyivel jól tudnak lakni. Kis híján Szofit is fölfalja a Vértunkoló nevű, tizenhat méter magas, otromba szörnyeteg, mert meghallja, ahogyan a kislány és a HABÓ diskurálnak. A HABÓ a maga poétikus-humanisztikus lényével elűt a többi óriástól. Külseje is más: sokkal kisebb (nyolcméteres), ruhát visel, hatalmas fülével a legkisebb neszt is meghallja. Tárgyakkal berendezett barlangban lakik, tud írni, szeret társalogni. A többi óriás, ha teheti, beleköt, bántalmazza. A HABÓ ugyan kioktatja Szofit, hogy az emberek sem jobbak más élőlényekhez, mint az óriások az emberekhez – de azért egyetért Szofival abban, hogy az óriásokat ártalmatlanná kell tenni. Hála Szofi elmés tervének, a HABÓ készségességének és az angol királynőnek, el is fogják és egy angliai verembe zárják az óriásokat.

A mese fontos műfaji szabályát, a boldog befejezést megtartja Dahl – de ettől még rémtörténet a javából ez a regény. Különösen attól, hogy az ember fölfalása, megzabálása, bekebelezése állandó témája a könyvnek. Bár magát a műveletet direkt módon nem ábrázolja a regény, a szereplők sokszor és részletesen beszélnek az emberevről. Mindenekelőtt az óriások nevei beszélnek naturalisztikus szemléletességgel: Csontkrámcsaló, Gyerekfaló, Lánycsócsaló, Húshabzsoló, Nyakfacsaró. Egy ízben a HABÓ, másszor a Vértunkoló, majd az angol királynő beszél arról, hogy a különböző nációnkhoz tartozó embereknek milyen az izük; a HABÓ részletesen beszámol arról, hogy a különböző óriások milyen módszerrel fogják meg áldozatukat. Az iszonyat a könyv lapjain mindennapos jelenségként mutatkozik.

Az ember megevése az egyik legősibb félelmünk s ugyanakkor archetipikus kép: az ellenséges világ általi totális és visszavonhatatlan legyőzetés erőteljes és érzékletes metaforája – nem véletlen, hogy annyi mítoszban és mesében szerepel. Emberevő óriást győz le az emberi okosság az ODÜSSZEIA-ban; a legrettenetesebb büntetésként elevenen eszi Júdást, Brutust és Cassiust az óriás Lucifer Dante ISTENI SZÍNJÁTÉK-ában; sátáni bosszúként saját fiaikat tálalják fel pástétom formájában a szülőknak Shakespeare rémdrámájában, a TITUS ANDRONICUS-ban. A meggyilkoltatásánál szörnyűbb legyőzetés és teljesebb megsemmisülés az, ha az embert fölfalják. Az emberevő óriás: a kiszámíthatatlan, könyörtelen halál megjelenítése. És éppen ezért: az óriás legyőzése a lehető legnagyobb győzelem.

Dahl könyvében az iszonyat legyőzése több módon történik. Első és legfontosabb az, amiért rémtörténetnek minősítettem: hogy az iszonyatról állandóan és részletesen szó van. Beszélnek róla. Amuról beszélni tudunk, az már nem is annyira rettenetes. A szörny neve és tettei: tabu. Ha ki merjük és ki tudjuk mondani, el tudjuk beszélni iszonyat tetteit, már csapdánkba is esett: az emberi ráció csapdájába. „Az irigy szellem csele: a rémület” (ahogyan Szent Ambrus mondja az ESTI IMÁ-ban), a lélek mélyi rettegés már nem vehet erőt rajtunk.

A rémület legyőzésének másik eszköze a humor. Mulatságos könyv Dahl műve: a HABÓ egészen különleges nyelven beszél: szóhibridek hemzsegnek minden mondatában, mint „kiváncsacska”, „hidegesség”, „lázványrív”, „zárva ház”. Érdemes egy hosszabb szöveget is idézni:

– *Emberbab létedre azt mondd, hogy hátborzasztó és förtelmes, hogy az óriások emberbabot esznek. Igaz vagy zagi?*

– *Igaz – mondta Szofi.*

– *Közben az emberbabok meg folyton egymást nyiffantgatják. Agyúval lövöldöklük egymást minden héten, és repülőkből hagyigálnak bombát egymás fejére.*

Dahl mindegyik gyerekönyvében kedves deviánsok a főszereplők. A HABÓ is deviáns lény minden tekintetben: nem olyan, és nem úgy viselkedik, ahogyan a rendes óriások.

Autonóm lény – ezért annyira szeretetre méltó. Beszédmódja is a szabadság levegőjét árasztja. A HABÓ ura a nyelvnek – talán ezért tud szép álmot adni, ezért tud megszabadítani a rettenettől, ezért tud megszabadítani az emberevő óriásoktól.

Az emberevők cselekményszerű, tematikus legyőzése tulajdonképpen csak ráadás, a szájak elvarrása, a konvenció teljesítése.

A SZOFI ÉS A HABÓ azzal is kiemelkedik a szerző többi gyerekkönyve közül, hogy mélyen személyes alkotás. Ezt a vonatkozást per sze csak jelzi a könyv. Egy szívszorító ajánlásal: „*Olivia emlékére (1955. április 20.–1962. november 17.)*” A kislány emlékére, akit elragadtott a halál, megalkotja az író a kislányt, aki legyőzi a halált. A regénybeli kislánynak nem élnek a szülei. Az író életre kelti halott gyermekét, és maga lesz helyette halott. A gyász két oldala, mint Esterházy könyvében, A SZÍV SEGÉDIGÉI-ben, de nem beleírva, hanem „*belehallgatva*” (Nemes Nagy Ágnes szava) a könyvbe.

Szabad-e ilyen réműletes, horroros könyvet gyerek kezébe adni? Válaszom: igen, igen, igen.

Igen: az angolszász kultúra ebben sokkal szabadabb, mint a magyar (vö. Carroll: ALICE CSODAORSZÁGBAN; Edward Lear versei) – s ne restelljünk tanulni.

Igen: Bruno Bettelheim szerint a rémtörténetre szüksége van a gyerekeknek; a SZOFI... után hajlandó vagyok hinni neki.

Igen: gyerekeim (tiz- és nyolcéves) *halálósan* élvezték a könyvet (Empirikus bizonyíték, vö. puding, próba, evés)

A fordítás, Nagy Sándor munkája, kitűnő – részletes elemzést érdemelne. Az idézettek kivül egyetlen telitalálatot emelek ki: az óriás nevét. HABÓ: habókos, játékos, gyermeki (babó!); HABÓ: hobó: szabályok fölötti, szuverén, fiatalos; HABÓ: Hobó, Földes László. És ez is kedves asszociáció, legalábbis a számomra, s ráadásul összhangban áll a korábbiakkal.

(Lapzárta után tudatosult: R. D. a közelmúltban meghalt. A Csontkrámcsáló, lám, mégiscsak dolgozik. Isten Önnel, Mester, isten Önnel.)

Tamás Ferenc

KRITIKAPÁLYÁZAT

NYOLCVAN ÉVVEL A „TEREMTŐ FEJLŐDÉS” UTÁN

Henri Bergson: Teremtő fejlődés

Fordította Dienes Valéria

Akadémiai Kiadó, 1987. 338 oldal, 150 Ft

Az Akadémiai Kiadó reprint sorozatában Henri Bergson TEREMTŐ FEJLŐDÉS című filozófiai műve 1987-ben jelent meg, pontosan nyolcvan évvel az első francia kiadás után. Reprint – tehát újra kinyomtatták Dienes Valéria fordítását (1930). Hányan vették meg? Hányan olvasták? – kérdések, amelyekre nem tudunk választ adni, nem is nagyon szabad választ keresnünk, mert Bergson ezt megtiltana. A századforduló idején egyike volt azoknak, akik a mennyiség és minőség közé nagyon éles határvonalat húztak. Inkább azt kell tisztán látnunk, hogy marandó érték birtokában vagyunk-e, amikor a könyvet kezünkbe vesszük. Oly sok „nagy mű” tűnt már el a történelem süllyesztőjében – művek, amiket a kortársak világraszóló eseménynek tartottak.

A harmincas évek közepén két magyar író történeti munkával jelentkezett. Babits megírta az európai, Szerb Antal a világirodalom történetét. Bergsonnak, a bölcselőnek mindkettőben néhány nagyon lelkesen fogalmazott sor jut. Szerb Antal szerint Bergson a spekulatív, módszeres gondolkodás elleni lázadásával és az életlendületről szóló tanításával az „írók és művészek filozófusává vált”. Lázadása abban állt, hogy az igazán jelentős igazságok felismerését „az intuíció, a közvetlen szemlélet, a villámszerűen megvilágosító átélés” művének tulajdonította, tanítása pedig azt juttatja kifejezésre, hogy az élővilágban a teremtő fejlődés érvényesül: „minden pillanatában magában hordja minden előző pillanat tartalmát, és mégis minden pillanatban valami egészen újat teremthet”.

Babits inkább az idő fogalmának új meg-

határozására figyelt, hogy a modern regényirodalom kulcsához jusson. „A lelki idő különös relativitása, az élmény és idő viszonya Bergson óta lett az irodalom figyelmének tárgya. Az eleven idő ábrázolása, az élménynek az időben való elhelyezése, mint a regényírás lényegét érintő probléma, most vált tudatossá. S ez tette lehetővé egy emberélet élményeinek azt a csodálatos szintézisét, amit mindigárt az új irodalmi korszak kezdetén Proust nagy regénye adott.” KERESVE AZ ELSZÁLLT IDŐT..”

Bergson TEREMTŐ FEJLŐDÉS-e magyarul csak néhány évvel előzte meg ezt a kettős dicsőretet. Az eredeti óta ekkor már több mint húsz esztendő telt el. Túlságosan talán nem kell szégyenkeznünk: a németek, angolok, spanyolok alig néhány év múlva jelentkeztek ugyan a fordítással, az olaszok viszont csak 1925-ben. Bergson ekkor már sokakat tartott lázban (1925-ben Párizsban a 28. kiadás is elfogyott).

Ezt azonban ellentétes – tehát negatív és pozitív – előjelek közé kell helyeznünk: lázasan támadták és lázasan védelmezték. Ennek részleteivel nem érdemes foglalkozni, túlságosan messzire kellene visszatekintnünk, s az „idő rostája” nagyjából elvégezte művét. Két szervezet reakciójára azonban érdemes egy pillantást vetnünk.

Az egyik a hit tisztaságára ügyelő római testület, a Szent Officium (mai megnevezése Hittani Kongregáció), amely 1914-ben megtiltotta a katolikus egyház híveinek, hogy Henri Bergson könyveit olvassák. A tiltott könyvek jegyzékére (Index librorum prohibitorum) került a TEREMTŐ FEJLŐDÉS is. Azt nem tudjuk meg, hogyan válhatott egy zsidó bölcselő veszélyessé katolikus hívek számára. (Hogy veszélyesnek látták, azt néhány évvel korábban már jelezték: Prohászka Ottokár AZ INTELLEKTUALIZMUS TÚLHAJTÁSAI című írása állítólag bergsoni hatás miatt került 1911-ben ugyanerre a tilalmi jegyzékre – bár a szerző már 1905 óta a fehérvári egyházmegye püspöke volt.)

Magyarázatot az „előtörténetben” találhatunk: minden valamirevaló francia katolikus filozófus (teljes fegyverzettel Jacques Maritain) feladatának tekintette, hogy Bergson bírálja. „Összpontosított” támadás indult ellene a század tizes éveiben. Legnagyobb gondjuk az volt, hogy Bergson „antiintellektualista”, tehát kétségbe vonja az értelem erejét,

s az életben való eligazodást egy „alacsonyabb rendű erőre”, az intuícóra bizza, de az is, hogy teremtő erőt tulajdonít a szellemnek, mintha saját természetének „istene” lenne.

Egy másik szervezet, a Nobel-díj Bizottság viszont éppen az intuícóért lelkesedett, s az 1927-es irodalmi díjat Bergsonnak adta, külön kiemelve a TEREMTŐ FEJLŐDÉS című művét. A kitüntetéshez fűzött indoklás: „Bergson nemesen megformált szavakkal az intuício isteni ajándékát akarja visszaadni az embereknek, hogy az értelem arra a helyre kerüljön, amely jogosan megilleti: legyen az eszmék szolgáltatója, gondozója és nevelője.” Az eszmék igazi felfedezője azonban az „eszmélet befelé látó” képessége, az intuício.

Közveszélyes volt Bergson – avagy az emberiség jötevője? Olyan kérdés ez, amelyet ma már senki sem tesz fel. Hazájában ápolják szellemi kincseit – a francia egyetemi kiadónál (Presses Universitaires de France) már százötvennégyyszer jelent meg a TEREMTŐ FEJLŐDÉS – de Európa-szerre másutt inkább csak tudós kutatók, szellemtörténészek és filozófusok foglalkoznak vele, hogy kimutassák hatását a későbbi filozófiai áramlatokra. Hogy „érdekes” téma, azt a Bergson-bibliográfia igazolja: egy 1974-es jegyzék közel négyezer fételt sorol fel a vele foglalkozó irodalomból. A századfordulón megfogalmazott gondolataiban azonban a felszín alatt, a tudományos érdeklődésen túl is élnek, s ha mást nem érnének is el, elég lenne az is, hogy maradék optimizmusunkat őrzik. Már a könyv címe is bátorít: TEREMTŐ FEJLŐDÉS – ez lenne az élet és az emberiség története. Jó ezt hallani – ha fenntartással fogadjuk is – egy olyan korban, amikor inkább „romboló visszafejlődésről”, „apokaliptikus jövőről”, „tönkretett természetről” beszél mindenki.

Mit lehet még kiolvasni Bergson műveiből? Mi az, ami maradandó? Két irodalomtörténészünk a „bergsonizmus” világában a következőkre figyelt fel: az élet ellenállhatatlan lendülettel, mindig újat teremtő erővel áramlik tovább, de ha áramlását érteni szeretnénk, akkor lelkünk intuitív erejére kell bízni magunkat. Érdemes lenne ezeket a fogalmakat (életlendület, intuício, teremtőerő) egyenként vizsgálat tárgyává tenni, mégis inkább a kortörténeti „beágyazás” útját választom, mert a TEREMTŐ FEJLŐDÉS olvasásához, úgy érzem, ez nyújt nagyobb segítséget.

Bergson születési évében, 1859-ben jelent meg Darwin ON THE ORIGIN OF SPECIES című könyve a fajok eredetéről és a természetes kiválasztódásról. Mire Bergson egyetemre került, a fejlődélmélet korszellemet meghatározó erővé vált. A természetben óriási laboratóriumot láttak, amelyben matematikai pontossággal lehet meghatározni az uralkodó törvényeket. A modern természettudományos kutatás igazi térhódítása kezdődött el. Még a szellemtudományok területén, így a bölcséletben is a „pozitivista” gondolkodásmód jutott érvényre: biztos igazság csak az, aminek tapasztalati háttere van. Megfelelő tapasztalatokhoz pedig csak az elemzés, az analízis vezet, innen lehet induktív módszerrel eljutni a törvényekhez – a lélektan és a társadalom törvényeihez is.

Talán nem fölösleges megjegyezni, hogy Marx ugyancsak 1859-ben jelentkezett A KRITIK DER POLITISCHEN OEKONOMIE (némi- leg átdolgozva) a későbbi DAS KAPITAL első kötete lett, amely átvizsgálta a társadalomtörténet „laboratóriumát” (igaz viszont, hogy erről Bergson egyetlen szóval sem tesz említést). A tudomány egyenlővé vált a fizikával, kémiával, biológiával s a hasonló módszerrel dolgozó lélelektanál és szociológiával. A kor hitvallása: a teljes valóság determinált, úgy működik, mint egy mechanizmus, ezért ennek a gépezetnek működését kell kikutatnunk, s akkor uralkodunk a természet és a társadalom felett. Az volt a baj eddig – mondták –, hogy nem gondolkodtunk eleget, nem bízunk magunkat jobban az észre.

Aki most hozzákezd a TEREMTŐ FEJLŐDÉS olvasásához, meglepődve tapasztalja, hogy e műhöz a századvég természettudományán keresztül vezet az út. Bergson szükségesnek tartotta ezt a vizsgálatot, hogy sajátos tételéhez jusson: az ész minden szétszedhető szétszed, de az élet mindig újat teremtő áramlásával szemben tehetetlen. Összefoglaló, egységes látásra csak a lélek intuitív ereje képes.

A „tudós kirándulás” miatt azonban fásztó olvasmánnyá vált a könyv egy része. Ki keres ma természettudományos felvilágosítást szüszeszendős művekben? Ki akar még ma is vitázni Herbert Spencerrel? Kit érdekel, hogy mit tudtak 1907-ben a lepkék fajairól, a „puhatestűek és gerincesek eltérő fejlődéséről” vagy akár arról, hogy „hogyan rögzítik a Lepidopterák hernyói és gubói a fény hatása alatt

a levegőben levő szénsav szénét”, s miért süketek a kék szemű fehér macskák. Több száz ilyen „megfigyelést” lehetne idézni a könyvből, de figyelmünk elkalandozik, nem utolsósorban azért, mert már egy mai érettségiző is gazdagabb természetismerettel indul az életnek. (Nem is beszélve a tudományok fellegvárairól: biológiai szakfolyóiratokban évente mintegy ötszáz ezer tanulmány jelenik meg: ki tudja magát „nívón” tartani?)

A bergsoni módszer szempontjából azonban mindez fontos: behajt a természettudósok állomására, s ameddig lehet, azon a vágányon halad tovább, amelyet ők építettek. „A filozófus is tisztelettel viselletik a tudománytól átvett tények és viszonyok iránt” – mondja. Utána azonban annál határozottabban jelenti ki: a természettudományok végállomása nem jelenti a tudás végét, de most már új vágányokat kell építeni. Miért? „Az értelem különösen a szervetlen anyag jelenlétében érzi jól magát. Ebből az anyagból egyre jobban hasznót húz a gépies feltalálások révén, s a gépies feltalálás annál könnyebb neki, minél gépszerűbben gondolja az anyagot... Mármint, ha az értelem az élet tanulmányozásába fog, szükségképpen úgy bánik az élővel, mint a tehetetlennel.” (179. o.) Az élőknek leglényegesebb kategóriája viszont a változás és az általa teremtett idő, nem a tér. Az az idő, amelyet csak az óra ketyegése darabol szét, az a változás, amelyet a természettudós tagol mozzanatokra.

Bergson példát is hoz – század eleji moziélményéből. Olyan ez, „mintha egy elvonuló ezredről egy sor pillanatfelvételt készüntenék, ezeket egy ernyőre vetitnék úgy, hogy nagyon gyorsan kergessék egymást. Így tesz a mozgófényképező. Fényképekkel, melyek mindenike mozdulatlan tartásban ábrázolja az ezredet, visszaállítja az elvonuló ezred mozgalmasságát” (277. o.) – de nem szabad megfeleledkeznie arról, hogy a mozgás nincs rajta egyik képen sem. Bergson következtetése: a „folyamatot” egyetlen látással lehet csak megközelíteni, persze elsősorban akkor, ha nem katonák meneteléséről, hanem a „luktető életről” van szó.

Bergson természettudományos érvelése fásztó, mondtuk. Ez azonban csak részben igaz, mert Bergson stílisművész: képszerűen, költői lendülettel képes beszélni az elvont témákról is. Illusztrálóképességét éppen most láttuk. Költői lendületéről csak egyetlen példa – ahogy bemutatja az ész nagy munká-

ját és az intuitív látás nagy élményét: „Mint nehéz munkába fogott igavonó barmok, érezzük izmaink és izuleteink játékát, az eke súlyát és a talaj ellenállását* cselekedni és tudni, hogy cselekszünk, érintkezésbe lépni a valósággal, sőt megélni azt, de csak abban a mértékben, amelyben érdekli a végbemenő munkát, az ásódó barázdát – ez az emberi értelem működése.” Ha tiszteljük ezt az észmunkát, de az életet „belülről látjuk”, akkor „valami jótékony áram furószt bennünket, melyből erőt mérünk dolgozni és élni. Ebből az életóceánból, melyben elmerülve járunk, folytonosan belehelünk valamit... A filozófia nem lehet más, mint erő kifejtés arra, hogy újból az egészbe olvadhassunk” (177. o.)

Szinte érezzük, miként tesz Bergson kísérletet arra, hogy összefogja a különböző erőket: mint „nehéz munkába fogott igavonó barom”, elmerül a kor természettudományában, hogy ezután „órádsi erő kifejtéssel” túlhaladja azokat, észrevegve a mindenségben működő teremtetőerőt, meglássa a szabadság és felelőség szabad terét, győzelmet arasson a determinizmus, a törvények által „mindent bekeretező” szemléletmód felett. Képzelnék el – mondja: „A művész vászna előtt áll, a színek a palettán, a modell pőzban; mindezt látjuk, s ismerjük a festő modorát is: előre látjuk-e, mi fog a vásznon megjelenni? Kezünkben van a probléma minden eleme; elvont megismeréssel tudjuk, hogyan oldódik majd meg, mert az arckép bizonyosan hasonlítani fog a modellhez is, a művészhez is; de a konkrét megoldás magával hozza azt az előre láthatatlan semmit, ami a műalkotásnak mindene. Erre a semmire kell az idő... Ugyanigy vagyunk a természet műveivel is.” (309. o.) Aki kizárja azt, amit csak a törvényeket kereső ész tart „semminek”, az nem látja a lényegét

Itt lehet néhány szóval említést tenni a fordításról. Az előbbi néhány idézet talán jelzi azt a nyelvi bravúrt, amellyel Dienes Valéria magyarba „ültette” Bergson nemegyszer irodalmi szárnyalású gondolatait. Milyen szép magyar mondat például ez is: „Féltelhatom emlékeimet, s feledhetek mindent egészen közvetlen múltamig* de megmarad bennem legalább a végső szegénység fogyasztott jelenemről való eszmélésem.” (253. o.) A pontosság, az eredetihez való hűség kérdésében sem lehet kifogásunk.

Egyetlen problémát talán az itt-ott jelentkező nyelvi túleröltetés, nyelvújítási kísérlet jelent. Miért kell „irreális” helyett azt írni,

hogy „valóságtalan”? Az „analízis” helyett azt, hogy „megelemezni”? Ki beszél ma „égi tekékről” „égitestek” helyett? A „levés” szót sem érti senki, amikor „létezésről” vagy „létrejövésről” van szó. Mit tudunk továbbá kezdeni ilyen mondattal?: „Ami a virágtól a gyumolcsig jut, nem hasonlít ahhoz, ami a lárvától a nimfáig s a nimfától a tökéletes rovarig vezet.” (276. o.) Értelmező szótárhoz kell nyúlnunk, ha el akarjuk kerülni a mitológia és a biológia összekeverését.

A helyesírás fejlődése is közrejátszhat abban, hogy a fordítást néha elavultnak érezzük, s így a gondolat is nehezebben közelíthető meg „Elvilázhatalan” helyett ma „vitathatatlan” mondunk, lelki életünk ma nem „váratlanságokkal” van tele, nem azt mondjuk, hogy „a többi emberek”, „mindenik” helyett „mindegyik” szerepelne egy modernebb szövegben, a „mindég” is öregesnek tűnik a „mindig” helyett (mint ahogy a Babits-idézetben sem „mingyárt”, hanem „mindjárt” kezdődne egy új irodalmi korszak, és Proust művét is AZ ELTÚNT IDŐ NYOMÁBAN címmel kellene idézni).

Új fordításra megbízást adni, új fordítást vállalni többek között anyagi probléma is – ezt világosan látom. Az olaszok említett 1925-ös startolása azonban jó példa lehet: még két önálló fordítás áll ma rendelkezésükre (1936 és 1949). Nálunk talán elegendő lett volna, ha az első, nagyon szépen sikerült magyar szöveget simították volna át a mai évek irodalmi stílusába, helyesírásába. Olvasmányosabb lenne, könnyebben megközelíthető, nem gondolna talán a TEREMTŐ FEJLŐDÉS egyetlen új olvasója sem arra, hogy „mit akar ez az idejétmúlt ember”.

Idejétmúlt? Nem ugyanezen az úton járt alig egy ütemmel Bergson után Pierre Teilhard de Chardin? Nem próbált ő is lépcsőről lépcsőre haladni, átmenteni a természettudományos felismeréseket egy intuitív erővel látott „átfogó világrépbe”, a „kozmosz víziójába”? A jezsuita tudóst nem véletlenül említjük. Levezetéséből tudjuk, hogy nagyon alaposan ismerte és nagyon nagyra értékelte Bergson-t. Egy ismerősének 1930-ban a következőket írta: „Nagyon mélyen megragadott az, amit Bergsonról mondott. Imádkozom ezért a nagyszerű emberért, akül bizonyos értelemben szentnek tartok.” Kettőjük szellemi találkozására azonban jóval korábbi keltezésű. A TEREMTŐ FEJLŐ-

DÉS-t annak idején megszerezte, majd hét éven át (1911 és 1918 között) tanulmányozta. Igaz, őt is támadták, s egyházi tilalom miatt életében csak néhány szakdolgozata jelenhetett meg, a „nagy könyvek” közül egyetlenegy sem.

Miért nem láttak szövetségest Bergsonban – és egy nemzedékkel később Teilhard de Chardinben – a kor keresztény gondolkodói? De nem csupán ők. A „ráció” érdekében sokan emelték fel szavukat – többek között Julien Benda, aki később AZ IRÁSTUDÓK ARULÁSA című könyvével egész Európában hírnevet szerzett magának. Az ő számára Bergson a kulturális süllyedés hírnöke, „barbár módon” érzelmeivel akar eligazodni a világban.

Hogy áldásai mellett mennyire „átkos” lehet a szinte kizárólag természettudományos s a tudományokra épülő technikus világnézet, azt ma látjuk igazán. Nem múlik el hét, hogy ne hallanánk, olvassnánk arról, milyen életet fenyegető erővel alakítja az emberiség a természetet. Próféták azonban már jóval korábban felemelték szavukat, amikor az élet elsődlegességéről beszéltek. Bergsont – utólag – a filozófiatörténet „életfilozófusnak” nevezi, igazi elismerésére túl későn került sor. A korábbi idők nagy kritikusa, a francia Ser-tillanges 1941-ben – Bergson halála s közel tíz évvel utolsó nagy műve, AZ ERKÖLCS ÉS A VALLÁS KÉT FORRÁSA után – hirtelen magasztaló szavakat talált: „nagy filozófus volt”, küzdött a materialista dogmák ellen, bemutatta a fejlődés teremtőerejét, tagadta az erkölcs kizárólag társadalmi eredetét – s „Keresztelő Jánoshoz hasonlítható, aki előkészítette az Úr útját”. Előbb közveszélyes, most már szent? Úgy tűnik, a „teremtő fejlődés” elve az ítéletek alakulására is érvényes. Ma már senki sem lepődik meg azon, hogy tudós értekezést lehet írni ilyen címmel: BERGSON ÉS AZ EVANGÉLIUMOK KRISZTUSA. Szerzője Henri Gouhier, a Francia Akadémia s az Erkölcsei és Politikai Tudományok Akadémiájának tagja.

Bergson saját útját már végigjárta – nemesen szép körülmények között. 1940/41 telén a német hatóságok elrendelték, hogy minden zsidó jelentkezzék Franciaország megszállt területén. Félték Bergson tekintélyétől? Felajánlották ugyanis neki a „tiszteltbeli árja” címet, hogy mentesítsék. A nyolcvankettedik életéve felé közeledő filozófus azonban ház-

vezetőnjére támaszkodva elballagott a párizsi prefektúrára, hogy felvétesse magát a listára. Órákig kellett sorban állnia, megfázott, tüdőgyulladását kapott, s 1941. január 3-án meghalt.

Újból feltesszük a kérdést: mi az, ami művéből túlélte őt? Hol élnek gondolatai – esetleg új formában – tovább? Ezt a kérdést így is megfogalmazhatjuk: mi indokolja az 1987-es magyar kiadást? Eligazítást nem kapunk: a könyvet Babits 1910-es és Dienes Valéria 1930-as tanulmányával indították útnak, az élő Bergsonról egyikük sem beszél, nem beszélhet.

Tegyük egy kísérletet. Irracionális energiák dolgoznak a jelenkor történelmében. Értetlenül s alapjában véve mozdulatlanul állunk a természet pusztulása előtt, értetlenül a szilárdnak tűnő társadalmak bomlása előtt is „Ha azt mondjuk, hogy az ember olyan brutális, mint az állat, megsértjük az állatokat” – írta le egyszer Dosztojevszkij (A KARAMAZOV TESTVÉREK). Új irracionális ideológiák is befészkelik magukat sokak agyába, miután a nagy társadalmi illúziókat kisöpörte a történelem. Jönnek az újak, s okkultista, ezoterikus, horoszkópos úton hirdetik a „New Age” jelenét és jövőjét.

Ugyanakkor megállíthatatlanul halad előre a technika – s a mögötte álló természettudomány – térhódítása. A „gépek működése” egyre jobban betölti mindennapjainkat. Racionális megfontolások állnak ma kutatás, termelés, kereskedelem, politika mögött, s ez azért is döbbenetes, mert nem is veszik tudomásul, mekkora erővel működnek itt is irracionális energiák. Mindenesetre az ész munkája egyre jobban beszűkül arra a területre, amelynek kizárólagos érvényétől Bergson állandóan óvta olvasóit: „Nincsen tartós rendszer, melyet legalább egynémely részében nem az intuíció élevenítené. A dialektika szükséges, hogy az intuíciót kipróbálja, szükséges azért is, hogy az intuíció fogalmakban verődjön szíjjel s a többi emberekig terjedjen; de nagyon sokszor nem tesz mást, mint kifejti a rajta túlaradó intuíciónak eredményét.” (218. o.)

Mi ez az „intuíció”, amelyről Bergson annyit beszél? Először is azt kell mondanunk, hogy nem ő fedezte fel Végigkíséri az európai bölcsélet történetét az ókor görögjeitől napjainkig – csak hol túlbecsülték, hol leér-

tékelték szerepét. Alapjában véve arról van szó, hogy az ember képes önmagába tekinteni s lelke mélyebb rétegeire figyelni – nemcsak arra, hogy „szomorú vagyok”, „nagyon örülök” vagy „szeretek”. Mérföldes nehéz erről beszélni, mert a szavakat üresnek, száraznak tartjuk, de „nagyon örülünk”, ha valakinek sikerül elmondani, hogy mi látható a mélyebb rétegekben. Költők és misztikusok nyújtanak segítséget ahhoz, hogy mélyebbre lássunk, mélyebbről jövő hangokat halljunk meg, az emberi lét mondanivalóját többnek tartjuk, mint amennyit logikára ügyelő lépésekkel ki tudunk belőle hámozni.

Mit is irt Juhász Ferenc az élethangról a GYERMEKDALOK-ban? Hogyan szólította meg a leendő, teremtő fejlődésben lassan bontakozó embert egy „hang”, hogyan hívta ki a természetből? „Mert most újra hallotta azt a hangot, újra hallotta azt a tiszta hangot, tisztában, mint amikor még egész lénye az óriás páfrányerdő szagos, zöld moha-árnyékú sűrűjében rejtőzött...” Egyre gazdagabbá válik léte, egyre erősödik a szólítás, amire figyelnie kell: „De mégis, most már tisztán hallotta a hangot, nem is a hangot, a dalt hallotta már, a dalt, amit nem ismert, amiről nem tudott, amit mégis, mintha hallott volna már...” Végül meghallja az alig hallhatót, a „létezés” szólítását: „Most hallotta csak, a dal, a dal, a tiszta dal percnyi szünetében a lét hangszövedékét, a lét magányos hangjait...”

Ebben a háttérben fogalmazza meg Juhász Ferenc a költői életfeladatot: „A költő tegye dolgát, ha csak egy fűszál, egy mohos kődarab hallgatja is, énekeljen akár az omlékony sivatagnak”, „mondja el azt a világot, ami körülöttünk van, és aztán azt is, ami bennünk van”.

Akarva-akaratlan Bergson hullámhossza ez: gondolkodjunk teljes erővel – de figyeljünk a mélyebb dimenzióból jövő hangra is. Nem költői képekkel, hanem egyértelmű fogalmazásban ezt így fejezte ki a TEREMTŐ FEJLŐDÉS befejező soraiban: „Az első megismerés-fajtának az az előnye, hogy előre láttatja a jövőt, s bizonyos értelemben az események urává tesz bennünket; viszont a mozgó valóságból csak esetleges mozdulatlanosságokat, azaz elménkkel róla készített felvételeket tart meg: inkább szimbolizálja és emberivé alakítja a valóságot, mintsem kifejezi. A másik megismerés, ha lehetséges, gyakorlatilag haszontalan; nem terjeszti ki uralmunkat a természetre, sőt visszásan érinti értelmünknek bizonyos természetes

igényeit; de ha sikerülne, a valóságot ölelné végleges összeolvadásban.” (311. o.)

Érdemes volt a TEREMTŐ FEJLŐDÉS újabb kiadására vállalkozni, de jó lenne újabb tanulmányokban közelebb hozni, „aprópénzre váltani” Bergson (és az intuíciót újraértékelő filozófusok) gondolatait, hogy ha már másban alig lehet hinni, legalább abban, hogy élni érdemes, mert az élet mindig tartogat meglepetéseket.

Irodalmi utalások az idézés sorrendjében

- Bergson, Henri: L'ÉVOLUTION CRÉATRICE. Paris, 1907.
- Bergson, Henri: TEREMTŐ FEJLŐDÉS. Az Akadémiai Kiadó reprint sorozata Ford. és bevezetéssel ellátta Dienes Valéria. Budapest, (1930) 1987.
- Szerb Antal: A VILÁGIRODALOM TORTÉNETE. Budapest, 1935. 1962. kiadás, 771. o.
- Babits Mihály: AZ EURÓPAI IRODALOM TORTÉNETE. Budapest, 1936. 1991. kiadás, 691. o.
- Hartmann, Hans: LEXIKON DER NOBELPREISTRÄGER. Frankfurt, 1967. 42–43. o.
- Maritain, Jacques: LA PHILOSOPHIE BERGSONIENNE. Études critiques. Paris, 1913.
- Barthélemy-Madaule, M.: BERGSON ET TEILHARD DE CHARDIN. Paris, 1963.
- Schiwy, Gunther: TEILHARD DE CHARDIN: SEIN LEBEN UND SEINE ZEIT. München, 1981. I. kötet, 64. o.
- Benda, Julien: LE BERGSONISME, OU UNE PHILOSOPHIE DE LA MOBILITÉ. Paris, 1912.
- Benda, Julien: UNE PHILOSOPHIE PATHÉTIQUE. Paris, 1913.
- Sertillanges, A. G.: HENRI BERGSON ET LA CATHOLICISME. Paris, 1941.
- Gouhier, Henri: BERGSON ET LE CHRIST DES ÉVANGILES. Paris, 1961.
- Juhász Ferenc: A SZENT TÚZÖZON REGÉI. Budapest, 1969. 86., 89. és 147. o.
- Juhász Ferenc: MIT TEHET A KÖLTŐ? Budapest, 1967. 218. o.
- Juhász Ferenc: ÍRÁS EGY JOVENDÓ ÓSKOPONYÁN. Budapest, 1974. 239. o.
- [Az intuíció értékeléséről:]
- Reese, Wilhelm: DIE INNERE ANSCHAUUNG. VERSUCH EINER PHÄNOMENOLOGISCHEN DARSTELLUNG. München, 1984.
- Ebeling, Hans: ÄSTHETIK DES ABSCHIEDS. KRITIK DER MODERNE. Freiburg/München, 1989.

LEVÁGTA-E A SAJÁT FARKÁT RUDOLF SCHWARZKOGLER?

Vitairat

Földényi F. László: *Az érzékek purgatóriuma*
Holmi, 1993. szeptember

A bécsi akcionizmus nevű művészeti irányzatról három reprezentatív kötetből tájékozódhatunk. Az első 1970-ben jelent meg a frankfurti Kohlkunstverlagnál, Peter Weibel és Valie Export munkája, címe WIEN, BILDKOMPENDIUM WIENER AKTIONISMUS UND FILM. Nagyalakú, puha kötésű könyv, fedelén fekete alapon feketén áll a cím. Tördelése, tipográfiája, sőt helyesírása is akcionista. A 239 képdalt kommentár, szinopsis, rövid szövegválogatás egészíti ki. Mindegyik kép fekete-fehér, imitt-amott újságcikkek képei váltják fel őket. A szerzők – akkoriban maguk is a mozgalom híres-hirhedt tagjai – az akciókat akarják bemutatni, s tekintettel arra, hogy ezeket a cselekményeket éppen a kép-forma fenntarthatatlanságának közös meggyőződése váltotta ki, mi sem áll távolabb tőlük, mint az egyes képek szépsége. Nemcsak arról van szó, hogy a képek tárgyai hihetetlenül és brutálisan csúnyák, csúnya himvesszők és vaginák, kibelezett állatok, havivérrel, bélsárral, állati belsőséggel, tojássárgájával, liszttel, festékkel, vízelettel összekent meztelen emberi testek, a *scheissaktion* (szarási akció), az egymás szájába vagy egymásra vizelés, a hányás, az önkielégítés, a szadomazochista kinzás, a felláció, a féregevés, az erőszak, az „*unglaubliche Schweinerei*” (a hihetetlen disznóság) képei, hanem arról is, hogy mindezt a rossz művéségi újságképriportok mintájára dokumentálják. A színházi (szélsőségesen provokatív) effektusokhoz ezeknél a javarészt egykori képzőművészeknél és társakoraiknál nem járul színészi képesség; rítusok, áldozataik közepette esetlenek, azt mondanám, polgáriak (mintha minden pillanatban pontos tudatában lennének, mintegy negatív lenyomatai lennének annak a polgári értékrendnek és izlésvilágnak, amelyet éppen meggyaláznak), az orgiasztikus eksztázis helyett – melynek rettenetét csak néhány nyilvánvalóan beteg, perver-

tált segédszemély arcáról olvashatjuk le – inkább valami elszánt munkavégzés, máskor meg paradox (bécsi) kedélyesség jellemzi őket. Valaki egy vaginából kilógó virslit eszik, másvalaki sört tölt egy pohárba, melybe előzőleg belehelyezte a himvesszőjét. Ahol közönség előtt zajlik az akció, és a közönség látható, ugyanezeket az érzésváltozatokat olvashatjuk le az arcokról és mozdulatokról – a nyársatnyelt komoly funkciótudattól, attól a meggyőződéstől, hogy itt minden kipréselt exkrementumdarab egyenesen a polgári világ képébe vágódik, a valamifajta vicces sporteseményen való derűs részvételig. A 115–124. képdalon bemutatott huszonegy Schwarzkogler-akciókép nem ennyire szélsőséges (az említett excessusok legextrémebbjei már az elhallgatása utáni időkre esnek, noha az 1968-as SATISFACTION című filmakcióban a – ha nem tévedek, beöntés segítségével – magán könnyítő Günter Brus és a farkáról szíjjal odakötözött táskát lógató Otto Mühl mellett ő az egyik aktor); ám azt semmiképpen sem lehet mondani, hogy gyökeresen elütne a többiek – alább pontosabban meghatározandó – irányától.

A következő kötet 1988-ban jelent meg Klagenfurtban a Ritter Verlagnál: kétnyelvű, német–angol kiállítási katalógus néhány esszével és kronológiával. Címe: AZ AKCIÓFESTÉSTŐL AZ AKCIONIZMUSIG. BÉCS, 1960–1965. A fekete papírkötésen két vékony piros csik fut végig, a cím szerény, kis betűkből áll. 358 oldal, 154 szövegek közti illusztráció, 100 fekete-fehér, 67 színes tábla. A BILDKOMPENDIUM erőteljes mozgalmi és jelenbeli kontextusával szemben a majd' két évtizeddel későbbi kötet visszatekintő és történelmi jellegű megközelítéssel szolgál. A tizenhat név most hatra csökken: Günter Brus, Adolf Frohner, Otto Mühl, Hermann Nitsch, Alfons Schilling és Rudolf Schwarzkogler. A címnek megfelelően az „action painting” osztrák változatát képviselő korai táblaképeknek jelentős szerep jut, az akcionizmusnak pedig csak korai szakaszáig jut el, ahol még „*szarás- és vizelés-imitációk szimulálásáról*” beszélhet az egyik szerző, anélkül hogy megemlítené azt a nemcsak történetileg, hanem elméletileg is érdekes tényt, hogy az önkényesen kiválasztott határvonal után nem sokkal a direkt művészet jegyében megszűnik az imitáció és a szí-

mulás. De hát éppen ezért van itt a határ, Rudolf Schwarzkogler utolsó, 6. akciójánál, 1966-ban. Am a recepció mégsem zökkenőmentes, a harmadik tervezett múzeum a kasseli Fridericianum és winterthuri Kunstmuseum mellett, az edinburghi Scottish National Gallery of Modern Art az utolsó pillanatban lemondja a kiállítást, a kronológiába pedig az egyik művész (Otto Mühl) olyan erőszakosan beavatkozik, hogy összeállítója szokatlan módon a kötet végén distanciálja magát saját munkájától. A KOMPENDIUM-ban még szereplő tény, hogy a többiekénél egy évtizeddel idősebb, 1925-ben született Mühl a Gyalogsági Rohamjelvény és a II. osztályú Vaskereszt tulajdonosa, mindenestre ebből a kötetből már hiányzik, holott fantáziájának alakulásában az ardennes-i offenzívában elpusztult kamerádok sárral és vérrel kevert tetemeinek „borzalmas szépsége”, e „nagyszerű akcióképek” jelentős szerepet játszottak.

Végül a harmadik kötet már gátlástalanul pompózus, hatalmas, hófehér, 464 oldalához 466 kép társul, a könyvben megér egy teljes oldalnyi képet egy jegyzetlap, amelyen egyetlen géppel írott szó van: „wasserkur” (vizkúra). Kiadója újra csak a klagenfurti Ritter Verlag 1992-ben, szerzője Eva Badura-Triska és Hubert Klocker. A bécsi Museum Moderner Kunst Stiftung Ludwig kiállításának alkalmából jelent meg, s a címe RUDOLF SCHWARZKOGLER – LEBEN UND WERK. Schwarzkogler 1969-es öngyilkossága kivált alkalmassá tette, hogy utólag a mozgalom középponti alakjává stilizálódjék, s hozzá képest rendeződjön el, tagolódjon a többi (ma is élő s így-úgy működő) szereplő. Sőt megszűnik a bécsi akcionizmus egysége, jelentős alkotók egymással érintkező, egymástól impulzusokat kapó, de alapvetően különböző történetévé válik. Az újraírt történetben az általam fölelevenített, a mozgalom egykori öntudatában s egykori visszhangjában egyként alapvető fontosságú excesszusok teljességgel kiiktatódnak. S mindenekelőtt a kötet a kontextusukból kiemelt akciófényképek nagyalakú, jó minőségű, éles kontúrú reprodukálásával a témáról a formára helyezi a hangsúlyt, a borzalom szépségére, átesztetizálására. S ezt visszhangozza a kiállításról írott recenziójában Földényi F. László is.

Fölvetődik a kérdés, hogy az összefoglaló

képeskönyvek (és kiállítások) beállítottágának változásával leirt történet vajon nem a befogadástörténet normáresetese? Hiszen nem találkozunk-e rendszeresen éppen ilyen változásokkal: az egykori tétetek, amelyeket mind a művészek, mind a közönség perdöntőnek tartottak, anekdotikusakká válnak, a provokatív újítások kilúgozódó, maradandónak bizonyuló része esztétikai aurát nyer, a „forma” legyőzi a témát, az irányzatok fölbomlanak, s egy irányzat a maga idejében periferikusnak tartott alakja éppen bizonyos távolságtartása miatt, vagy azért, mert „jókora” halt meg, később központi figurává válik? Erre a kérdésre nem lehet általános, prediktív feleletet adni. Minden egyes esetet külön kell megvizsgálni, s ha kezünkben van egy értelmezés, amely a recepció e változásait egy történetben elfogadja, amely épp hallgatolagosan magától értetődőknek tekintti, akkor egy másik éppoly konkrét vagy még konkrétabb elemzésnek kell megpróbálnia megdönteni.

A recepció e lehetséges sémáját ugyanis a bécsi akcionizmus esetében fölötté kétségesnek tartom. Méghozzá két, tökéletesen ellentétes okból, amelyek közül az egyik az akcionisták működésének inaktualitásával, elavultságával, a másik pedig (egy másik szempontból) problematikus aktualitásával áll összefüggésben.

A akcionisták ugyanis a ma legmorzsalékosabbnak tűnő késő modern totális ideológiák (nota bene ideológiaellenes ideológiák) megszállottjai voltak, s képzeletvilágukban a polgári társadalom és a kereszténység ellen indított frontális támadás – az esztétikai közvetítéssel szemben a direkt akció – főszerepet játszott. Ami az elsőt illeti, ez a nevezetes bécsi egyetemi botrányba, a MŰVÉSZET ÉS FORRADALOM című, 1968. június 7-i előadás-akcióba torkollott Brus, Weibel, Mühl, az úgynevezett Wiener Gruppe írócsoporthoz tartozó Otto Wiener és mások részvételével – hányással, exkrementumsztékenéssel, onanizálással, mazochista korbácsolással stb.; utóbb egy per és két kisebb fogházbüntetetés mártírúmával. Kis túlzással azt lehetne mondani, hogy ez volt 1968 – Bécsben. Ami a másodikat illeti, a kereszténység és mindenekelőtt a katolicizmus profán kifordításának számtalan a példája, Nitsch (máig üzött) báránystéttépéseitől, liturgikus törekvéseitől

Mühl keresztrefeszítés-akcióin, a Perinet-pincébe való befalazás (1962) katakombaszimbolikáján, Valie Export közönségkikorbácsolásán keresztül Schwarzkogler hal-himvessző-azonosításáig, a kora keresztény-eretnek aszketikus önkasztráció föllevenítéséig. A bécsi akcionisták első komolyabb említése egyébként egy Jung-tanítvány görögkeleti pap, Gerhard Zacharias SATANSKULT UND SCHWARZE MESSE (SÁTÁNKULTUSZ ÉS FEKETE MISE) című, 1964-es vallásfenomenológiai könyvében történik (Herbig, München, 1990⁴, 161. o.).

Ha a hatvanas évek extremista közönsége a bárány szétszaggatásában esetleg még érzékelhetni vélte a *bárány* nagy történetével való szakítás metafizikáját, s ezáltal valamilyen értelembe bevonódhatott az akcióba, ma – gyanítom – a hókuszpókusz vieux jeu volta mellett főképp a *bárány* állatvédelmi szempontú kis történetére érzékeny, és fölháborodik. Valamely hagyományhoz a hagyomány radikális megsemmisítésének igényével fordulni: pontosan ez az, ami a hetvenes évektől kezdve fokozatosan elveszítette a vonzerejét, nem utolsósorban azért, mert a destruktív energiák a megalázni és elpusztítani vágyott tradícióhoz való kóros rögzülésben mutatkoztak meg. Werner Hofmann a DIE WIENER AKTIONISTEN című tanulmányában (in: Robert Fleck: WELTPUNKT WIEN. Löcker, Wien–München, 1985. 121–139. o.) éppen ezt elemzi megvilágító módon a bécsi mozgalom vonatkozásában.

Van azonban egy másik kérdés, amely megőrizte, sőt fokozta szorongató aktualitását. Az, amelyet az utca embere így fogalmaz meg: hát minden művészet lehet? S valóban, a hatvanas évek után az *anything goes* jegyében számos művészi kísérlet éppen arra vonatkozott, hogy *bármint* tárgyat vagy cselekvényt bizonyos tetszőlegességgel művészi kontextusba helyezzen. Marcel Duchamp, a hideg újító, akinek nevét Földényi is említi, ezekben az évtizedekben, lényegi tevékenysége után majd' fél évszázaddal vált külön outsiderből paradigmikus művésszé. Ha a bécsi akciókon ma medítálunk, akkor e műalkotássá válás határai tűnnek számomra a rájuk szabott kérdésnek. Ahogy ők a műalkotás világából kitorva a világ megváltoztatására – képzeletükben mintegy negatív megváltására

– törekedtek akcióesztétikájukkal, úgy ma azt kérdezzük, hogy a világ valóságát ily veszedelmesen megközelítő vagy éppen azzel tökéletesen azonos akciók válhatnak-e megőrizhető esztétikai világgá. A képpel való gyűlölködő elégedetlenség, a képprombolás tettei visszaváltozhatnak-e képpé? A posztmodern recepció persze kényesen válogat, s Rudolf Schwarzkogler művében találja meg e visszaváltoztatás lehetőségét.

Helyénvalónak tartom tisztázni, hogy Schwarzkogler különbözőse társaitól fölötté mérsékelt. Magát az artikulációs formát teljes egészében tőlük vette át, osztotta a táblakép haláláról vagy legalábbis csökkenő lehetőségéről vallott nézetet, azt, hogy a képfelületet vissza kell vezetni eredetére, vagyis a testnek, a tárgyaknak és a határoló falaknak ki kell lépniük a két dimenzióból, azonosulni kell saját magukkal, valóságossá kell válniuk, s mintegy el kell kezdeniük játszani. Osztotta a művész szerepéről vallott nézetet is, azt, hogy e szerep két pólus között oszcillál: rendező, áldozat. Hogy tevékenységét ma mégis képekből (az akciók utóbb kivágásokkal strukturált fényképeiből) ismerjük, az elsősorban ironikus tény, amely a kép legalábbis Duchamp óta újra meg újra beharangozott kimúlásának jóserejéről állít valamit. András Gábor Schwarzkogler bécsi életmű-kiállításáról írott tárgyyszerű kritikájában (A MŰVÉSZET MINT PURGATÓRIUM. *Új Művészet*, 1993/6.) megkülönbözteti az akció-fotóműveket az akcióról készült dokumentumképektől, s azt állítja, hogy noha az előbbieket „*vitathatatlanul »jobb képek«, ám az eredeti, nyers és olykor esetleges, helyszínhez kötött expozíciók atmoszférájával aligha vetekedhetnek*”.

Az sem mondható, hogy az 1965-ös első szűk körű, de nyilvános akció (MENYEGZŐ – az akcionisták közös témaanyagának, az erőszaknak, megerősokolásnak visszafogottabb változata: a menyasszonyi ruha leszaggatása, lemeztelenítés, kék festékkel való leöntés, felgyújtás stb.) után a következőkből a nyilvánosság kizárásának elvi jelentősége lenne, hiszen a modell, a társaktor, a fényképész jelenléte miatt a körülmények nagymértékben hasonlítanak az akcionisták ekkor még baráti lakásokban, kevés ember előtt, lényegében egymás közt zajló kísérleteire. Különben is, ha hihetünk Hermann Nitschnek, Schwarz-

kogler „munkája körül a néző (az akciók résztvevőjének) fiziológiai, orvosi befolyásolhatóságának irányába akarta kiterjeszteni, ezt úgy akarta elérni, hogy bizonyos étkeket, drogokat, gyógyszereket adott volna be a közönségnek”. (BILDKOMPENDIUM, 282 o. – Nitsch szövegét átveszi a '92-es katalógus is.) Schwarzkogler akcióinak a többiekével összehasonlítva sterilebb jellege, mint ahogy korai elhallgatása, majd öngyilkossága is, kevésbé esztétikai, mint inkább pszichológiai értelmezést igényel.

Schwarzkogler akcióinak alapvető stíláriis sajátosságai a bécsi akcionizmus közös modulusai. A „Tischaktion”, az asztalra előkészített eszközökkel való manipuláció, amely emlékeztet az oltár előtti ténykedésre és az asztali bűvészetre, a bekenés, a bandázs, az operációs eszközök, a himvessző, az öncsonkítás (látszata), a döglött állat: mind közös. Egyedül a nagy fehér gézgömb olyan motívum, amely mások akcióiban nem szerepel, noha Mühl luftballonjai ezt is előlegezik. Megemlítendő továbbá Schwarzkogler előszeretete a kék szín iránt. Festőként megismételte Yves Klein monokróm kék vásznát, s följegyezték, hogy az ő műve abban különbözött Kleinétől, hogy a kék egy másik árnyalatát választotta.

Hermann Nitschtől származik az a megkülönböztetés, amelyet Földényi megismétel, hogy a bécsi akcionista körében Schwarzkogler volt az esztéta, akciói borzalmasságát mindig a forma határozta meg, és a szépséget kereste. Brus, Mühl, Nitsch expresszív dionizikusok, míg Schwarzkogler apollói. De Nitsch elbeszélése azt is mutatja, hogy e megkülönböztetés igencsak relatív. „Emlékszem, egyszer csak azért találkoztunk, mert Schwarzkogler felvilágosítást akart a VÉRORGONA-MANIFESTUM [Nitsch műve] következő passzusáról: »az ember fogalmával megtörténik az apollói irányba emelkedés, sikerül neki az eloldozódás az állatitól«, az apollói elv volt az ő vezérfonala.” (I. m. 281. o.) Mi egyebet mond ez a történet, mint hogy Schwarzkogler szigorúan a mozgalom kontextusán belül maradt, s annak lehetőségein belül igyekezett magát artikulálni?

E lényegi közösség rögzítése után kell a műhöz fordulnunk, amely természetesen mindennek ellenére helytálló önálló jelentőségéért. Földényi cikkében azonban műleírást s ebből következő elemzéseket nem találunk. Mivel az esetek ismétlik magukat, irá-

sának olvastán nagyon is át tudtam érezni Arthur C. Danto érzéseit, amikor szakértők véleményét olvasta Robert Mapplethorpe fényképeiről. „Egyikük úgy írt le egy péniszbe illesztett ujjat, mint »centrális képet, nagyon szimmetrikus, nagyon rendezett klasszikus kompozíciót«. Férfiak képei, akiknek a végbelükbe tárgyakat dobtak, »alaktanulmányokként« nyugtáztak. A híres képet, amelyben egy férfi a másik szájába vizel, klasszikus kompozícióként jellemezték.” (CENSORSHIP AND SUBSIDY IN THE ARTS [CENZÚRA ÉS SZUBVENCIÓ A MŰVÉSZETEK BEN]. IN: BEYOND THE BRILLO BOX. Farrar*Strauss*Giroux, New York, 1992. 174. o.) E szakértők „kantiánus arroganciájával” szemben Földényi leírásában a líra dominál, amely arról győzi meg az olvasót, hogy a recenzenst őszintén meg és elragadták ezek a képek. „...akcióinak a felvételeiből halálos szépség sugárzik. A halál ragyog bennük feketén-fehéren.” Az esztétika teológizálására esnek sűrű célzások, noha Földényi ismételtlen biztosít bennünket a formai rendről is, a szigorú tökélyről, az új struktúráról, a kompozícióról, miközben „a kiragadható tartalmi elemekről” két sor szól.

Indokolt tehát ezt a hiányt röviden pótolni. Az említett I. akció után a következő három egy eseményt variál: először az asztalon folyik egy hal fölboncolása, majd meztelen férfinmodell felsőtestére szorítják gézszalaggal a döglött halakat. Az asztalon sebészeti eszközök, borotva, orvosságosüvegek, valami fehérbe bugyolált gömb. Ezután következnek a kasztrációs jelenetek, a modell péniszét bebugyolálják fehér gézbe, s a fehér asztal fekete üveglapjára fektetik. Egy változatban halat kötöznek a péniszre, s a fenyegető azonosság effektusával élve borotvapengével, ollóval, sebészeti eszközökkel széttrancsírozzák, máskor magával a pénisszel imitálják ugyanezt. Az 5. akció változataiban Schwarzkogler maga is szerepel Nitschcsel. Schwarzkogler bekeni Nitsch péniszét fehér festékkel, majd becsomagolja. Nitsch fején hosszú szőke női vendéghaj. A 6. és utolsó akcióban végül Schwarzkogler magát bugyolálja be gézbe, fehér térben fekszik a földön, egy döglött tyúk csőréből elektromos kábelek állnak ki. Ezek összekapcsolják az állatot az emberi testtel. A térben egyéb baljós eszközök és két fehér gömb.

Az előző bekezdésben azt írtam le, amit lá-

tunk Schwarzkogler akciófényképeim. Az 5. akció, amelyben a parókás Nitsch (eredetileg női akkort akartak) hájas teste a combközépig lehúzott alsónadrággal különböző manipulációk tárgya lesz, a maga kisszerűségében talán még Földényi F. László számára sem idéz sem halálos, sem egyéb szépséget. A 6., illetve a 2–4. akció az, ami szóba jöhet: ezek közül én az utóbbit választom.

Kétségtelen, hogy ezek a látványok kommentár nélkül legföljebb csak a zavar érzetét kelthetik, nem tudhatjuk azt sem, hogy műalkotásokat látunk vagy valami különleges sebészeti beavatkozás nem racionalizálható dokumentációját. Ez az értelmezésigény, a kontextusban való elhelyezés szükséglete a modern művészet általános jellegzetessége, ebben semmi sajátos nincs. A kérdés, hogy itt milyen kommentár a megfelelő. Nitschnek vagy a katalógus szerzőnek apologetikus kommentárjai kétségtelenül rendelkeznek azzal a nagy előnnyel, hogy a művészettörténet tradícióján belül értelmezik Schwarzkogler akcióit. Legalább *szavakhoz* jutunk ezáltal: meg tudhatjuk, hogy míg az akcionizmus többi tagja a gesztikus informel, a happening irányába tájékozódott, addig ő a body-arttal, a performance-arttal, a concept-arttal, az absztrakttal rokon performatív műalkotást, a nagyon személyes, izoláción, koncentráción alapuló konceptuális akcióformát kereste, s a közönséggel való interakció helyett mediális közvetítésre, a fényképre szorított. Megpróbáltam már relativizálni ezt az elkülönbözést, s őszintén szólva nem sokra tartom a pusztá nevetek, de arra legalább jók, hogy valamifajta intést adjanak a befogadónak, merrefelé is tájékozódjék. Nitsch véleményem szerint a nevetségességig aránytalan kultúrtörténeti kontextualizálása szerint Schwarzkogler „*munkáiban megvan az a lázas, erotikus édesség, amely a bécsi hagyományból vezethető le, amelyben az extrém kifejezésakarás az erotikus borzalomig emelkedik, de ezt mindig az esztétikai tartja hatalmában (mert a borzalom a forma élvezeti eszközével keveredik), a bécsi művészet gyakran idézte a halált, rettegett a haláltól, bénultan vágyott a halálra, s a forma szépségével összekapcsolva ez hozza létre schubert, mahler, schönbörg, schiele, hofmannsthal, trinkl stb. eredményeit*”. (I. m. 282. o.) Mindezeknél többre – noha

nem a legtöbbre – tartom az életrajz és eseménytörténet kontextusát (a recepciótörténet mellett eddig leginkább erre támaszkodtam), amelyből legalábbis Schwarzkogler szándékairól fogalmat nyerhetünk. A *vuláknak*, a reneszánsz idején divatos művészéletrajzoknak Gertrude Stein óta s sejtésem szerint egyre növekvő mértékben új aktualitása támad.

Földényi F. László – lényegében a bécsi apológiák álláspontjából kiindulva – kommentárjában a kontextus konkretizálása helyett inkább univerzalizálására törekszik. Erre utalnak azok a retorikus, számomra őszintén szólva végtelenül üresnek tetsző megállapításai, amelyekből idéztem már, s amelyeket példázni ide lehetne írni cikkének majd minden mondatát. A rettenet szépségének emfázisa, a halált kihívó halál feletti győzelem ünneplése mellett újra és újra a művészet misztikus, teológiai, rituális túllépéséről olvasunk, amely – sejtetődik – a művészet visszanyerésének legitim útja. S hogy e túllépés értelmezését ne is nagyon kérhesse számon a *banauszosz*, arra a szerző a maga tapintatos módján ekképp figyelmeztet: „*A teljességgel való érintkezés képessége tökéletessé teszi az embert. Még akkor is, ha a kívülálló a dadogást hallja csupán.*” Magam ezzel szemben – noha személy szerint az sem eszményképem – egy másik esztétikai modellt részesítek előnyben, amelyet Phalarisz izzó vasbikájának mitosza példáz: a belezárt ember iszonyatos üvöltését, a fájdalom tökéletlenségét a kívülálló hallja tökéletes dalnak. De hát Földényi is újra meg újra Schwarzkogler képeinek szépségét deklarálja, azt sugallja, hogy a kívülállóknak ezt kell látniuk, s pusztán ennek az intuíciónak a megkérdőjelezését hártja el a teológiai kontextusra, a szépség meglátásának hitbéli dolgokkal való összefüggésére utalva. Végül Schwarzkogler művének univerzalizását hivatott kidomborítani az egyetlen konkretizált hagyomány, kontextus *tetszőlegessége* is. Schwarzkogler akcióiban nem szándékozott *alkimista* fogásokat föleleveníteni. Mao elnököt a kor divatja szerint olvasta, a buddhizmussal foglalkozott, de *alkimista* kézikönyveket tudomásom szerint nem forgatott. Ha Földényi mégis közvetlen analógiát vél fölfedezni akciói és az *alkimista* praktikák között,

akkor ezzel mindkettőben direkt utat lát valaminő egyetemes igazsághoz. Ezt azonban nem hisszük el szíre-szóra.

Mik lehetnének azok a kontextusok, amelyekre egy szolid kommentár támaszkodhatna? Kétségtelen, hogy Schwarzkogler – a többi akcionistahoz hasonlóan – szakrális, rituális, pontosabban áldozati képzetek foglalkoztatták. Míg mások orgiasztikus ünnepekkel, illetve testek meggyalázásának, az erőszak agressziójának ceremóniáival kísérleteztek, addig, úgy látszik, Brus és Schwarzkogler, analitikusabb természetüknek megfelelően az önagresszió, öncsonkítás problémáit vizsgálták. Brus kísérleteinek erős exhibicionista vonásai közönséget feltételeztek, s az egész mozgalomra jellemző iróniamentesség ellenére volt bennük valami komolytalan elem (1969. októberi TESTANALÍZIS-ében például előbb mindenféle tréfás és persze az androgúniával kacérkodó pozíciókban mutatja be péniszét – behajlítja, combjai közé rejti, végbélnyílását tárja ki –, s csak azután jut a Schwarzkogleréhez nagyon hasonló csonkítási szcénákig). Schwarzkogler a csonkítás aktusát nem magán, hanem modellen végzi, de ez nem változtat kísérlete önmagára irányuló voltán, inkább csak az exhibicionizmus hiányára vall. Ugyanakkor fölerősödik az aszketikus elem, s ez, mint említettem, a kora kereszténységnek, illetve eretnek változatainak – amelyeknek néha igencsak eksztatikus praktikáival az egész mozgalom kapcsolatban érezte magát – egyik sajátos vonásával hozza összefüggésbe Schwarzkogler akcióját. Ez a – különösen a kelet-római birodalomban erős szokássá vált, mindig tiltott és mégis sokáig úzótt – *önkasztráció*, amelynek célja (például Origenésznél) a házasságnélküliség eszményének radikális végrehajtása volt. Van azonban példa, s épp a német irodalmi hagyományban, amely e cselekmény patológikus kiterjesztésének lehetőségére mutat, a testtel és testiséggel való romantikus leszámolásra (Jakob Michael Reinhold Lenz: A NEVELŐ ÚR). A Schwarzkogler-féle ritualizálás, melynek legfőbb jele a hal – Hubert Klocker szerint az erotika, a hidegség, a betegség, a veszély és a halál szinonimája, de valójában természetesen elsősorban Krisztus titkos neve, amely itt a pénisszel azonosítatik és megemmisítettik –, minden modern művé-

szetritus belső ellentmondásával terhes. Hitközösséget igényel – akár a blaszfémia hitközösségét –, amelyet nem találhat az univerzalizációs igény feladása nélkül a modern világban. Schwarzkogler tervei – közönség bevonása, azok manipulálása, közös börtölési és megtisztulási akciók – és e tervek feladása, az utolsó három év hallgatása szerény véleményem szerint nem a „*kiküszöbölt halál*” semmitmondó formulájából következik, mint Földényi véli, hanem a feloldhatatlan dilemma rezignált, vagy – mint öngyilkossága mutatja – kétségbeesett tünete.

Kínálkozik még több más kontextus is. Az akciók klinikai stilizálása, a géznek, a kurgia eszközeinek, a test tárgyá, jelesül bonctani tárgyá változtatásának alkalmazása egy valóban sajátlagos bécsi tradícióval áll összefüggésben, amelyet e város kultúrtörténetészei „orvosi nihilizmusnak” neveznek. Arra utalnak ezzel, hogy a nagy bécsi orvosi iskola inkább a diagnózisra, mint a gyógyításra összpontosított, s hipotéziseik igazsága gyakran a boncasztal fölött diadalmaskodott. Semmelweis bécsi bukása ezzel a persze soha nem tudatosított szellemmel állt összefüggésben. E szellem nem maradt meg az orvostudomány keretei között, a sajátos bécsi kulturális morbiditás táplálója lett (Ödön von Horváth HIT, REMÉNY, SZERETET című drámája például a bonctani intézetben kezdődik, Schiele számára nagy jelentőséggel bírtak orvos barátja segítségével végzett titkos klinikai stúdiumai stb.), s hatott, mint Schwarzkogler képein látható, a hatvanas években is. Fölvethető volna továbbá egy pszichoanalitikus kontextus is. Bizonyára megirható volna a bécsi akcionista patográfiája, amelyben ki-ki a közös formakincsen, opciókon belül a maga karakterének megfelelő „perverzió” irányában – a freudizmus által fölszabadított területen jórészt tudatosan előrehaladva – dolgozta ki saját hozzájárulását: Mühl definitív szadisztikus akciói, Brus exhibicionizmusa stb. mellett Schwarzkogler depresszív, melankolikus mazochizmusa tűnik fel.

A legfőbb kontextus azonban, amelyből minden más értelmezhető, maga a bécsi akcionista *közös* vállalkozása. Két legfőbb jellemvonásának azt tartom, hogy művészetük *tárgyává* – a szó legszorosabb értelmében – az emberi *testet*, magukét, másokét választották,

s hogy az esztétikai közvetítés, a mű-alkotás kutatásával szemben egyre mélyebben bonyolódtak bele a *direkt akcióba*, a pusztá materiának tekintett test végtelen manipulálhatóságának minden borzalma és undora mellett is mechanikus variálásába. (Ebből következik, hogy minden olyan véleményt, amely bárminő erotikával összefüggésbe hozza ezeket a vad és monoton, a szexussal, mint hatalommal, kiszolgáltatással és mesterkedéssel persze összefüggő kísérleteket, egyenesen abszurdnak tekintek.)

E két vonásnak két különböző tradícióra van. A test problémájának fölvetésekor, középpontba állításakor az akcionistákat mélyen befolyásolták bécsi elődeik, az úgynevezett korai expresszionisták, Gerstl, a fiatal Kokoschka és Schiele. Brus egy szép HOMMAGE À SCHIELE című kollázsán (1965) bemutatja, majd széttroncsolja Schiele egyik aktját, Schwarzkogler akcióival kapcsolatban pedig többen felhívták a figyelmet a mozdulatok Schiele-szerű dült szögletességére. S a hatások még erősebbek, mind a festészet és a színházi akció (Kokoschka), mind a keresztény allúziók tekintetében. A direkt művészet kontextusa az action paintinggel való kísérletek fokozatos feladása után az – elsősorban német – radikális politikai akcionizmus, annak a művészetekre gyakorolt összes következményével együtt, valamint egy gyökeresen más tradíció, amelyre Werner Hofmann hívja fel a figyelmet: „a katolikus hagyomány cselekvés-esztétikája, amely a befogadót le akarja győzni, és a műalkotástól vizsgálató vagy unnepléses hírt, udv-kinyilatkoztatást vár”. (I. h. 131 o.)

Elemzése messzire vezetne, mégis meg kell említeni, hogy a bécsi akcionizmus, amennyiben valóban kapcsolatban áll a bécsi kulturális hagyománnyal, e hagyománynak az Anschluss és a háború utáni összeomlását, pusztulását tanúsítja. A hely szelleme megmaradt, a kultúra őrzésének sok intézménye és vele egy magasrendű antikvárius kultúra is fennmaradt, de az eredeti ösztönzések, a nagy ötletek kivesztek. Az akcionisták ezt érzékelik, ebből táplálkozik radikalizmusuk, mely egyben ugyanennek tünete. Hiszen van művészi radikalizmus, amely nagy újításokhoz vagy mélységekhez vezet, s van kétségbeesett, szálnalmas radikalizmus, egy lefordíthatatlan német kifejezéssel az *unglückliches*

Möchtgern (hozzávetőleg, minden sótól és borstól megfosztva: a boldogtalan szeretne lenni valaki) radikalizmusa.

Állítólag a *Die Zeilen*, majd 1972. december 18-án a *Time Magazine*-ban, Robert Hughes THE DECLINE AND FALL OF THE AVANT-GARDE (AZ AVANTGARDE HANYATLÁSA ÉS BUKÁSA) című cikkében jelent meg először, hogy Rudolf Schwarzkogler a művészet nevében megcsontította magát, és abba halt bele. 1975-ben Günter Brus demantálja ezt az állítást, s most Földényi is bizonyos indignációval beszél a szenzációra éhes sajtóról és a giccsre éhes közvéleményről. Brustól, aki minden kétséget kizáróan eljutott a valóságos (például szársási és szarevési) tevékenység és a művészi tevékenység abszolút azonosításáig, kivált meglepő ez a cáfolat, hiszen e legendában – azt gondolnánk az ember – a bécsi akcionizmus direkt törekvéseinek apoteózisát kellene látnia. Földényi – a maga borzongó-Schöngeist (a halált, „az emberi testtel végrehajtott szadisztikus [szimulált] kísérleteket”, a misztikát, az alkimiát, egyebet esztétizáló) – nézőpontjáról persze indokoltabb a háborgás. Mégis, meg lehet kérdezni: mit várt? „...vannak dolgok, amelyeket önmagukban nem szívesen nézünk, de a lehető legpontosabb képük szemlélése gyönyört vált ki belőlünk, mint például a legcsúnyább állatok és holtak ábrázolása” – mondja Arisztotelész (POÉTIKA, 1448b). A „lehető legpontosabb kép” és az „önmaga” közti különbség tudás: a műalkotás valóságának és a világ valóságának megkülönböztetési képessége. A műalkotások persze két pólus között mozognak, hol a valósághoz közelítenek, azt provokálják, azonosulási kísérletekbe fognak, hol távolodnak tőle, nem valóság voltakát hangsúlyozzák. De ami az elsőt illeti, van egy elvi határ, amelyet a bécsi akcionisták törekvéseik végső konzekvenciáit elérve bizonyosan áthágtak. Elköverték a valósággal való radikális és teljes azonosulás bűnét, s ezzel nemcsak a nyárspolgárok – egyébként igencsak jogos – felháborodását vonták fejükre, hanem valóban kivették a művészetből. Mert lehet, hogy amint egy ismert nézet állítja (amellyel én történetesen kevésbé rokonszenvezem), „Denn das Schöne ist nichts / als des Schrecklichen Anfang, den wir noch grade ertragen” („Mert a Szép csak az Iszony kezdete, amit még éppen elviselünk” – Rilke: I. DUINÓI ELÉ.

GIA), de a művészet határa – minden modern terrorttal szemben – éppen az, *amit még elvisselünk.*

A kérdés természetesen az, hogy Schwarzkogler műve túl van-e ezen a határon. Nem tartok jogot arra, hogy ezt a kérdést *eldöntsem.* Mindenesetre világosan kirajzolódik az értelmezés, a befogadás két lehetséges útja. Az első – az enyém – szerint a képek fenyegető klinikai, bonctermi légköre, a hal-pénisz szimuláció stb. az esztétikai tudásnak, műalkotás és valóság megkülönböztetni tudásának eltörlését, megsemmisítését szolgálta. Ha így áll a helyzet, akkor a Schwarzkogler halála után felröppent legenda vállalkozása igazolása, mint ahogy Schwarzkogler elhallgatása, majd (legalább részben) öngyilkossága vállalkozása – művészi értelemben vett – lehetetlenségének igazolása. A másik nézet szerint „*a sokkolás, megdöbbenés, nasztás gesztusa... háttérbe szorul a halálos szépség mögött.*” Döntse el ki-ki, melyik javaslatot fogadja el.

Ám bárhogy legyen is, az aránytévesztés, az értékelés zavara riasztó. Hegyi Loránd, a kiállításnak helyet adó múzeum igazgatója, a katalógushoz írott **ELŐZETES MEGJEGYZÉS**-ében ezt írja: „*Rudolf Schwarzkogler művészete talán az önismeret kényszerének legradikálisabb kifejeződése, nem individuálpszichológiai, hanem társadalomkritikai és társadalompatológiai értelemben.*” (l. h. 10. o.) Barátom uram, csak egy nevet mondok: Francis Bacon. A század egyik fő képzőművészeti, festészetfilozófiai problémájára, a test problémájára, az önismeretnek a test által, a test roncsolása által való radikális kikényszerítésére ő hatalmas, csak a legnagyobbakéhoz mérhető életművel válaszolt.

Radnóti Sándor

LEVELEK EGY IFJÚ KÖLTŐHÖZ

PARAINESIS, AMIT ELMONDTAM VOLNA SZOBOTKA VIRGILNEK, AKI MAJDNEM MEGSZÜLETETT, DE A JÓ RÁKOSI EMBERBARÁT INTÉZKEDÉSEI HATÁSÁRA MEGGONDOLTA

Hát először is: vállald, fiam. Tehetséged mitológiai ajándék, holtodig nem jössz rá, átok-e, áldás-e, amellett, mint minden mitológiai adománynak, van csalafinta eleme is. Előfordulhat például, hogy hamarabb megéred a temetésed, mint honfitársaid rájönnek, mit tudsz, ki vagy. Akkor is fogadd el, mert ha erre hívott el a sors, hiába akarod elkerülni. Mint a mesében a pusztulás elől menekülő kereskedőt minden városkapuban ott várta a Halál, és rávigyorgott csorba szájjával, alattad is megrendülhet polgári létformád, amiről azt hitted, maga az egyensúly. Nincs menekülés, ha irónak születted, fogadd el hát, méghozzá úgy, hogy tudod, nem természetes tulajdonság a tehetséged, ugyanolyan jel rajtad, mint valami születéssel hozott különbözőség, büntetés nélkül aligha került kezedbe az oldás-kötés hatalma, az erő, aminek révén, mint a színész, sirásra, nevetésre ingerelhetsz, képes vagy forradalmat előidézni, belekaphatsz kezdeddel a világpolitika küllői közt, építhetsz, rombolhatsz, s mindezt betűkkel, hangokkal, a logosz révén, aki a továbbiakban kenyered, urad és parancsolód lesz, szegény szolgálja.

Igen-igen. Remélem, nem képzelted, hogy aki ír, az úr? Menj már, fiam, mesterséged csapda, soha nem lesz egy gyanú nélküli másodperced, az agyadba szerelt kamerát ki nem kapcsolja senki, amíg élsz, te magad sem tudod megállítani. Még csókolózni sem úgy fogsz, mint más, aki nem kapta meg az alkotás képességét, míg ölelkezel, egyszerre két-

felé is figyelsz, aztán fogod a pillanatot, és beleszed emlékezeted jégládájába, utólagos felhasználás érdekében. Ártatlan leszel és életveszélyes, jéghideg és hisztérikus, amellet szinte soha nem teheted azt, amit voltaképpen szeretnél. Pályád kezdetén rengeteg mindent kell vállalnod, míg viszed valamire, pályád végén, ha írói utad sikerült, megnyitsz, bezársz, átadsz, átveszel, nyilatkozol, értekezleten ülsz, értelmetlen körkérdésekre próbás válaszolni, mire feleszmélsz, közéleti tevékenységed meggátol valódi munkádban, s orditozol, nem bírod, meg fogsz örülni. Ha megbuktál, néma vénember leszel, a depressziók pókhálójában guggolsz egy sarokban, vagy másokat faggatsz, elemzed és barátaiddal elemezteted, töprengsz, miért sikerült másnak az, ami neked nem, akkor is orditozni fogsz, hogy nem bírod, hogy meg fogsz örülni, a végeredmény csak a részletekben tér el, igaz, hogy azokban aztán nagyon.

Ez szakma, fiam. Tanuld meg a szakmát. Egyáltalán: tanulj meg minden megtanulható. Nem állítom, hogy elvágja az utadat, ha műveletlen vagy, csak gyakran zavarba hoz majd és megszégyenít a tény. Tudom, vannak östehetségek, világhírű, de pallérozatlan alkotók is, akik sokat adtak az emberiségnek, én mégis arra biztatlak, tanulj. Eleinte úgy érzed, felesleges időpazarlás az a sok minden, amivel az iskola megtöm, még azzal se biztatlak, hogy bizonyos történelmi korokban nem lesz egyenesen károdra, ha olyan erkölcsstelen fogalmakat ismersz például, mint a *ionicus* a *minore* vagy a *coniugatio periphraistica*, viszont előfordulhat, hogy épp e szokatlan hangzású valamik segítenek majd el-tartani a családodat, mert nyelveket tudsz, biztos poétikai, stilisztikai ismeretekkel rendelkezel, és a gyerekeidet iskoláztatni tudod – mondjuk – műfordításból. Tudásod kard és bot, majd megismered a hasznát, ha műveletlen, de előnyös kapcsolatokkal rendelkező ellenlábasad egyetlen jól használt averbód hallatára úgy zavarba jön, hogy azonnal kihasználhatod helyzeti előnyödet, embertársak tudásanyaga ellen nincs orvosság, azért fél a művelt értelmiségtől a hatalom. Tanulj, megéri. A tudásba persze sok minden beletartozik, az is, hogy megnézed, mit irt kortársad és kollégád, mert attól, hogy dühödben vagy irigységben kezdedbe se veszed a

könyvét, még nem teszi meg neked a szíveséget, hogy kimenjen az arénából. Tegyük fel, hogy a sztár hamis, hogy „csinálták”, vagy megszervezte önmagát, míg körbe nem járod, soha fel nem fedezed, hol a páncélján a rés. A tudás praktikus plusz az életben, fiam. Egyébként nem elég csak a kortársaidat ismerned, a magyar irodalom megkezdődött valaha, te egy folyamat bizonyos szakaszának jelene vagy, akit utódok követnek, nem tudod betájolni önmagadat Magyarországon, ha nem ismered, kik éltek és mit dolgoztak előtted, s nem tudod elvégezni e betájolást a világban sem, ha a magyar klasszikusok mellé nem ismerkedel meg a világirodalom múltbeli és jelen termésével. Sok, tudom. Nekünk se volt egyszerű. Ha csak vegetálni óhajtasz, felejtse el, amit mondtam, de ha igazi írónak készülsz, tanuld meg a szakmát. Amit eddig közöltem, a mesterség technológiája volt. Van morális része is, azt is illik megszívlelned.

Játssz gondolatban az irodalomtörténettel, képzeld el a jelenetet, egy rettenetes öltözékű, az éhségtől tántorgó, ápolatlan, inkább holt, mint élő vadidegen esik be Vörösmarty szobájába, akiről ahogy a száját kinyitja, menten kiderül, Isten választotta, ő az új idő új dala, amely a zengzetes hexametereket és a grécizmus maradványait (ha nem tudod, mit fed a szó, keresd Kazinczynál), úgy szétfújja, mint a negyvenkét évvel később majd Huszton világra jövő Szép Ernő pongyolapity-pangját a szenvedély szele. Legjobb barátja, legnagyobb ellensége, önmaga folytatása, az Utód áll vele szemben, és a SZÓZAT szerzőjének kezében a sorsa. Ne hidd, hogy egyszerű pillanat lehetett döntenie ennek a nagyon nagy költőnek saját leendő művészi ellenfeleiről – ő úgy határozott, ahogy a szakma becsülete megkivánta: Szálljon a madár, nyisson új távlatot, szülessék meg az új; ha kell, ő majd hátralép egy kis lépéssel, csak addig lesz kínos a fáziskülönbség, amíg a sznobok rá nem eszmélnek arra, kiki monas, a valódi tehetségek nemhogy elférnek egymás mellett az irodalom EKG-szalagjának jelzéseiben, de még örülnek is, hogy nincsenek egyedül a dicsőség steril levegőjében. Ahogy Vörösmarty ráismert Petőfire, úgy ismert rá Petőfi Arany Jánosra, és így ismerj rá te is valamikori riválisodra, aki akkor is a legjobb barátod, ha éppen azt mondja rólad, őselet vagy, múze-

umi tárgy, tavalyi kalendárium. Tanulj a klasszikusoktól alkotói bátorságot és jellemet, segítsd az utánad következő nemzedéket. Megsértheted ezt a szakmai etikát, hiába tenéd, neveden rajta maradna a horgerizmus vádja, a tehetség meg átszárnyalna fejed felett. Az utókor mindig helyrerak minden tévedést, nézd meg, hogy próbált meg mindent Gyulai, hogy meg ne szólalhasson szegény Vajda, mit összeintrikált Jókai ellen is – de – *sidera fulgent*, mondja a jó latin – csillagok voltak, ma is fénylenek. Letakarhatod kalappal az üstökösöt, elég a kalapod, Virgil. Ha igazi író vagy, akkor biznod kell saját tehetségedben, amely persze hogy másnemű lesz, mint az elődödé vagy utódodé, de annak idején, amikor a te szavad fémjelezte a szakma akkori eredményét, megalkotta a maga *aere perenniusát*. (Horatius: latinul is tudni kell.)

Ha sérelem ér, ne izgasd fel magad, nemcsak mert nem érdemes, de olyan meddő. Ha támadnak, hát támadnak, indulj ki először abból, hátha igazuk van, ezt nem könnyű megemészteni, azonos időpontban többnyire nem is lehet, néha évekbe telik, míg rászánod magad arra, hogy felnyisd valamelyik könyvedet, s akkor elámulsz, miért kaptál annak idején idegrohamot, és kívántál kinos halált kritikusod fejére, ez vagy az csakugyan nem hibátlan. Ha akkor éltél volna, amikor az én nemzedékem, más volna a helyzet, akkor, ahogy jobb indulatú újságírók közölték, kettőszáz, abban az időben igen komoly vásárlóértékű plusz forintot eredményezett minden rúgás, amelyet frissen megjelent alkotásod kapott, elvileg nem lett volna szabad tudomásul se vennünk a megfizetett rágalmat, de hát emberek voltunk, fiatalok, és már csak azért is nehezen emésztettük meg, mert esetleg a fizikai szabadságunkat veszélyeztette az irodalmi Cabinet Noir tagja. Ezt is ki lehetett heverni valahogy, mert nem voltunk sem örömhöz, sem bánathoz egyszül, és itt és így hívom fel a figyelmedet: a szakma egyik alaptörvénye, hogy legyen baráti köröd, ahová tartozol, író társad, aki örül a sikerednek, és veled átkozódik, ha a pályakezdő esztéta a te fejedet viszi szájában a hatalom elé. Barátok nélkül már csak azért is véged, mert csak a barátod szeret annyira, hogy rád ordít, ha elkanyarodol a helyes út-

ról, ellenséged kezét dörzsöli, és lesi, mikor töröd ki a nyakadat. Mindent adj a barátoknak, és mindent fogadj el, ismertem egy költőt, mint költő halott már, az irt egyszer verset a nemzedékéről, s valami olyannal jellemezte kapcsolódásukat: „*mint hegymászóknak, egy költél feszül a derekunkon*”. Kell a barát, nála dugod el az üldözött kéziratot, nála sirhatsz szegyen nélkül, nála engedhetsz meg magadnak gyerekes pöffeszkedést. Akinek nincs barátja, semmije sincs, mint ahogy aki nem tud szenvedélyt érezni, az is elveszett. Ne félj a szenvedélyektől, fiam, szeretni is, gyűlölni is tudnod kell, különben nem kapja meg a munkád azt a lüktetést, amit a madár szive ismer, a motor nem indul magától. Vállald saját esetleges deformitásodat is, egy pályatársnőmet például számtalan más pozitív tulajdonsága mellett azért tartottam nagyra, mert biológija átkát úgy fogta fel, ahogy felfogta, emberi módon, mit tehetett róla szegény, vállalta, eléggé megsínylette, hogy mint minden hasonló minusszal küszködő kollégája, képtelen volt valódi szerelmeket ábrázolni, mert sose volt alkalma bemérni, mit jelent a nőnek a férfi, a férfinak a nő. De vállald magad, különben téged nem vállalnak, csak önmagaddal lehetsz azonos. És vállald a negatívumaidat is, azt, hogy néha félsz, hát hogy az isten csudájában ne félnél, mikor veszedelmesebb szakmád van, mint az atommal kísérletezőnek, te mindig kockázattal dolgozol, és pusztá szavaddal gyilkosabb tudsz lenni, mint azok az állítólagos gyertyák, amelyeket a rágalom szerint a gonosz protestánsok helyeztek el Lipót császár ágya közelében.

Igaz is, Lipót. Jó, hogy eszembe jutott. Te, nincs még olyan kelendő, kívánatos és jól értékesíthető áru, mint a becsületed, ne add el. Akkor se add el, ha a Rádió főtükára voltál, és évekig csak zsákoló lehettél a nagycsarnokban amiatt, hogy nem óhajtottál belépni a pártba, akkor se, ha rád vigyorog a kultuszminisztériumban egy félanalfabéta, és elkerget elemi iskolába oktatni, mert ott kevesebb kárt tesz eleve ellenséges szándékra utaló ókori ismereteiddel. Én ott voltam a szobában, amikor Nemes Nagy Ágnes a nap felé fordította a cipőjét, amelynek alig volt talpa már, és baráti asszisztenciával dobozfedélből szigetelőt szabott magának, míg szép fiatal feje körül érezhető, majdnem érzékelhető

voltak a hozzá szelidült fénykorok. Nincs tanulságosabb történet, mint Móra történelmi festőjéé, aki Lipót császár közismerten fertelmes arcát mindig aszerint alakította át a nagy történelmi tablón, ahogy a politikai helyzet diktálta, a kommün idején követte Evlija Cselebi korabeli leírását: „*feje olyan, mint a medlevi sapka vagy a balkabági mézestök, arca, mint a rókáké, fülei nagyok, mint papucs, ajkai, mint a tevecsikőlé, orra nagy, vörös, mint a padlizsán, akkora szőrszálak állanak ki belőle, mint egy harmincéves férfi bajusza*”. Ezt az iszonyatot – írja Móra – a kommün bukása után angyali szépségű férfivá alakította át, olyan lett az átfestett Lipót, mint a fiatal Rákóczi Ferenc, amikor aztán „beütött Budaörs”, csinalhatta vissza a teveszájú eredetét, mert a Habsburgok éppen nem voltak népszerűek. Szivleld meg, fiam, mit üzen neked Móra, ha te a te Lipótodat elkezded kozmetikázni, nem az ő szégyene lesz, a tied, s még életedben lelepleznek, hiszen ellened bizonyít egész Magyarország. Volt egy kollégánk, nekem egyik házassági tanúm, mikor kinos házaspárrá váltunk a számára, úgy megtagadott bennünket, hogy hozzá képest Iskariót amatőr, adott neki Isten csodálatos költői képességet, eladta, mint a tojást, és tudta magáról, hogy mit csinál, amikor elárulja, amit elárult, de azt hitte, mindent megkaphat az élettől ezen az úton, hogy megmenekül a lyukas cipőtől, a zsákolástól, a megaláztatástól. Nem menekült meg, rangos üldözője lett, iszonyú, korai halál, mielőtt elment volna végképp, mindnyájunkat odakért az ágyához, akiket veszélybe sodort, megtagadott és kinevetett, mert nem tudott meghalni, csak a bocsánatunkkal. Ne hazudj, fiam, a művészetteddel, mert megjáród. Még eddig megjárta mindenki.

És ajánlom figyelmedbe a Tizparancsolatot, mert annál igazabb vezérfonal nem kerülhet a kezébe. Ha megtartod, a magad részéről mindent megtettél, ami a te hatalmadban áll, a többi már magasabb erők ügye, az a halott költő, akire már céloztam, azt írta: „*Nálunk hatalmasabb takácsok eresztik szálukat*.” Hagyatkozz a Legfőbb Takácsra, de tartsd meg a parancsolatokat. Ne legyenek idegen isteneid, válaszd ki azt az istenfogalmat, amire hű maradsz minden körülmények közt, akkor nem kell emblémát se cseréltetned, hol ötágú csillagot viselni a nyakadban, hol

keresztet, én azt is elfogadom, ha nem vállalsz klasszikus istenképeink egyikét sem, de akkor legalább legyen az számodra Magyarország. A faragott képek készítésének veszedelmességére már céloztam a Lipót-portrénál, nem is illik, nem is praktikus, a harmadik parancsolatot, ha Magyarországot nem vállalsz istenfogalmadul, külön hangsúllyal elismétlem előtted: ne vedd fel hiába az ő szent nevét. Nincs annál nyomasztóbb, fiam, mint lépten-nyomon valami hétköznapi alkalmakra használni az ünnepre szánt fogalmakat, ne orditozd örökké, hogy magyar vagy, élj úgy, ahogy ebben a történelmi időszakban egy nemzetére büszke és annak tisztességét védő embernek élnie kell. „*Nem érez, aki érez szavakkal mondhatót*” – kiált rád Vörösmarty, akinek volt némi jártassága a hazafi-érzelmei világában. Erőddel takarékoskodj, ha nem is a szombatot vagy a vasárnapot szenteled meg, de vigyázz a testedre, állj meg olykor pihenni, egy a törtétesben elnyomrodott alkotó olyan szomorú látvány. És tiszteld apádat és anyádat, tehát Zrínyit és Ballassát és Kazinczyt és Aranyt és mindenkit, aki ebben a mesterségben hozzásegített saját egyetlen életével ahhoz, hogy azzá légy, aki lettél, és ne lopj, mert a kritikus felfedezi, a kortárs rád olvassa, ne ölj, gondold Vörösmartyra, lehet aktíve és passzíve ölni, ne öld meg féltékenységeddel az indulót, ne öld meg mit se vétő sikeres társad emberi hírnevét gonosz pletykával, rágalommal, irigységeddel. A paráználkodás az ókorban mást jelentett, mint ahogy a mai szóhasználat értékeli, gondolom, nem érzed magad pusztai pásztornak, aki rászorul kecskére, számárra, ne lépd át, ha meg tudod állni, az általános jó ízlés és a normalitás határait, ha meg a biológiaiádból ki veled, ne képzeld, hogy te vagy a nagy elátkozott, nyelj egyet, peched van, próbáld tartani magadat. Nagyon fontos alaptörvény következik, ne hazudd el más érdemét és tehetségét, és ne tégy hamis tanúbizonytságot, mert bizony mondom, hiába teszed, egyszer minden kiderül. Én számodra, ismervén gyarlóságaimkat, lazitanék a tizedik parancsolaton, de egy tekintetben nincs enyhítés, ne vedd el embertársadnak sem ezét, sem azát, legkevésbé jó hírét, és az örömét se vedd el, ha éppen boldog szegény, mert valami sikerül.

És ezzel kész, Virgil, és indulj el az utadon.
Mögötted jó kutya űget, hallod a körme kopogását, úgy hívják: Kétely. El ne kergesd, mert abban a percben, amikor megszűnsz saját művészeted abszolút vivőerejében kételkedni, véged van, jaj az írónak, aki úgy lépked, hogy azt hiszi, tévedhetetlen. Vidd Kételyt, és fűtyülj, ha félsz. Irtózatos utad lesz. Gyönyörű utad lesz. Annyiszor átkoztam meg, ahányszor felébredtem, a sajátomat, s közben minden ébredéskor tudtam, ha mindazt előre tudom, ami bekövetkezett, újra csak elkezdeném.

Szabó Magda

LEVÉL EGY FIATAL KÖLTŐHÖZ

*Az kérdezi; jök-e a versei?
(Rilke – Franz Xaver Kappusnak)*

Irodalmi díjakkal földiszitett, száradó
karácsonyfa vagyok.
Mindent tudok a szakmámról, amit tudni
lehet,
de a költészet titkáról nem tudok semmit.
Lakik bennem egy idegen, ő mindent tud, de
semmit sem árul el,
hiába próbálom meg mágiával szóra bírni:
Isten (és/vagy az Őssejt) nevében! –
kitér előlem, és elnézőn mosolyog.
Verset írni annyi, mint pusztá kézzel nyúlni
át egy tömör téglafalon,
és ujjainkkal tapintani ki azt, amit eszünkkel
föl nem foghatunk
Megigézett a nyelv szépsége? Hirdetnéd
fennkölt eszméidet?
Csapj föl hát költőnek, te hülye,
szállj le a sóbányába, öntözd arcod
veritékével a kéziratpapirt,
fonj egy életen át a vesszoraidból lepkehálót –
fölemeled, s alatta semmi sincs, csak a
megfeketedett vérnyomok,
s a kimondatlanul maradt, nagyobb rész
szervenedés.

P. S.: ISMERETLEN FÉRFI KÉPMÁSA, XVI. SZÁZAD

Verseimet egy zsaroló írja – fölrobbantja a
világot,
ha holnapig nem válaszolnak neki, van-e
Isten?

*Van, van, zengi a reneszánsz kórusa:
dicsőség neki!*

*(A mennyekben, gondolja hozzá bölcsen, a föld
a miénk!)*

Lehet-e bárki vadabb modern, mint
Monterverdi a maga korában,
egy fukar herceget szolgálva, a mindenség
kincstárnokaként?

Ő is, mint Michelangelo, csak a Teremtővel
van köszönő viszonyban,

dramatizálja a gregoriánt, operát ír a
madrigálból,
s megbotránkoztatja a mértéktartást áriái
aranyával –

azzal nem, hogy ekkoriban kiherélik a
majdani kontratenort...

Tisztelt Bankkuratórium, a művészet nem
való semmire,

de még egy fingfejú herceg is fölfogja, hogy
tűkörbe néz,

ha a századok kútjában megpillantja egy
ismeretlen férfi arcát:

jobb fele tiszta és arányos, bal fele torz,
egy szörnyetegé.

Orbán Ottó

Keleti Károly utca, Budán,
1965 decemberében

Kedves Barátom!

Könyvét megkaptam, örömmel olvastam el,
s tudom, az Ön boldogsága éppolyan nagy
most, mint mikor első versét nyomtatásban
látta, s ahogy az első vers e felé a kötet felé
mutatott, remélem, inentől újabb könyvek
következnek, ha bírja érzékenységgel, türel-
mes erővel, s erre szánt életét a szerencse is
kíséri.

Régóta levelezünk. Lelkiismeretesen választom hozzám küldött verseiről a zsenyéktől mostanáig. Azt hiszem, beavatása után „tanárkodásomra” már nincs szüksége, elég, ha a pálya alakulását kísérem figyelemmel, szeretetemmel.

Emlékszem adys próbálkozásaira. Tanácsoltam, egyetlen költőt se tartson mesterének, csak úgy szabadulhat meg a hatások alól. De olvasson minden nagy magyar költőt, Balassától József Attiláig s tovább. Táplálkozzon a világra bőséges asztaláról. Figyelmeztettem a mesterség kimerítő elsajátítására is, hogy olyan alapot teremthessen magának, amire az életművet rá lehet építeni. Ha a ritmusról van szó, igazítsa lélegzetéhez, még a klasszikusan kötött ütemben is olyant válasszon, ami szervezete, gondolkodása lüktetését követi. Rímei legyenek tiszták, vagy ha nem, akkor érezze olvasója a szándékot, miszerint annak az elcsavart rimnek éppen úgy kell lennie, tehát valami figyelmeztető funkcióban van. Szemlélje, fogadja be a világot, s csak akkor írja meg. Kerülje a megszokottat, amit csak akkor tehet, ha semmi mással nem törődik, csak amit tapasztalt. Megjegyzem, a hagyomány sémáin áttörni a legnehezebb. Az örök témák, a természet, szerelem, halál, bús vagy derűs hangulatok eléggé vonzzák a megszokottat. Hasznos gyakorlatokat végzett a leírásban, szinte házi feladatként írt meg egy-egy természeti képet, tavaszi zsongást, nyári vihart, őszi foszlást, téli magányt. Emlékszem, volt zsenyéje, melyben szerettem, hogy a kora tavaszban az ágak közül feketéllő szarkafészket vette észre, nem az ibolyát, a májusi viharban nem a villámot, hanem a kálászba szökkenet rozstábla ezüst halvillódzását, hullámozását, a zivatart egyetlen rozstáblával szenvedtette el. E téren lassan olyan minőségre tett szert, hogy könyve nagy részében is dominánssá válhatott pontos megfigyelés-re, plaszticitásra, nyelvi tömörségre törekvő akarat. Megragadóan szépek ezek a versek, ám engedje meg kifogásaimat is.

A leírás önmagában kevés. Azt gondolhatta, nem kell magából hozzáadni semmit, a tárgy lelke, szelleme tükre lehet. A magyar leíró költészet Petőfivel kezdődött igazán. Szerepe azért nagy, mert új, ismeretlen világot látatott, a PUSZTA TÉLEN-ben úgy van a költő, mint azelőtt senki lírikus, szemlél, átél és

leír, megfest egy csodálatos tablót, fölénékli a Parnasszusra a csárdát, a betyárt, a falusi, pusztai udvar életét. Abban a korban beradalmi tett, szentségtörés, mint egy barokkirádás templomban a tömjénfüstbe szálló pipafüst, a subás pásztor pöfékelése. Századunkban József Attila hasonló eredetiséggel emelte költészetté a proletár külvárosi tájat. Az Őn leíró versei csak szépek, nem újdonságosak. Pontos, érzékeny megfigyeléseit mutatják, képességre az eredeti, néha meghökkentő hasonlatokra, metaforákra, képzettárisításokra, de hiányolom azokat az eresztékeket, melyek Önt a tárgyhöz kötik, és verse által az olvasójához. Megírja a nyári vásárt, az eső utáni tájat, a napraforgót, a békanyálas tavat, az '56-ban széloltó Budapest újjáépítését, az állványok városát több-kevesebb strófában, s magára hagyja a verset. Remélem, ezek a kezdemények csirái lehetnek a kiteljesedésnek.

Míg az előbbieket alig jelzik, hogy ebben a korban él, valószínű, az irodalompolitikusok, kritikusok hatására, legyen az író elkötelezett, elkötelezett verseket írt kiválsalmai ellenében, fölmutatván a falu nyomorúságát, a pajták újkori várromait, az elnémult száját, mert már énekelni sem szabad. Az ÚJKORI VÁRROM, a SZABAD-E ÉNEKELNI ebből a körből a legjobbak, költészetté lényegült darabok, de általában szociografikus versei tárgyuk következtében prózába illenének. Ezt akkor hiszi el nekem igazán, ha abban mondja ki a zsúfolt vonatok ingázó, városba szakadt falusi utasait. Bár annyiban ellentmondok magamnak, miként Petőfi és József Attila új tájakat fedezett fel leíró költeményeiben, fontosnak tartható a vonatozók, a restizők, a külvárosok falusiakkal szaporodott népe, mégis egy költőkar tagjaként mondja ezt, csupán tehetségével egyénesíti. Ehhez a szociografikus prózát ajánlom, kedves Nagy István.

Ezek után muszáj figyelmeztetnem a népi-urbánus ellentétre, melyet Őn eddig a szó szoros értelmében nem tapasztalhatott, a hatalom földője alatt fortyog a szellemi élet fazezában. Amikor kritikusa azt írja, verseiből kitetszik, az a magyar, ami a körúton kívül esik, gondolhatna erre a könnyen előrántható megítélésre még akkor is, ha az a pártelkötelezett ítésk a magyarság, a falusi erkölcs, hagyomány visszaszorításának kínja iránti el-

fogultságára céloz. Ne törődjön vele, csak az lehet a tárgya, amit átél, amit igaznak tart, testébe-lelkébe szervült, csak az hitelesíti, az az egyetlen biztos fogódzó, különben elvész a kívánalmak sodrásában. Most így van, jöhetnek más irányok, divatok, ne hallgasson másra, csak a belső sugallatokra. Falun született, minden vagyona onnan való. Ami most a kelleténél direktebb, később majd absztrahálódik, tán eredete észrevehetetlen, de mégis minden sora a saját, megélt életétől sugárzik. A KÖTELEZŐ ÚT című verse városi, a lakástól a hivatalig tartó útról szól, mégis a „*Mintha a csillagok közül vennéd fél liter tejed meg három zsemléd*” mondatában azok a csillagok sütnek, melyeket gyerekkorában látott. Köszönje meg a sorsnak paraszti származását, falusi gyerekkorát. Korán rászokhatott a munkára, annak kinyára, örömére, s hogy mindent ihletetten, pontosan kell csinálni, s az az idő naponta ellátta a világ bőségével, a harangok, szelek ritmusával, a kertek, mezők virágainak rimeivel, a teljes égbolt csillagos végtelenjével, tanulhatott az otthoni dombok, völgyek és a „*térföldi remete*” Somló együtteséből arányt, harmóniát, átélhette a viharok aszimmetriáját. Ami azért nem jogosíthat kizárólagosságra. A városi költő éppúgy teremthet a falakból, gangokból, utcakövekből, piacokból nagy életművet, miként Pilinszky János, Nemes Nagy Ágnes, Vas István, mert törvényszerű Csokonai mondása, a „*semmiből világokat*”, mint végső posztulátum.

Írok még szerelmi költészetéről is. Tetszik, amikor nem udvarol vagy átkoz. Egyszer rájött: „*te vagy a déli táj, folyóba billemő lapály, rétek zöld verőfényein át katicabogarohanás*”. Máskor a nő szobáját hajnali kocsmának kívánja, vagy az iszonyodva föltámadó képek pokolbugyrának. Ifjonti végtelenség! De ha egy bükki éjszaka intim szépségét varázsolja elő, vagy ha katonáskodása hitveshiányát írja meg tárgyilagosan, minden fölfokozottság nélkül, meggyőző. Végigvitte a versgondolatot, nem úgy, mint több darabjában, ahol azt hiszi, a metaforikus poén elég, hogy a vers tovább zengjen olvasójában, mint az utolsó harangkondulás. Ilyen befejezéssel ne éljen! Hagyja, a vers tegye azt, bizza rá magát. Akármilyen szépek tetsző: „*perzselődnek a tor-*

nyok mennyekbe vetett horgok magasan mint szerlemem állnak a romlás ellen” – veszít a hiteléből, mert kívülről rakta oda.

Szívből kívánom, írjon igaz és szép verseket, az legyen az egyedüli mérce, a versek tárgyát az élet úgyis megadja majd, és bírja csodálkozással, indulattal.

Baráti szeretettel –

Agh István

Mahopac, 1993. február 8.

Kedves Barátaim,

nem kis meglepetéssel olvastam leveleteket, amiben arra kértek, hogy – Rilkéhez hasonlóan – nyilvánosan szóljak egy fiatal költőhöz. A kérés teljesítése több szempontból is problematikus számomra.

A fenti kéréssel nem egy fiatal költő fordul hozzám, hanem egy folyóirat szerkesztői, egy valóságos vagy fiktív fiatal költő nevében. Korántsem biztos, hogy legitim-e részletekről ez a kérés. Levelem olvastán miért ne vághatná szemembe egy fiatal költő: felhatalmaztam-e valakit, hogy nevémben kérdezzen, s esetleg olyan valakit kérdezzen, akiről a szerkesztőkétől talán teljesen eltérő véleményem van? Egyszerűen: nem mértéktelen hiúság lenne-e részemről feltételezni, hogy véleményeiket („*a számunkra legfontosabb magyar írók/költők*” stb.) akár csak egyetlen fiatal költő is osztja?

Hogyan írhatnék egy fiatal költőnek anélkül, hogy ismerném a verseit?

Nem sértő-e esetleg bármely fiatal költő számára, hogy olyan absztrakcióként kezelik, amely absztrakció megenged egy általános, személytelen választ?

Végső fokon mindezek a kérdések arra az alapvető meggyőződésemre épülnek, hogy a vers határozza meg a költőt, nem pedig fordítva. Vers hiányában – s ez Rilke csatolt leveléből is világosan kiderül – az idők kezdete előtt vagyunk, azaz nincsen még költő.

Azt hiszem, értem, mi indított benneteket arra, hogy körkérdest intéztek néhány magyar íróhoz. Bevallottan, hogy létrejöhesse egy tartalmas beszélgetés, esetleg kialakulhat

LEVÉL EGY FIATAL PÁRNAK

Posztrealista szíves tanácsok

az új magyar ars poetica, amely által – Besenyei szavaival – „*a nemzet mulatná vélünk magát... de a tudomány, magyarság azonba épülne*”.

Két évszázad távolságából is megható a Habsburg-testőr valószínűleg emberi hiúságból származó igyekezete. Ezen nem változtat az a tény sem, hogy az eredmény mélységesen alatta maradt a szándéknak. Szerb Antal szavai – „*nem a tehetség vagy az írói mondanivaló leküzdhetetlen imperatívusza kényszeríti az írásra*” – Rilke idézett levelében kérdésként hangzanak el: „*kell-e alkotnia?*”.

Ez a kérdés mélységesen személyhez szóló, s a válasz rá nem irodalmi folyóiratokban adatik, hanem abban a többnyire brutális egyedüllétben, amely a teremtő alkotás természetes közege. Vagy ahogyan egy versemben próbáltam megfogalmazni: belülről kifelé.

Talán méltánytalan vagyok Besenyeivel szemben, hiszen szándéka, a magyar világ felébresztése, mindenképpen nemes, megbecsülendő igyekezet. A költészetnek azonban – s alapvető meggyőződésem ez is – nincsen egyéb célja, mint önmaga megeremtése.

Természetesen, mint minden, a költészet is szolgálatba állítható, magasabb célok eszközévé süllyeszthető, de ezáltal nem önmagához ad valamit, ami nélkül nem lenne az, ami, hanem szociográfia vagy kultúrtörténet tárgya lesz. Legitim emberi tevékenység ez is, csupán kívül esik a költészet határain.

Befejezésül: bevallom, nem tudnám egyetlen embertársammal sem közölni, hogy mit kaptam Rilke verseitől, legfeljebb arra biztathatnám, hogy olvassa őket, annak reményében, hogy megkapja tőlük azt, amit én.

Afelől azonban semmi kétségem sincs, hogy többről van szó, mint amit akár Rilke az ifjú költőhöz írt leveleiben adni tudott.

Nincs kifogásom ellene, hogy közöljétek a fenti sorokat, amennyiben rendelkeznek relevanciával, s kérem megértő türelmeteket, hogy lényegesebbre képtelen vagyok.

Öszinte barátsággal

Horváth Elemér

Kedves Szép Dickinson Irén! Kedves Jó Rilke Lajos!

Először is, persze, minden először van! ez a levél is, s e télutói hajnalon Puskint nem tudom többes számba tenni, írom hát jakvám-pisúcsivözseboljestojamaguicsószkazáttý... A *memoriter* nem szólna sehogy, hisz fűtörésznek már a madarak, ti tudjátok: ők igazi költők. Szándéktalanul képezik a hangot. Se honorárium, se dicsőség, se szilencium, se csatatér. Csak a fölszálló köd és a mi **fülünk** kellően szőrös párnája. Mihail Mihajlovics Bahytin – ti ezt is jól tudjátok – minderről alig értekezik **A SZÓ AZ ÉLETBEN ÉS A KÖLTÉSZETBEN** című munkájában.

Lajos uramnak azt tanácsoltam korábban, hogy csak módjával építsen N. Chomsky **GENERATÍV GRAMMATIKÁJA**-ra, mert Philadelphiből nézvést ugyan minden a helyén van, de itt, a ladányi Körös-parton eligazítóbb lehet olykor a fűzek szemantikája. Ha már ti sorosok választott keresztútján „verset vékeztek” egymásnak, és néha megtiszteltek „kétkezes” műveitekkel is (bár ez szörnyű lelemény, és a görög időkből eredeztethető, csak elfeledkezünk róla), én csak hümmögök. De nektek szabad azt is gondolni: irigykedem! Közösén álmodtok, külön irtok, de végtelen empátiával már-már egymás lélegzetén, ritmusán áramolva, lebegve szűritek meg a versmondatot. Bizony látom a kétségbeesést, „az utolsó szó keresését”.

Most már csak az a kérdés, szerethetem-e valamiféle levélbeli könnyű séta alkalmából az én Dickinson és Rilke barátaimat, akik a Duna-partról meg a Körös-partról egymás életének estek, mélyszántással kaszabolják föl önnönmaguk védett integritását, káosszá dúsitott rendjüket (T. S. Eliot). Nem, nem szerethetem annyira, hogy ne mondanám el nekik: először és másodszor és harmadszor is egy költőt kell megölnünk – önmagukban –, hogy egy másik világra jöjjön, és a majdani keresztelőjén olyan vizet kapjon a homlokára, amelytől a szaharai létet is könnyen végiggyalogolja. Az üdvösség tiszta, oázisos

cseppjeit, a kitaszítottság, a magányosság elviseelésének olyan elemét, amely az árnyékban magát növeszti, de a szabadságot nem zsongorítja. A költészet „nagy szavai” közül érdemes legalább a porba irtni meztelen lábujjal, amit Márai NAPLÓ-jába karcolt, idegenben, nem küzdve semmivel, csak a papír- és íróminőséggel: „*A szabadság az onként vállalt, jogosnak elismert kötelességek összessége. Minden más nem szabadság, hanem önzés és kapzsi túlzás.*”

Válaszok általában nincsenek. A konkrétak pedig többnyire célirányosan brutálisak. Jó vagy rossz valami. Sikerült vagy sikerületlen; esetleg sületlen tészta, amelyben minden ritka alapanyag kellő arányban benne van, csak éppen az áthevítés Celsiusa nem érte el a kellő fokot. Vagy a kútmélynyi álomból lassan merit a vándorló edény, ami egyszerűen csak bádoggödör, s ezért „*mire túl az éjszakán*”, már a hajnal sajnálatja magát. S mi lemondók vagyunk, megadjuk magunkat a vers talányos életének. A meg nem születettek életét áhitja meg minden zseniális vers, melyre sohasem lesznek kellő szavaink. Ha lennének is, nem lesz elképzelhető szörendünk, ha lenne, akkor a gondolat szépsége fölrobbantaná a zseniális képletet. Ezért a versek legjava „az elmélet sziklám” csúszkál, fogást keres. De sem a csúcsra, sem a mélységbe nem kívánkozhat. Nem maradna hely akkor szívünkben, törekvésünkben és legőszintébb hajlaimainkban ennek a kifejezésabszolútumnak.

A kísértés nagy, a kút viszont mély; a próbálkozás pedig szakadatlan. E lelkiállapotról álljon itt egy fiatal költő verse:

KÚT

bár én mindent megteszek
nehogy kísértés karmolásszon
mégis mégis
éjszaka többször
versre ébredék
szép szavak
szavakba merülnek
csobbannak az
álom-furta kútban
kimerni nincs mód
hiába csikordul
sűrűn a lánca
a vers lent marad
fogolyként örökre

s nem érdeklí már
kinek a vödre
fordul ily gyakorta fölötte
és újra meg újra hiába

Fölösleges lenne újra belekiáltani „a kút tölcsérébe” beismerő szövegünket: megpróbáltuk, de hiába! A visszhangot akár kedvetek szerint Roman Jacobson úr derék gondolatával dúsíthatnánk, de nincs sok értelme. Az álmoskönyvi meg ezzel rokon „költészettani recepteskönyvek” szép és elegáns osztályozása, ha gyakorló „bűnöző” végzi, ideig-óráig szabadulással is kecsegtet. De a büntetést, a tehetségéhez méltót, senki nem kerülheti el. Ezt minden induló költőnek kötelezően „nyakába tennem”, s nem érem, de súlyos és szabálytalan, ezért minden mozdulattal sebeket ejtő kő formájában. Így cselekedj, amikor a szavakat illesztgeted, így válassz Mestereket, és kötelezően így öld meg őket! Ha ezt tudod, csaknem mindent tudsz a költészet poklaiból.

Illetve mégse: a „gyilkolászás mámora” ebben a műfajban csak nagyon személyes, önmagunk ellen irányuló lehet. Így tisztességes a játszma. Hogyan is írta már ifjan is mesternek számító barátunk, aki bekalandozta a nagyvilágot, de a naponta változó poétikai szellőcskékből semmit se jegyzett meg úgy, hogy ne törölhette volna le a saját, érvényesebb fuvintásaival: „*Nem, gyönyörűm, a költészet / kitartó és aprólékos onkvégzés. / Kísérlet arra, hogy a bordákkal abroncsos / mellkasból kifűjjünk / egy teljes égboltnyi lélegzetet.*”

Ennyi kegyetlenség után, kedves, szép és jó barátaim, Dickinsonom és Rilkéim, nem kis rezignációval fejezem be „hajnali, megrésze-gült” leveletem, amely nektek, a ti fiatal életkorotokban, egyetlen határozott biztatás lehet, természetesen megint egy fiatal költőt másolok ide. Okulásul!

MESTEREK!

A tanítványok szökdösnek már
röpdösnek már: nem bírják a
gyűlölködés elsajátítandó tananyagát
– amivel más mestereket kellene illetniük –
nem bírják a feltétlen dicséretnek
hosszan kitarított zengését
nem bírják tudóvel szájjal

